

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Kommunikáció Doktori Programja

Farkas Edit Ilona

Az Iskola a határon teológiája

– Egy kommunikatív regényfelfogás felé –

témavezető: Horányi Özséb

2007

Előszó

„A kutatás témája és tárgya egyáltalán csak a kérdésfeltevés motivációja révén konstituálódik.”¹

Ez a szöveg a harmadik évezred első éveiben, Magyarországon, egy magyar anyanyelvű, meghatározott szociokulturális háttérrel rendelkező, harmincas éveiben járó, bölcsészdiplomás nő munkájaként készül. Bár a hagyományos tudományos gondolkodás szeret eltekinteni az úgynevezett *tudásszociológiai* háttértől, úgy gondolom, semmilyen kontextusban sem lehet eliminálni azt a pillanatnyi enciklopédikus tudásrendszert², amelynek horizontjában egy adott probléma felmerül, s megoldására kísérlet történik. A problémahorizont kijelölését, a válaszkeresés irányát nem vegytisztán a probléma maga szabja meg, hanem sokkal inkább az a tény, hogy ez *kinek* a problémája. A szakirodalmi hozzáférés és megismerésének egymásutánisága úgyszintén jelentősen befolyásolja a válasz szerkezetét – s nem utolsó sorban hiányosságait. Jelen dolgozat céljaim szerint egy térkép egy jelenség felkutatására: más térképek segítségével másmilyennek látszik a táj.

¹ Gadamer, 2003, 319.

² A kérdésfeltevés időszakában *elérhető felkészültségek* rendszerét – ld. ehhez a 2.1.1. fejezetet.

TARTALOM

Előszó.....	2
0.1. A dolgozat tárgya – és megközelítésének perspektívája.....	5
0.2. De hogy kerül ide a teológia?.....	8
0.3. ... és a kommunikáció?.....	10
1.1. Az irodalmiság problémája – kommunikációs szempontból.....	12
1.2. Az irodalom mint kommunikáció.....	14
1.3.1. Az irodalom mint szemiózis.....	15
1.3.2.1. Irodalmi olvasás.....	18
1.3.2.2. Irodalomolvasás.....	19
1.3.2.3. Irodalomírás.....	21
2.1.1. Partecipációs kommunikációmodell.....	23
2.1.2. Megismerés, megértés, értelmezés.....	26
2.1.3. Olvasói beállítódások.....	29
2.1.4.1. Funkcionális megközelítés.....	31
2.1.4.2.1. Kontextus.....	32
2.1.4.2.2. Színtér.....	37
2.2.1. Bibliai hermeneutika és irodalomértés.....	38
2.2.2. Példázatpoetika.....	39
2.2.3. Példázat és metafora.....	43
3.1. A regény mint metafora.....	44
3.2.1. A létmegértésről.....	52
3.2.2. A regény mint létmetafora.....	54
3.3.1. A létmegértés kommunikatív szerkezete.....	55
3.3.2. A vallási és az esztétikai kommunikáció határán.....	62
3.3.3.1. A regény mint rítus.....	63
3.3.3.2. A regény mint a kulturális identitás helye.....	64

4.1.1. Az elbeszélés nehézségei.....	72
4.1.2. Keretes szerkezet.....	76
4.2.1. Közlés/(Meg)értés	79
4.2.2.1. Megmagyarázni.....	81
4.2.2.2. Ki magyaráz kinek?.....	82
4.2.3. És ki az, aki beszél?.....	85
4.3. Néven nevezni.....	88
4.4.1. Az emlékezés szerepe a regényben.....	90
4.4.2. A képzelet szerepe a regényben.....	92
4.4.3. Igazság.....	95
4.5.1. Idő-rend.....	97
4.5.2. Tér-képek.....	100
4.6.1. Identitás.....	102
4.6.2. Néma gyerekeknek anyja se érti szavát.....	103
4.7. Művészregény.....	104
4.8.1. Transzcendens tapasztalat.....	106
4.8.2. Apahiány és istenkép.....	113
4.8.3. Kenyér.....	118
4.9. Nevetés.....	125
Befejezés.....	130
Felhasznált/hivatkozott irodalom.....	131

0.1. A dolgozat tárgya – és megközelítésének perspektívája

„A tárgyat a szemlélet hozza létre.”³

(0.1.1) Ahogy a világ mindig *számunkra való*⁴ valóságként (a mi *saját világunkként*) adott számunkra, úgy olvasni is mindig valamiféle *olvasószemüvegen* keresztül (*valamiként*) olvasunk, azaz értelmezünk egy adott szöveget.⁵ Ez a perspektíva (konceptuális keret,⁶ forogatókönyv,⁷ aspektus,⁸ stb.) általában *műfaji* besorolást jelent: pl. a tudományos-, a filozófiai-, a publicisztikai- vagy éppen a szépirodalmi szöveg általunk ismert és elfogadott kritériumrendszerének olvasószemüvegét. Amennyiben az általunk választott keretben⁹ olvashatónak/értelmezhetőnek tapasztaljuk a szöveget,¹⁰ a továbbiakban az olvasás folyamatában az adott műfaj kódját automatikusan alkalmazzuk, és a szöveg minden elemét e kód mentén rendezzük el, vagyis tekintjük relevánsnak.¹¹

³ Saussure, 1997, 39. Szó szerinti (a magyar fordítás szerinti) idézetben: „A tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem – mondhatni – a nézőpont teremti meg a tárgyat; egyébként semmi sem jelzi nekünk előre, hogy e vizsgálati módok közül bármelyik is előrébb való vagy fontosabb a többinél.”

⁴ Vö. pl. Heidegger: a jelenvalólét alapszerkezete a világban-benne-lét. /2001,^{2. jav.}158-168 (28-29§)/

⁵ *Szöveg* alatt itt a köznyelv intuitív szövegfogalmát értem; a *szöveg* problematikájának tárgyalása jelen dolgozat keretei közé nem fér be – egyébként pedig alapos áttekintése olvasható pl. Kárpáti, 2007.

⁶ Pl. Van Dijk, 1988.

⁷ Pl. Schank – Abelson, 1988.

⁸ Wittgenstein, 1992, 280-328.

⁹ Ld. ehhez a participációs kommunikációmodell *felkészültség*, illetve *intézmény* fogalmát: 2.1.2.-2.2.2.

¹⁰ A szöveg megfelel *relevanciaelvárásunknak*: vö. Sperber-Wilson 1996², 118-171.

¹¹ A szövegegységek e kód mentén emelkednek ki az *alakzat* részeként, illetve alkotják meg a háttérret az értelmezési folyamatban: válnak a jelentésszerveződésben domináns illetve nem-domináns (a domináns elemek köré rendeződő) értelemegységekké. Ilyen értelemben egy-egy olvasási kód (értelmezési keret) a tudományos paradigmákhoz hasonlóan működik. /Vö. Kuhn, 1984, 94-96. ill. 110-126/

A műfaji kód azonosítását többnyire szövegextern (külső kontextuális)¹² valóságselemek segítik: tudományos szövegekkel általában tudományos folyóiratokban vagy szakkönyvekben, publicisztikai szövegekkel újságokban, általános folyóiratokban, szépirodalmi szövegekkel pedig irodalmi folyóiratokban, verses- vagy novelláskötetekben, illetve *könyvekben* (regényként) találkozunk. Szépirodalmi szöveg esetében, míg a vers vagy novella megjelölés ritkán jelenik meg belső kontextualizációként, szövegintern módon, regényeknél általában ott található a címlapon a cím alatt a műfajmegjelölés¹³ – valószínűleg hagyományosan, elkerülendő a nem fikcionális (*referenciális*, értsünk ez alatt bármit is) szövegektől elvárt valóságvonatkozás számonkéréséből fakadó vitákat.¹⁴

(0.1.2) A bennünket körülvevő világ bennünk mint értelmezett valóság reprezentálódik, egy nagyon rugalmas, változékony, többszörösen kódolt és sokszor szakadozott hálót alkotva. Ezt az elsődleges reprezentációs rendszert modellálja (több-kevesebb sikerrel) a (verbális) nyelv mint másodlagos reprezentációs rendszer.¹⁵ Tudásunkban e két rendszer jelentős átfedést mutat, azonban többek között pl. épp a szépirodalom is figyelmeztet rá, hogy mentális reprezentációink közül néhány (illetve a reprezentációink bizonyos elemei) nem kommunikálhatóak a hétköznapi verbális kategóriákban; illetve hogy sok verbális kategóriánk meglehetősen lazán van lehorgonyozva verbális

¹² Hogy pontosan hogyan használom a *kontextus* kifejezést, azt a 2.1.4.2. fejezetekben fejtem ki; ld. főleg a 138. lábjegyzetet és a hozzá tartozó szövegrészt.

¹³ A műfajok mint az olvasót eligazító *felettes szövegek* Király Jenő szerint egyfajta *térkép*ként használva elsősorban a tömegkultúra termékeinek befogadását segítik: pl. krimi, életrajzi-, történelmi-, romantikus-, szerelmesregény, stb. Az olvasó az általa ismert műfajok (a műfajokkal kapcsolatos élményeiből/ismereteiből összeálló műfaji beállítódások és a műfajokhoz kapcsolt olvasási stratégiák) alapján választ olvasási stratégiát – azonban az *autentikus* műalkotások ezeket a kategóriákat általában levetik magukról. /Vö. Király, 1998, 99./

¹⁴ A fikcionális – nem fikcionális szövegek elkülönítésének problematikája nem képezi tárgyát jelen dolgozatnak: az irodalomtudományi diskurzuson belül ennek bőséges kifejtésével találkozhatunk, ld. pl. Iser, 2001.

¹⁵ Ld. ehhez pl. Sperber, 2000. A reprezentációk genealógiai kérdéseibe itt most nem szándékozom belebocsátkozni: a Sperber által használt elsődleges ill. másodlagos kifejezések elméleti célokat szolgálnak, nem szükségszerűen eredetviszonyokra utalnak.

kategóriarendszerünkben.¹⁶ (Pl. jómagam tudom, hogy az *indiáner* egy sütemény, és hogy a *cúgos* az valamilyen cipő, de semmi többet nem *tudok* róluk.)

A kommunikációs folyamatban a jelhasználatot alapvetően meghatározza a kommunikáció célja, amelyhez az eszközöket a kommunikációs helyzet alapján válogatjuk ki – amelynek nem elhanyagolható tényezői a jeladó számára hozzáférhető kód- és kategóriarendszerek, illetve tudása a jelvevő mentális világáról.¹⁷ Jelen vizsgálódásaimban nem a *dolgokat* (a jelek *jelölőjét*) vizsgálom, nem is a jelek (konvencionális) használati szabályait, hanem a regényt mint jelet, amely kizárólag a szemiózis folyamatában létezik/*létesül* – tehát eseménykarakterű.¹⁸ Ebből következően, mivel a vizsgálódás számára a konkrét olvasók aktuális olvasási folyamatai illetve annak eredményeként létesülő olvasatok közvetlenül nem hozzáférhetőek – csak az ezekre való (verbális és esetlegesen más, konvencionálisan kódolt) reflexió –, céлом nem egy *szabály* felállítása, hanem egy *mintá* elkészítése.¹⁹

(0.1.3) Jelen dolgozatban tehát nem tekintem előfeltevésnek, hogy az általam választott szöveg szépirodalom (s így nem is kötelezem el magam egyetlen irodalomtudományi iskola irodalmiság-felfogása mellett sem²⁰), hanem a szépirodalomként olvashatóságnak egy kevésbé szokványos megközelítését adom egyetlen példán keresztül. Céлом ezért elsődlegesen az irodalommal

¹⁶ Ld ehhez pl. Hernád, 1996.

¹⁷ Közös, illetve közösként tételezett kódok és közös tudások (életvilágok). Ld ehhez pl. Sperber-Wilson, 1996², 1-64. vagy Hamp, 2006, 107-122.

¹⁸ Ld. ehhez pl. Morris, 1938; vagy Sebeok (sz.), 1986; ill. az 1.3.1. fejezet.

¹⁹ Míg a természettudományok a világ *nyers fakultását* (ld. 2.1.1.2) vizsgálják, és kutatásuk tárgya viszonylag állandó (tehát a vizsgálatok megismételhetőek), addig a társadalomtudományok (és most ide sorolom a bölcsészetet is) tárgyai a világ *szimbolikus fakultásához* (ld. 2.1.1.3) tartoznak, tehát jeltermészetük miatt a kutatási eredmények *igazsága* nem ellenőrizhető, csak legitimálható. (Ld. ehhez 0.3 vége.)

²⁰ Épp ezért nem is céлом sem bemutatni, sem kritizálni a jelenleg forgalomban lévő divatos vagy kevésbé divatos irodalomtudományi paradigmákat; legfőképp azért nem, mert ez mindenképp túllépné a disszertáció megengedett terjedelmi kereteket, s egyébként pedig jól hozzáférhető irodalom áll rendelkezésre, pl. Bókay, 1997. (A témát röviden érintem az 1.3.2.2. fejezetben.)

(irodalmi művel) való kommunikáció vizsgálata – s nem az irodalomról való, kritikai-, tudományos- vagy akár köznapi kommunikáció, illetve annak elemzése. Az olvasást mint kommunikációt, az olvasat létrejöttének folyamatát vizsgálom, egy kommunikáció-felfogás tükrében. Dolgozatommal szeretném a szépirodalmi szöveg *létmódjának* kontúrozottabb rajzát adva az emberi kommunikáció kultúránkban egy megkerülhetetlennek tűnő típusát világosabban elhelyezni a társadalmi kommunikáció világában.²¹

0.2. De hogy kerül ide a teológia?

„A lét definiálhatatlansága nem mentesít az értelmére irányuló kérdéstől.”²²

Ahogy az irodalomtudomány az intuitíve irodalminak tekintett szövegekben az *irodalmisság* ismérveit kutatja, illetve a már feltételezett *irodalmisság* ismérveit rávetíti a szövegekre azok mélyebb megértése céljából, úgy a teológia is egy előzetesen kinyilatkoztatottnak tekintett korpuszban keresi megértésének elmélyítését.²³

²¹ Hagyományosan a szépirodalmi művek elsősorban az irodalomtudományi vizsgálatok tárgyai – noha többnyire mindenki számára világos, hogy e tárgyat a mindenkori irodalomtudomány hozza létre: vagyis hogy egy adott időben mi és mi alapján tekintendő irodalmilag értékes vagy épp értéktelen szövegnek, azt az aktuálisan érvényben lévő, többnyire hallgatólagos kánonképző elvek határozzák meg. Tehát (mint a humán tudományok vizsgálati tárgyai általában) a szépirodalmi művek nem egyszer s mindenkorra adottak, hanem egy társadalmi kommunikációs folyamatban válnak bizonyos szövegek szépirodalomként olvashatókká – vagy épp olvashatatlaná. Ha egy szöveget nem eleve szépirodalomként tételezünk, majd valamelyik irodalomtudományi irányzat fogalmi apparátusával vizsgáljuk eme *irodalmisság* mibenlétét, hanem magát a kommunikációs folyamatot tekintjük, amelyben bizonyos szövegek szépirodalomként konceptualizálódnak/konceptualizálódhatnak, akkor ez legitim kommunikációkutatói téma lehet. (Az irodalmi kánon kérdéseire ld. pl. Rohonyi, 2001.)

²² Heidegger, 2001^{2. jav.}, 19.

²³ A kinyilatkoztatást természetesen nem azonosítom a kinyilatkoztatott(nak tekintett) szövegekkel (ld. ehhez pl. Rahner – Vorgrimler, 1980, *kinyilatkoztatás* szócikk), de jelen dolgozat témája szempontjából itt csak ez utóbbról beszélek.

Mind az irodalmi(nak tekintett), mind a kinyilatkoztatott(nak tekintett) szövegek esetében felmerül(het) a kérdés, hogy mi történik akkor, amikor ezeket a szövegeket olvassuk? Természetesen lehetséges, hogy a szövegekben információkat keresünk/találunk – de vajon ez az egyetlen vagy épp leginkább releváns olvasásmód? Mind az irodalmárok, mind a teológusok szerint az irodalom, illetve a kinyilatkoztatott szövegek „lényegük szerint” nem információ(ka)t közvetítenek: többek, mások, mint a funkciójukat tekintve ismeretközlő szövegek.

A teológusok szerint a kinyilatkoztatás Isten önközlése: egy dialogikus természetű esemény, amelyben Isten megszólítja az embert. Ebben a *kommunikációban* Isten olyasmit árul el önmagáról, amit a „természetes kinyilatkoztatásból”²⁴ az ember a maga erejével képtelen lenne kiolvasni. Ez a belső, kegyelmi (Isten teszi alkalmassá rá az embert), a személy legmélyén bekövetkező találkozás nem információközlés: általa az egész ember átalakul, új dimenzióba helyeződik. Istennek ez az önközlése nem tárgyi, tételes kijelentés, s így nem is tudatos (verbalizált) ismeret – ugyanakkor az ember (mivel ez létezésének alapjait érinti, cselekvésének legfőbb mozgatórugója) megpróbálja tárgyiasítani. Mivel ezek az egyéni értelmezések könnyen tévedésekhez vezethetnek, ezért Isten úgy irányítja a kinyilatkoztatás tárgyiasítását, hogy az ne egyéneknek, hanem emberi közösségnek szóljon.

A kinyilatkoztatás teljessége Jézus Krisztusban valósult meg: benne a kommunikátor és a kommunikáció címzettjének egysége úgy jön létre, hogy közben nem olvadnak egymásba, nem szűnik meg saját valóságuk. Ez minden igazán emberi, és az *emberré válást* elősegítő kommunikáció mintája – melynek alapvető jellemzőjét Rolf Zerfass így adta meg: "Amikor valóban beszélni szeretnék a másikkal, implicit módon akarnom kell az ő szabadságát, függetlenségét és egyenrangúságát. Ha ugyanis úgy akarnék beszélni vele, hogy ő nem jutna szóhoz, mint velem egyenlő fél, akkor nemcsak őbenne tennék kárt, hanem magamban is, mivel így megfosztom magamat attól a partnertől, akit mégis keresek, ha egyáltalán kommunikálok. Önmagában véve már eleve minden kommunikáció annak bevallása, hogy szükségem van egy partnerre önmagam létrehozásához." /Zerfass, 1995, 31/

²⁴ Ld. az előző lábjegyzetet.

0.3 ... és a kommunikáció?

A kommunikáció az ember lényegéhez tartozik: az egyén a másokkal való kapcsolatában válik személyllyé; egyéni szabadságának megtapasztalása által válik a másiekért felelősséget érző, felelősséget vállaló személyiséggé. A kommunikáció – valamilyen konkrét, gyakorlati probléma megoldásának eszközeként – irányulhat tárgyi ismeretekre, ugyanakkor a kommunikáció egyben a reflexió eszköze is, s ilyen értelemben az önreflexiónak, a megismerésnek, a *találkozásnak* nemcsak az eszköze, hanem a helye.

Az irodalom mint kommunikáció hasonlítható a vallási kommunikáció bizonyos típusaihoz – leginkább a rituális nyelvhasználathoz, amikor is egy ember, illetve embercsoport önmagával, önmaga számára kommunikál.²⁵ A rituális nyelvhasználat egyfajta kommunikáció- és viselkedésmód modell (*model for*),²⁶ amely jelentést kölcsönöz a valóságnak úgy, hogy közben önmagát a valósághoz, a valóságot pedig magához alakítja. Ebben az értelemben a szimbólumok nem (pusztán) információforrásként működnek, hanem a mintázott folyamatot reprezentálják: struktúrájukat egy más médium által fejezik ki.²⁷ A vallási szimbólumok nem csupán a *világ* megértésének kozmikus garanciáját nyújtják, hanem elfogadónak segítségére vannak abban, hogy a világot megértve pontosabbá tegyék érzéseik irányát, meghatározzák érzelmeiket, lehetővé téve ezáltal a világ *elviselését*.²⁸ Ugyanakkor a *vallási perspektíva* csak egy a többi (mindennapi, tudományos, esztétikai, stb.) *látásmód* között. Mivel szerintem Ottlik regénye (és a hozzá hasonló *problematikájú* regények) mint *valóságmodell* leginkább a vallás mint valóság-modell analógiájára érthető meg, ezért választottam a dolgozatomban használt interpretációs módszert.²⁹

Dolgozatom célja tehát nem elsősorban az *Iskola a határon* című regényben a teológiai vonatkozások feltárása, hanem az esztétikai tapasztalat

²⁵ Vö. pl. Lovász 2002, 9.

²⁶ Geertz, 1994, 69.

²⁷ Vö. uo., 70.

²⁸ Vö. uo., 81.

²⁹ Az irodalom mint *rituális nyelvhasználat* témáról bővebben írok a 3.3.3.1. fejezetben.

(mint *transzcendens*³⁰ élmény) jellemzőinek megvilágítása a vallási tapasztalat (*istenélmény*) már feltérképezett jellemzőin keresztül.³¹

Mint kommunikációkutatósi téma, figyelmem tehát nem (ahogy az irodalomtudományban vagy akár a nyelvészetben többnyire szokás) a nyelvi eszközökre irányul, hanem magára arra az eseményre, amely során a betűírással rögzített nyelvi elemek *átváltoznak*, s rajtuk keresztül egy nem verbális, sőt, nem fogalmi természetű valóság válik hozzáférhetővé.³²

Mivel hagyományosan sem az irodalmi befogadást, sem a vallási tapasztalatot nem *szokás* kommunikációként vizsgálni,³³ így ehhez az elméleti keretek sem igazán kidolgozottak.³⁴ A hagyományos kommunikációfelfogások, mint pl. a tranzaktív megközelítés³⁵ a kommunikáció lényegét az információátadásban, az interaktív megközelítés³⁶ pedig a kommunikáló felek közös erőfeszítésében látja, tehát a kommunikációra mint aktusra (tevékenységre vagy eseményre) tekint – azonban ebben a perspektívában nehezen kezelhetőek az olyan kérdések, mint pl. kik a kommunikáló felek, illetve mikor tekinthető sikeresnek egy kommunikatív aktus. A participációs kommunikációmodell³⁷ egy olyan keretet biztosít, amelyben ezek a problémák egyértelműen

³⁰ A transzcendens kifejezés használatáról ld. pl. 2.1.1.2. 2. bekezdés, 2.1.3. 3. bekezdés, ill. 2.2.1. 1. bekezdés.

³¹ Ezen választás természetesen nem teljesen véletlenszerű: nem minden, az aktuális irodalmi kánonba tartozó regény olvasható az általam kifejtenő kód/modell mentén, állításaim (*csak*) a *léteértelmező* regényekre vonatkoztathatók – ha lehetséges egyáltalán ilyen műfaj-megjelölés/megkülönböztetés. („*Van, aki azért lesz író, /.../ mert valami mondanivalója van. Nekem nem volt semmi külön mondanivalóm, csak az emberi létezés és a világ teljes egésze.*” /Ottlik, 1980, 204/ Ld. ehhez pl. Sümegi 2006, illetve Sümegi 1999. Jelen dolgozatban a 3. rész.)

³² Ld. ehhez a 2.1.1. fejezet 2. szakasz 6. bekezdését.

³³ A vallás kommunikációs megközelítéséhez ld. pl. Korpics – Szilczl, 2007. Az irodalom (vagy akár tágabban a művészet) kommunikációs megközelítéséhez nem ismerek ilyen jellegű gyűjteményes munkát; az irodalomtudomány oldaláról figyelmet érdemel pl. Kálmán C. 1990, melyet röviden bemutatok a 2.1.4. fejezetekben.

³⁴ Közismert Jakobson példája, aki a maga kommunikációmodelljét irodalomtudományi (poetikai) kontextusban alkotta meg /Jakobson 1969/.

³⁵ Pl. Barnlund 2003, Jakobson, 1969.

³⁶ Pl. Newcomb, 2003.

³⁷ Horányi 1999, 2001a, 2001b, Horányi (sz) 2007.

megfogalmazhatóak és megoldhatóak. Ha az irodalmi műre mint szignifikációra tekintünk,³⁸ akkor a mű létrehozása a szignifikáns prezentálását (s egyben a szignifikátum konstituálódását is) jelenti – míg olvasása ezen szignifikáció legitimálását jelenti: azaz beillesztését a már létező (irodalmi) szignifikációk közé.³⁹

1.1. Az irodalmiság problémája – kommunikációs szempontból

„A művészet az emberi önegzézés alapvető eszköze.”⁴⁰

Minden emberi közösségben létezik az a jelenség, amit a mi kultúrkörünkben (szép)irodalomnak nevezünk. Bár maga az elnevezés feltételezi az írásbeliséget, többnyire a fogalomhoz tartozónak értjük a szójohagyomány útján terjedő műveket is – bár ezek jellegzetességei sokban különbözhetnek a fogalomnak az írásbeliséghez kötődő tartományától.⁴¹ Ugyanakkor szintén elkülöníthetjük (ha nem is mindig éles határvonallal) a hétköznapi praxisban *használt* irodalmi alkotásokat a hétköznapiokból kiemelők, azon túllépők, s az emberi életet egy tágabb perspektívába helyező alkotásoktól – mai szóhasználattal élve a populáris irodalmat a *magas* vagy *szépirodalomtól*; még akkor is, ha ezen kategóriák pontos meghatározása mindenkor kultúra/(elmélet)függő.

Egy adott szövegről mindig az olvasás folyamatában, adott cél és elváráshorizont (az addigi olvasási tapasztalatok és az elméleti-, kategoriális tudás) alapján dönt az olvasó a kategóriába sorolásról.⁴² Irodalmi szövegek

³⁸ A modell részletesebb bemutatását ld. a 2.1. fejezetekben.

³⁹ A kommunikáció kultivációs- illetve rituális felfogása (ld. pl. Gerbner, 1969, 2000 ill. Carey, 1989) vagy a kommunikáció neodurkheimi elmélete (pl. Császi, 2002) több szempontból összekapcsolható a participációs megközelítéssel, de mivel ezek elsősorban tömegkommunikációval foglalkoznak, jelen dolgozatban nem térek ki rájuk részletesebben.

⁴⁰ Iser, 2001, 13.

⁴¹ Ld. ehhez pl. Assmann, 2004, 66-70 ill. 87-93.

⁴² Vannak szövegek, amikhez könnyű egy *regény-kódot* hozzárendelni/kialakítani – másokhoz (mint pl. egy telefonkönyv vagy egy szakácskönyv) meglehetősen nehéz. Vannak szövegek, amelyekkel pusztán az a *baj*, hogy a magaskultúra igényével közelítő olvasó képtelen a populáris

olvasása nem a szerző üzenetének *dekódolása*: az irodalmi műalkotás mindig kulturális termék, a szerző önmegértésének (is) eszköze – az olvasó önmegértésének (is) eszköze.⁴³

Hagyományosan a következő diszciplínák vizsgálják az irodalom jelenségét:

1. irodalomelmélet/hermeneutika/befogadásesztétika
2. (irodalom)pszichológia/olvasáslélektan/alkotáslélektan
3. (irodalom)szociológia/olvasásszociológia

Jól látható, hogy ezekben a megközelítésekben alapvetően három aspektus jelenik meg:

1. az irodalmi mű (a maga tárgyszerűségében, mint *produktum*)
2. a szerző illetve a szerzői szándék mint *hatóok*
3. az olvasó/befogadó a maga konkrétságában, illetve valamiféle *ideális olvasó* (vagy befogadói közösség) – az ezzel járó minden problémával együtt.

Ezen aspektusok egyértelműen mutatják, hogy az irodalom mint jelenség egy kommunikációs-, pontosabban egy társadalmi kommunikációs⁴⁴ közegben jelenik meg – tehát vizsgálata óhatatlanul feltételez valamiféle (többnyire implicit, nem, vagy csak többé-kevésbé explicit/tudatosított) kommunikációelméletet. Mivel az önálló kommunikációtudomány az

műveket a maga *szépirodalmi* kódjával feldolgozni – és viszont. (Érdekes adalékokat szolgáltathatnak e kérdéshez az olvasásszociológiai vizsgálatok, pl. Kamarás 1995; 2002)

⁴³ „Az író művével nem valamiféle tudást akar átadni vagy legalábbis nem ez az elsődleges célja: az írás létezésünk formai megragadása”. („Létezésünk egésze tartalmazza egyrészt a valóságot, a már kifejezettet, ugyanakkor a még nem-valóságot is, a még nem-megnevezettet, ami az író leginkább érdekli, s amit éppen azért igyekszik néven nevezni, mert még nincs neve.”) /Ottlik, 1980, 187/

⁴⁴ „A humán kommunikáció szükségszerűen társadalmi kommunikáció. A társadalmi kommunikáción belül – természetesen – meg lehet különböztetni specifikus részeket: a személyközi kommunikáció, az üzleti kommunikáció, a tömegkommunikáció (média) jelenségeit és még sok más.” /Horányi, 2007, 13./

irodalommal foglalkozó egyéb tudományokhoz képest viszonylag fiatal kutatási terület, így azokon nem is kérhető számon egy tudatos kommunikációs megközelítés – ugyanakkor a kommunikáció kutatásának mint az emberi kultúra egészének kommunikációs jellegű értelmezésének része kell legyen az irodalom vizsgálata is.⁴⁵

1.2. Az irodalom mint kommunikáció

„A nyelvi jel nem a jelölés egysége, hanem
a kommunikációs folyamat észlelhető eleme.”⁴⁶

Az *irodalom* szó olyan jel, amely jelöltjének példányaira nem lehet rámutatni: amit mutatni tudunk, azok szövegekként tételezett nyomdafestékes lapok bizonyos mennyisége, amit értelmezésükkor létrejöttükben emberi szándékot feltételező (intencionális) jelhordozóknak tekintünk.⁴⁷ A mai magyar köznyelvben *alapkategorizációs szinten*⁴⁸ a *szöveg* és az *irodalom* szó helyett a beszédműfajokat (szöveg-, illetve irodalmi műfajokat) nevezzük meg.⁴⁹ Ezek a műfaji megnevezések a legtöbb – irodalmilag nem vagy csak kb. a közoktatás szintjén művelt beszédközösségben – nem tartalmaznak értékszemponokat, hanem pusztán funkcionálisak. Míg az irodalomtudomány – elméletei alapján – a (teljes, mikro- és szubkultúrákat is tartalmazó) kultúra által felkínált szövegekből a maga számára kiválogatja a saját elmélete mentén értelmezhető, s így értékesnek (műalkotásnak) tekintetteket, a köznyelv irodalomfogalma kb. azonos

⁴⁵ „Az élmény-konkretizáció egyszerre tartozik az egyéni tudathoz (élményszerűsége által) és a kultúrához (jelrendszeri szabályozása által).” /Király, 1998, 114/

⁴⁶ Eco, 1984, 21.

⁴⁷ Kulturális termékek, s nem természeti objektumok. (Társadalmi) kommunikációs szempontból érdekes kérdés lehet, hogy egy szöveget akkor is nevezhetünk-e regénynek, ha csak kéziratban (azaz egyetlen példányban) létezik, és szerzőjén kívül soha senki nem olvasta.

⁴⁸ E. Rosch terminusa /pl. Rosch, 1978/: egy adott kultúrára/beszédközösségre jellemző szóválasztás: pl. kutyát mondok, nem állatot vagy pincsit; házat és nem családi házat vagy épületet, stb.

⁴⁹ Pl. „Olvastam egy verset/regényt/riportot/tanulmányt/levelet.”

az *olvasnivaló* kifejezéssel, legyen az az irodalomtudomány által kanonizált, klasszikusnak kinevezett mű, vagy egy trafikban vásárolt füzetes regény.⁵⁰ A köznyelvi használattal szembesítve tehát a *Mi az irodalom?* kérdés az irodalomtudomány keretein belül nem *mi?* típusú, hanem inkább *melyik a jobb?* típusú, azaz érték-kérdésnek tűnik – s így nem szaktudományi, hanem inkább társadalomkritikai kérdés.

Egy kommunikációs kutatás arra a kérdésre, hogy mi az irodalom, első közelítésben úgy válaszol, hogy irodalom az, ami egy bizonyos közösségben irodalmi *műalkotásként* létezik. Mivel ez nem tárgyak, hanem jelek nem-zárt sokasága, érdemes az általános jel tudomány terminusaiban is átgondolni a problémát.

1.3.1. Az irodalom mint szemiózis⁵¹

Az írás „létezésünk formai megragadása”⁵²

(1.3.1.1) A mai (iskolai) irodalmi elemzések (többnyire jól kidolgozott strukturalista apparátussal) részletesen vizsgálják az irodalmiként tételezett szövegek jelölőjét (a szöveg *formális organizációját*⁵³), a szöveg jeleinek egymáshoz való viszonyát. Az irodalmi szintaxis alaposan kidolgozottnak tűnik – azonban az ezen a szinten értelmezett *poetikai funkció*⁵⁴ komoly nehézségekkel szembesül.

Az irodalomszemiotikainak nevezett elemzések,⁵⁵ noha elméleti alapvetésükben a pragmatikát is szándékoznak figyelembe venni, az elemzés

⁵⁰ Ezen véleményemet alátámasztani látszanak az olvasásszociológiai/olvasáspszichológiai vizsgálatok /pl. Kamarás, 1995; 2002/ – de gondolhatunk pl. az ún. *Nagy Könyv* olvasásnépszerűsítő kampány eredményeire is.

⁵¹ Ld. ehhez még a 2.1.2. fejezetet, a 2. részt, illetve a 3.3.3.1. fejezetet.

⁵² Ottlik, 1980, 187.

⁵³ Petőfi S. János szemiotikai szövegtanának kifejezése, ld. pl. Petőfi S., 2004.

⁵⁴ Jakobson, 1969.

⁵⁵ Például a szegedi egyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékéhez kötődő kutatások /pl. Csúri, 1987; Kanyó, 1990/.

folyamatában főleg a szemantikai szintre koncentrálnak, egy *ideális olvasó* (aki többnyire egy széles műveltséggel rendelkező irodalomtudós) olvasatát alapul véve. Az így értelmezett *lehetséges világ*⁵⁶ azonban önmagában még szintén nem elég ahhoz, hogy választ kapjunk az irodalmiság mibenlétének kérdésére.

A befogadásesztétikai elméletek, noha jelentősen hozzájárultak az irodalomszemiotika pragmatikai dimenziójának kidolgozásához, s az *ideális olvasó* problémáját elkerülendő értelmezői közösségekről beszélnek, figyelembe véve ezek történetiségét is, azonban így az *irodalmiság* is relativizálódik, s a kutatás elveszti tudományos megalapozhatóságát.⁵⁷

(1.3.1.2) Az irodalmi művek irodalomtudományi vizsgálata hagyományosan vagy az alkotót vagy az olvasót vagy a mű szövegét állítja középpontba, illetve az irodalom e három tényezőjét járja körül – ugyanakkor ha a műelemzést el akarjuk különíteni az alkotáslélektani-, befogadásesztétikai-, olvasásszociológiai- stb. vizsgálatoktól, illetve a kiadás(ok)/fordítások történetétől és a keletkezéstörténet illetve a mű előzményeinek és utóéletének vizsgálatától, akkor többnyire marad a nyelvi-nyelvtani, stilisztikai-retorikai elemzés – feltételezve, hogy az ún. *irodalmiságot* tetten érhetjük ilyen jellegű explikációkkal.

(1.3.1.3) Bármilyen célú műelemzés megkezdése előtt tisztáznunk kellene a mű befogadása⁵⁸ és az irodalomra való (akár köznapi, akár művészi vagy tudományos) reflexió közti különbséget. Az irodalmi olvasás alapvetően dialogikus természetű: szükséges hozzá az irodalmi olvasásra képes (megfelelő

⁵⁶ Pl. Csúri, 1987, 7-40.

⁵⁷ Az irodalomtudomány mint befogadói közösségek ízléstörténetének bemutatója és befogadói szokásaik elemzője mint a kulturantropológia egyik területe, tudományosan elfogadhatónak tűnik, ha, lemondván ideológiai igényeiről, az értelmező tudományok egyikeként hozzáférhetővé teszi az egy-egy közösségben irodalmi műként olvasott szövegek értelmezési sémáit, s ezzel nem csak olvasási stratégiákat kínál fel, hanem hozzájárul kultúránk, s benne önmagunk jobb megértéséhez is. /Vö. pl. Geertz 1994, 199/ Az értelmezői közösségek problémájához ld. pl. Kálmán C., 2001.

⁵⁸ Jelen dolgozatban a *befogadás* kifejezést a művel való (buberi értelemben vett) dialogizálás értelmében használom. A hagyományos irodalmi elemzések az olvasó-mű párbeszéd helyett inkább a művek egymás közti párbeszédére koncentrálnak, s így egyfajta (fiktív vagy valós) hatástörténetet rekonstruálva.

felkészültségekkel rendelkező) olvasó – és egy irodalmi olvasást lehetővé tevő szöveg. Ugyanakkor mindkettő lehetőségi feltétele maga az irodalom mint társadalmi intézmény. Egy adott mű megismerése nem azonos az értelmezésével – noha a kettő valószínűleg dialektikus viszonyban van egymással.⁵⁹ Egy hasonlaltal megvilágítva: világos különbséget kell tennünk a között, ha valaki egy (vagy esetleg több) bizonyos élményét/tapasztalatát nevesíteni igyekezve azt a teológia kategóriáiban véli megtalálni, s értelmezendő teológiai tanulmányokat folytat; vagy ha teológiai tanulmányai után egy bizonyos élményét *istentapasztalatnak* nevezi; vagy ha valaki elmélyült teológiai tanulmányokat folytat, amelyhez azonban nem járul egzisztenciális elkötelezettség, hanem a vallást kizárólagosan mint társadalmi intézményt tekinti.⁶⁰ Felfogásomban ahogy az istenélmény, úgy az irodalmiság megtapasztalása is holisztikus, artikulálatlan – azonban értelmezéséhez (egzisztenciális jelentésének/jelentőségének felméréséhez, illetve kultúránkban való elhelyezéséhez) csak a rendelkezésünkre álló kognitív illetve verbális és egyéb kommunikációs eszközöket tudjuk felhasználni. Ilyen értelemben tehát nem a mű *jelentését*, hanem csak a jelölőjét tudjuk megvizsgálni, hogy közelebb kerüljünk az élmény jelentőségéhez/jelentéséhez – akár személyes életünkben, akár kultúránk egészében.⁶¹

⁵⁹ „Az aktus azonban sohasem tárgy; az aktusok létének lényegéhez tartozik ugyanis, hogy csak magának a végrehajtásnak a során éljük meg őket, és csak a reflexióban vannak adva.” /Scheler, 1979, 566/ Vagy konkrétan: „A megértés megformálását nevezzük értelmezésnek. Benne a megértés megértőn sajátítja el azt, amit megért. Az értelmezésben a megértés nem valami mássá, hanem önmagává válik. Az értelmezés egzisztenciálisan a megértésen alapul, és nem az utóbbi származik az előbbiből. Az értelmezés nem a megértettek tudomásulvétele, hanem a megértésben kivetített lehetőségek kidolgozása.” /Heidegger, 2001^{2. jav.} 178/

⁶⁰ Ez utóbbi eset problematikusságáról lásd pl. Tillich, 1996, 29.

⁶¹ Ezen a ponton érdemes megfontolni a participációs kommunikációmodell azon elemét, miszerint a világnak csak a nyers fakultásában beszélhetünk *ellenőrizhető* jelölőkről (megismételhető szignifikációról), hisz a szimbolikus fakultás jelölői maguk is szimbolikusak. (Ld. a 3.3.1 fejezet végén lévő táblázatot.) Ebből következően a szignifikáció kontextusa jelentősen befolyásolja/befolyásolhatja azt, hogy mit tekintünk a jelölő részének/környezetének, illetve milyen struktúrát tulajdonítunk neki.

1.3.2.1. Irodalmi olvasás

„A mindennapokat az extatikus pillanatok példájának fényénél kell megítélni.”⁶²

Hétköznapi kommunikációs helyzetben az értelmezendő megnyilatkozás jelentésének lehorgonyozása (az értelmezési folyamat leállítása) a megnyilatkozás relevánsnak ítélt kontextusa alapján történik.⁶³ Irodalmi szöveg esetében a kontextust a szöveg irodalmi műalkotásként való azonosítása adja. Noha a lehetséges értelmezéseket korlátozzák a szövegszerű jelentés és az irodalom használatára vonatkozó konvencionális szabályok, a konkrét interpretációban erősebb az olvasás kontextusa, mint e korlátozások.⁶⁴

Bármely szöveg értelmezését alapvetően meghatározza annak a kommunikációs szituációnak a célja, amelyben megvalósul. Egy szöveg jelentése akkor válik problematikussá, ha az értelmező a verbális szöveg egészének illetve valamelyik részének/részeinek relevanciáját az általa feltételezett cél mentén kérdésessé teszi. Olyan szövegek esetében, amelyek a szokásos, erősen normavezérelt kommunikációs helyzeteken kívül jelennek meg (amikor problémát okoz a kommunikációs cél (re)konstruálása, amely mentén az adott szöveg-, illetve bizonyos szövegelemek relevanciája biztosítható), a jelentés kérdése alapvetővé válik.

Egy adott regényszöveg esetében a grammatikailag összekapcsolt verbális elemeket az értelmező egy fikcionált, de koherens világ reprezentációjaként saját világmodelljei alapján értelmezi, s e reprezentáció hiányosságait saját enciklopédikus tudása alapján egészíti ki. Míg egy köznapi történet esetében az elbeszéltség csak a történet rekonstruálásának nehézségekor válik az értelmezés tárgyává, irodalmi művek esetében a műélvezet szerves (ha

⁶² Taubes, 2004, 318.

⁶³ Sperber-Wilson, 1996²

⁶⁴ Kontextus alatt értem, amiről egy adott, a befogadás ideje alatt birtokolt aktuális enciklopédikus tudással, percepció- és egyéb képességekkel, biológiai- és kognitív adottságokkal rendelkező értelmező mint jelről vesz tudomást, azaz amit adott szituációban az értelmezés szempontjából relevánsnak ítélt. (Ld. ehhez még a 2.1.4.2. fejezeteket.)

nem alapvető, nélkülözhetetlen) része az elbeszélés formájának *jelentéstelítettsége*.⁶⁵

Egy szövegrész olvasásakor létrejött tapasztalat intenzitása alapvetően függ a részletnek a szövegegész struktúrájában tulajdonított szerepétől. Az egyes szövegrészek egymáshoz viszonyított intenzitását alapvetően meghatározza a szimbólum-, illetve metaforagyakoriság, valamint ezek asszociációs bősége.⁶⁶

Az „*Irodalmi mű-e vagy sem?*” kérdés megválaszolásában ugyanakkor legalább akkora a szerepe a szociokulturális-, mint a nyelvi kritériumoknak. Bizonyos fikciós művek minden probléma nélkül olvashatók a tényirodalom olvasási kódjával, és viszont vannak olyan tényközlő szövegek, melyek képesek irodalmi élményhez juttatni olvasójukat. A tényirodalom olvasója szerint annál jobb egy szöveg, minél *átlátszóbb*, vagyis minél kevésbé akasztja meg az olvasásban/megértésben – a szépirodalmi mű élvezete ellenben szorosán kódhoz kötött: maga a kód is részévé válik az *értelem*nek. A tényirodalomtól elsődlegesen tudást várunk, míg a szépirodalomtól élményt.⁶⁷

Az irodalmi olvasás/befogadás *sikerességéhez* nem elegendő az irodalmi olvasásra alkalmas szöveg: szükséges hozzá az irodalmi olvasásra *felkészült* olvasó, aki képes megnyitni saját horizontját a szöveg horizontja előtt, ezáltal lehetőséget adván/kapván a *párbeszédre*.

1.3.2.2. Irodalomolvasás⁶⁸

*A theoria valódi részvétel, nem cselekvés,
hanem elszenvedés (pathosz), tudniillik azt jelenti,
hogy a látvány magával ragad, megfog bennünket.*⁶⁹

⁶⁵ Ennek bővebb kifejtését ld. a 4. részben, főleg a 4.1.1. fejezetben.

⁶⁶ Ld. ehhez pl. Danto, 1996. Példákat a 4.8. fejezetekben hozok.

⁶⁷ A populáris irodalom nem élményt, hanem élvezetet nyújt. Az élvezet pusztán időtöltés /ld. ehhez pl. Berne, 1987, 52-60 (4. fejezet)/, míg az élmény a szó eredeti értelmében egzisztenciális jelentőségű, a személyiséget gazdagítja /ld. pl. Gadamer, 2003, 92-102./

⁶⁸ Jelen fejezet megírásához felhasználtam Kamarás István *Olvasó a határon* című könyvének 5. fejezetét – a téma bővebb kifejtését ld. ott. /Kamarás, 2002, 39-125/

⁶⁹ Gadamer, 2003^{2. jav.}, 156.

Az irodalom olvasásával kapcsolatban két szélsőséges irodalomelméleti felfogás figyelhető meg. Az egyik irányzat szerint⁷⁰ a valóságban, az érzékelésben és az irodalmi műben analóg rend van, vagyis a szöveg megmondja, hogyan kell olvasni; a másik felfogásban⁷¹ az irodalmi szövegben semmi nincs rögzítve, minden az olvasón, illetve az értelmező közösségeken múlik.

A legtöbb teoretikus azonban kevésbé szélsőségesen közelít a problémához. Iser⁷² például elfogadja az olvasói identitás döntő szerepét, de szerinte ez a szöveg által adott instrukciók alapján artikulálódik: a szöveg indukálta élmény saját referencia-keretébe helyeződik. Az olvasó nem identitását proiciálja a szövegbe, hanem identitása csak eszköz, hogy átvigye tapasztalatai tárába azt, ami idegen volt számára. Olvasás közben folyamatosan módosítja várakozásait és alakítja át emlékeit: ha az olvasás folyamatában valami nem illik bele várakozásába, újraértelmezi az elővételezett jelentést.

Az olvasás haladás az egyik irodalmi egységtől a másikig, és ugyanakkor ezeknek az egységeknek/szöveghelyeknek az olvasó általi összekapcsolása, egymásra vonatkoztatása és egyesítése. Az egyesítési folyamat megköveteli egy olyan elképzelés/vonatkoztatási rendszer kialakítását, amelyen belül a két résznek van értelme, és a korábbi kiindulási pontul szolgál a későbbi számára. Ezt az egységesítést a teljes mű szintjén is folytatni kell: olyan elképzelést kell kialakítani, hogy valamennyi nyelvi és irodalmi elem úgy álljon össze, hogy a mű ellentmondásmentes egész legyen.⁷³ Iser felfogásában azonban az olvasó szerepe nem szimmetrikus a szöveg szerepével: nem annyira a társalkotóhoz, mint inkább a kottából játszó zenészhez hasonlítható.

Az irodalomtudományi elemzések – minden törekvésük ellenére – nem annyira művek és olvasók dialógusáról szólnak, sokkal inkább művek egymás közti dialógusáról. Veres András mutat rá arra, hogy „Iser sem tesz mást, mint

⁷⁰ Pl. az új kritika vagy a strukturalizmus (pl. Brooks, Wimsatt; illetve Jakobson, Barthes, Lévi-Strauss.)

⁷¹ Ld. pl. Fish, 1980.

⁷² Iser, 1978.

⁷³ Ld. még a 3.1. fejezetet. Ilyen értelemben a regények mintát szolgáltathatnak saját életünk egységes narratívaként való megalkotására, amely nélkülözhetetlen személyiségünk integritásának megőrzéséhez.

hogy az irodalmi szövegben rejlő hatáslehetőségek feltételezett megvalósulásaként veszi számba az olvasó jelentőség felismerő, illetve jelentésadó tevékenységét. Jauss pedig – bár egyenrangúnak fogja föl a szöveg által meghatározott hatást és a címzett által meghatározott befogadást – elismeri, hogy ’közülük az irodalmon belüli elvárási horizont kirajzolása könnyebb, mivel levezethető magából a szövegből; a társadalmi elvárás viszont csak a történelmi mindennapi élet világának kontextusában tematizált.’”⁷⁴

1.3.2.3. Irodalomírás

„A művészet nem más,
mint valamilyen módon élni.”⁷⁵

Ottlik azt mondja, hogy az ő regényírói témája nem valamilyen speciális mondanivaló, hanem „a létezés és a világ egésze”.⁷⁶ A filozófiával szemben a regény nem magyarázatot ad, hanem felmutat; nem egy elméletet hoz létre, hanem egy világlátást rögzít.⁷⁷

Ottlik világlátása – Sümegi István szerint – az atomfizika hatására alakult ki.⁷⁸ Ebben a világban ami biztosan van, az az *érzés*: ami tudatunkban közvetlenül, megkérdőjelezhetetlenül van jelen.⁷⁹ Ehhez képest a többi ember, a

⁷⁴ Veres, 1994, 276.

⁷⁵ Rilket idézi Ottlik: Ottlik, 1980, 204.

⁷⁶ Ottlik, 1980, 204.

⁷⁷ A filozófia egy világlátás strukturális elmélyítése, kibontása – míg a műalkotás azt mutatja meg, hogyan is állnak a dolgok ezen világlátásból szemlélve. /Vö. Sümegi, 2006, 16/

⁷⁸ Ez nem szorul különösebb magyarázatra, hisz Ottlik matematika-fizika szakon szerzett egyetemi diplomát. Ugyanakkor szerintem *világlátásunkat* több dimenzió mentén alakítjuk ki, a *világunkban* megjelenő tipikus problémák alapján. /Ld. ehhez magát az Ottlik-irodalmat, különösen Jakus-Hévízi, 2004/ Ezt maga Sümegi is így gondolja, amikor azt írja, hogy „a regény a valóságot több, egymással összeegyeztethetetlen, de egymást kölcsönösen kiegészítő modell segítségével ragadja meg.” /Sümegi, 2006, 136/ (E modellek részletesebb bemutatását ld. magánál Ottliknál, a regényről tartott előadásának írott változatában: Ottlik, 1980b.)

⁷⁹ A *Valencia-rejtélyben* pl. így ír erről: „Számot kellett vetnem (...) a kis szekszepilekkel, izolált dzétákkal, amikből szerinted végül az ember egész létezése összetevődik. Jelöljük (...) Például (...) nagy Szigmával. (...) egy (...) érzés, ami hiánytalanul összefoglalja és egybeolvasztja

materiális világ csak jól használható és mással nem nagyon helyettesíthető hipotézisek. Érzéseink azok, melyek hatást gyakorolnak ránk, s megszabják életünk kereteit. Ugyanakkor ezen érzések nagyon illékonyak: csak a nyelv segítségével vagyunk képesek rögzíteni őket, csak így tudjuk, mi van bennünk. Azonban minél jobban pontosítunk, az eredeti érzés annál többet veszít bizonyosságából, sokszínűségéből – míg végül eltűnik.⁸⁰ Sümegi szerint a regények segítenek visszatalálnunk nyelv előtti érzéskomplexumainkhoz.⁸¹

A narratív pszichológia szerint⁸² a világlátás az élettörténet következménye – és az a szempont, amire támaszkodva az élettörténet eseményei értelmet nyernek. Világlátásunk határozza meg, hogy identitásunk kialakításakor életünk eseményeiből mit tekintünk kulcsfontosságúnak/kihagyhatatlannak, és mit lényegtelennek.⁸³

Ha életünk folyamán meglévő elbeszélésünk valamelyik fontos, az egész történetre hatással lévő eleme hamisnak bizonyul, s nem tudjuk a keletkezett lyukat befoltozni, az egész történetet újra kell írunk.⁸⁴ Ilyen helyzettel

létezésed egészét. (...) eszembe jutott álmodban a következő filmtöredék: (...) Késő őszi este egy nagy tér sarkán ácsorgok. Szilviát várom. (...) Sötétszürke a november. Esik? Nem esik? Nem esik, az ernyő a karomon. (...) élesen és egyértelműen egy hiánytalan nagy Szigma volt összefoglalva és egybesűrítve benne. (...) A vacak kis mozi. Szilvia, aki megjön, és rám hagyja. (...) igen, ilyen volt, és ezt mégis szívszorogva visszavágyod. A Szigma tele volt tárgy nélküli nosztalgiával. Névtelen, mély sóvárgással. (...) ezt csak az álmod érezte? Nem. Én. Felébredve ugyanez a sóvárgás bennem maradt.” /Ottlik, 1989, 116-8./

⁸⁰ Sümegi, 2006, 20.

⁸¹ Uo. 27.

⁸² Pl. Tengelyi, 1998; Pataki, 2001.

⁸³ „Ha a közfelfogás szerint fontos tényeket sorolom fel, akkor például teljesen hamis képet festek” /Ih 0.3, 15/ (Vö. Ottlik, 1980, 20: „Nem tudom, hogy mi a lényege egy ember életének: a tettei, a viselt dolgai, vagy olyasféle megfoghatatlan apróságok, mint egy ködös téli reggelének a hangulata. Nyilván elválaszthatatlanul hozzátartozik életünkhöz minden fűszál, ami az utunkba akad: minden gondolatunk, vágyunk, törekvésünk; emlékeink, indulataink; egészségünk, pénzünk, munkánk, hitünk; a szívünkben bujkáló titkos várakozások és a pillanat látható, érzékelhető jelenségei; s nyilván még sok minden.”)

⁸⁴ Az ilyen, egész addigi életünket újragondoltató eseményt nevezi Tengelyi László sorseseeménynek /Tengelyi, 1998, 199/.

találkozunk az *Iskola a határon* elején Szeredy kérdésében: „összeköltöttem Magdával”. /Ih I.1, 5/⁸⁵

2.1.1. Partecipációs kommunikációmodell⁸⁶

„A világ nem van, hanem mindig csak létesül.”⁸⁷

(2.1.1.0) A kommunikáció participációs felfogása⁸⁸ szerint *a kommunikatív (és a szimbolikus) valamely probléma felismeréséhez és megoldásához egy (problémamegoldó) ágens számára szükséges releváns felkészültség lehetséges helye.*⁸⁹ A kommunikatív ebben az értelemben az ágens világának egy lehetséges állapota.⁹⁰

(2.1.1.1) A szimbolikus *szignifikáció* (mint szimbolikus aktus) eredményeként jön létre. A szignifikációban a szimbolikus két konstituense, a *szignifikátum* és a *szignifikáns* egymáshoz rendelése történik meg, egy (az ágens által elfogadott/érvényesnek tekintett) konstitutív szabály mentén. Ez a szabály (sajátos tudás/felkészültség/konstitutív alap) a két konstituenst mindig valamilyen céllal/értelemmel rendeli egymáshoz.⁹¹

(2.1.1.2) A szignifikátum lehet *nyers*: ekkor releváns leírása megadható az ágens számára elérhető percepciók modalitásainak terminusaiban; illetve *szimbolikus*,

⁸⁵ Erről bővebben ld. a 4.2.2. fejezeteket. Az *Iskola a határon*-ból vett idézeteket Ih rövidítéssel, utána a rész és a fejezet számával, illetve az általam használt kiadás oldalszámával jelölöm. Mivel szakdolgozatom írásakor egy régi, a *Diákkönyvtár* sorozatban megjelent kiadást használtam (bibliográfiai adatait ld. a *Felhasznált irodalom* jegyzékében), azóta is ennek az oldalszámozását követem; viszont az utóbbi időben használtam a regény elektronikus változatát is, és mivel ott nincsenek oldalszámok, ezért döntöttem (az esetleges visszakeresést megkönnyítendő) a dupla hivatkozás mellett.

⁸⁶ Ld ehhez még a 3.3.1. fejezetet.

⁸⁷ Platón, 1984, 923. (152e).

⁸⁸ Ld. 31. lábjegyzet.

⁸⁹ Horányi, 2007, 246 (5.2.0)

⁹⁰ Uo., 262 (5.2.3.4.3)

⁹¹ Uo., 249 (5.2.2.1.1)

amikor releváns leírása feltételezi a szimbolikus konstitúcióra felkészült ágensre utalást, és a leírás logikai formájában van utalás a szignifikáns-szignifikátum rendezett párra és a szignifikációban követett szabályra vagy szimbolikusra, amely megalapozza a konstitúciót.⁹² A szignifikáns konstruálása szintén szabályok mentén történik (mint pl. egy mondatalkotás vagy egy szövegalkotás grammatikai és pragmatikai szabályok mentén); ugyanakkor történhet analógiásan, egy/több szignifikáns alapján is.⁹³ (Ld. pl. az epigonköltészetet vagy a *stilusirányzatokat* – de a műfaji kódok is többnyire így működnek.)

Míg a nyers esetek (mint szignifikátumok) csak konstatálva vannak, a szimbolikus szignifikátum a szignifikációban konstituálódik: mint új létező járul hozzá a már létező világhoz – s ilyen értelemben transzcendens⁹⁴ a nyershez képest.

(2.1.1.3) Az irodalmi, azaz verbális műalkotásokat vizsgálva szem előtt kell tartani, hogy a mű szignifikátuma a világnak nem a *nyers*, hanem a *szimbolikus* fakultásához tartozik,⁹⁵ s ilyen értelemben leírása feltételezi a szimbolikus konstitúcióra felkészült ágensre való utalást (értem ágens alatt mind a *prezentálót*, azaz a szignifikátum létrehozóját, mind a *spektátort*, azaz aki a szignifikációt mint szignifikációt észleli)⁹⁶ és a szignifikáns-szignifikátum rendezett párra, valamint a szignifikációban a konstitúciót megalapozó szabályra/szimbolikusra való utalást.

Egy irodalmi műalkotással kapcsolatban akkor beszélhetünk kommunikációról, ha egy adott ágens (olvasó) abban az állapotban van, hogy számára az adott mű olvasásakor a probléma felismeréséhez és megoldásához szükséges releváns felkészültség elérhető: azaz rendelkezik olyan problémafelismerő/megoldó stratégiákkal, amelyek segítségével egy, az adott műnek az adott társadalmi és személyes/személyközi kontextusban adekvát, a mű recepciótörténetébe illeszkedő, ugyanakkor azt gazdagító olvasatát tudja létrehozni. Másrészt maga a regény mint műalkotás megkonstruálása akár a

⁹² Horányi, 1999, 25 (1.1.3.3)

⁹³ Uo., 24 (1.1.3.1)

⁹⁴ Uo., 25 (1.1.3.3)

⁹⁵ Uo., 29 (1.1.7.2.)

⁹⁶ Uo., 25 (1.1.3.3)

regényíró, akár az olvasó részéről is egy probléma felismerése, és a problémamegoldás e kérdésre adott/adható válasz, ami általában nem szövegszerűen van benne a regényben, hanem *megmutatkozik*⁹⁷. Ehhez a *megmutatkozáshoz* azonban szükség van a prezentáló (az író) és a spektátor (az olvasó/olvasók) valamiféle szimbolikus közösségére/kollektív attitűdjeire. Az irodalmi olvasásra képes spektátorok szimbolikus közössége azonban csak az attitűdök szintjén létezik többé-kevésbé – ezen attitűdök tartalma azonban meglehetősen eltérő lehet, s mindössze csak bizonyos nyilvánossággal bír (például iskolai oktatás, részben a tömegkommunikáció, irodalomkritika stb.). Ebből következik, hogy egy adott problémahelyzet (itt konkrétan az *Iskola a határon* olvasása) adott ágensek (vagy ugyanazon ágens időben eltérő olvasatai) számára lehet szimbolikusan sűrűbb vagy kevésbé sűrű, sőt, esetleg nem is létező, problémaként fel sem ismert.⁹⁸

Irodalmi művek esetében a szimbolikust csak a legelső értelmezési szinten (a szó szerinti, szoros értelemben vett nyelvi jelentést) alapozza meg konstitutív szabály: a többi szinten a konstitúció alapja egy másik szimbolikus. A szignifikáció *szintjeinek* lehetőség szerint világos elkülönítése az irodalmi művek elemzésekor sok meddő vitát tehet elkerülhetővé.⁹⁹ Az irodalmi művek szignifikátumának elérhetőségéhez nem pusztán az adott természetes nyelvet/kulturális kódot kell ismerni, hanem (többek között) az esztétikai kódot is. Az esztétikai szignifikáció szükségképpen feltételezi az esztétikumra nyitott ágenszt. Ha egy adott ágensnek nincs esztétikai típusú nyitottsága s nincsenek ennek megfelelő felkészültségei, számára a világnak ez a fakultása nem is létezik: fel sem ismeri az adott típusú problémát, s ebből következően meg sem tudja oldani. Az irodalmi olvasást tekinthetjük megismerésnek, a meglévő

⁹⁷ Ld. 173. lábjegyzet. (3.1. fejezet)

⁹⁸ Horányi, 1999, 32 (1.1.8). A kérdéshez ld. még Kamarás Istvánnak az Ottlik-regényhez kapcsolódó nagyon alapos, sokrétű olvasásszociológiai vizsgálatát. /Kamarás, 2002/

⁹⁹ Ez nem előzmények nélküli, lásd pl. a bibliai hermeneutikát, ahol e szintek elkülönítésének meglehetősen nagy hagyománya van: pl. szó szerinti vagy történelmi-, allegorikus-, morális- és anagogikus jelentés.

felkészültség (irodalmi olvasásra való képesség) feldolgozásának,¹⁰⁰ ugyanakkor szimbolikus tanulásnak is.¹⁰¹

2.1.2. Megismerés, megértés, értelmezés

„Mi az idő? (...) Ha senki sem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom.”¹⁰²

(2.1.2.1) A megismerés növeli a felkészültséget – ugyanakkor a megismerés nem választható el a szignifikációtól. A megismerés ténye a megismerőben akkor tudatosul, amikor *nevesíti* a megismerés tárgyát: vagyis a szignifikációban. A szignifikációban a szignifikátumhoz a szignifikátum típusától függően egy, a már létező szignifikánsok rendszerébe illeszkedő szignifikánst kapcsolunk. A megismerés tulajdonképpen megértés: a szignifikációban a megismert a megértés perspektívájában válik hozzáférhetővé számunkra. A szignifikátum csak a szignifikánson keresztül képezheti felkészültségünk részét.

A magyarázat (értelmezés) a szignifikáció társadalmi legitimációjának eszköze: míg a szignifikációban a szignifikátumról tudunk meg valamit, a magyarázatban a szignifikációról.

A megismerés mint megértés mindig egyben egy kód (intézmény)¹⁰³ kiválasztását is jelenti: a megismerő ágens saját aktuális felkészültségéből azt a kódot választja ki a szignifikáns megalkotásához, amellyel szerinte az adott helyzetben leginkább legitimálható a szignifikáció – illetve amely

¹⁰⁰ Van egy elváráshorizontunk, amit olvasás közben folyamatosan szembesítünk a művel, s a mű tükrében módosítunk: az igazi műalkotás ismertetőjegye, hogy gazdagítja befogadói kompetenciánkat.

¹⁰¹ Ld. ehhez még Horányi, 1999, 28-29 (1.1.6.2).

¹⁰² Augustinus, 1987, 358-9.

¹⁰³ Ld. Horányi (sz.), 2007, 11.

legalkalmasabb a legitimációra illetve amely felkészültségnek egyáltalán a birtokában van.¹⁰⁴

A megismerés/megértés mindig egy adott szituációban jelenik meg, és a kommunikáció céljának tükrében válik tudássá.¹⁰⁵ Az, hogy egy adott szituációban megjelenő dolgot/jelenséget természeti tárgyként/jelenségként (a világ *nyers* fakultásához tartozóként) vagy jelként (*szimbolikus*ként) értelmezünk,¹⁰⁶ az nem a dolog/jelenség tulajdonságaitól függ, hanem az ágens aktuális világától (felkészültségeitől, beállítottságától, irányultságától, céljaitól), amelyben az észlelt/értelmezett dolog/jelenség megjelenik.

(2.1.2.2) A szignifikáns illetve szignifikátum funkciót jelölő terminusok: vagyis a világ nem osztható ketté egyszer és mindenkorra e két terminus mentén. Ami az egyik esetben szignifikátum, az máskor lehet szignifikáns, és fordítva. A *jelentés* ilyen értelemben sosem dekontextualizálható: a szignifikátum a szimbolikus aktusban mutatkozik meg¹⁰⁷ (válik elérhetővé¹⁰⁸): a reflexióban/értelmezésben már maga a szignifikáció (a *szimbolikus*) válik szignifikánssá a reflexió mint (meta)szignifikáció aktusában. Ilyen értelemben ha a(z irodalmi) szöveg jelentéséről beszélünk, akkor nem a *mű*ről, vagyis annak prezentálásáról, hanem legitimálásáról, vagyis (társadalmi) integrációs szerepéről beszélünk. A reflexió/értelmezés nem a műalkotás szignifikátumáról, hanem magáról a befogadásról (mint szignifikációról) szól.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Adott ágens akkor képes valamit észlelni, ha rendelkezik azokkal az eljárásokkal (kódokkal), melyek segítségével számára a dolgok *valamiként* jelennek meg. Vö. Pete – P. Szilczl, 2007, 44.

¹⁰⁵ Ha valamit nem értek, az azt jelenti, hogy adott pillanatban nem tudok hozzá olyan keretet konstruálni, amelyben számomra értelmezhetővé tehető: vagyis adott probléma megoldásához nincs felkészültségem.

¹⁰⁶ Pl. ugyanazt a hanghatást más-más szituációban egyszer pusztán véletlen hangadásnak, máskor szándékos kommunikatív aktusnak tekintjük.

¹⁰⁷ Vö. 89. lábjegyzet.

¹⁰⁸ Vö. Horányi 1999, 25. (1.1.3.4)

¹⁰⁹ Ld. ehhez pl. Sperber, 2000. Az irodalomtudomány tárgyai tehát nem szövegek, hanem *irodalomaktusok*: az irodalmi kommunikáció jelensége/folyamata; tehát a *mű jelentése* a társadalmi kommunikációban betöltött szerepe.

Egy szöveg (megnyilatkozás, stb.) jelentését akkor értem, ha jól (sikeresen) használom. A nyelvre (kódra) való reflexió mindig a kultúrára (kommunikációs közösségre) való reflexió is: akkor jelenik meg, amikor az adott kultúrában elérhető felkészültségek elégtelennek bizonyulnak bizonyos problémák kezeléséhez. A jelentés kérdése olyankor merül fel, amikor a kommunikáció sikertelenné válik.¹¹⁰ Irodalmi művek esetében azt, hogy mi a helyes olvasata egy adott szövegnek, mindenki maga dönti/döntheti el – ha akarja, figyelembe véve a kanonikus olvasati ajánlásokat, ha akarja, nem.¹¹¹

(2.1.2.3) Az emberi megismerés alapvetően értelmező jellegű: a fogalomalkotás feltétele a szignifikáns – szignifikátum különbségének tudatosulása. Minden tőlünk különböző csak hozzánk való viszonyában, *számunkra valóságában* adott megismerésünk számára. A valósághoz való adaptáció mindig az aktuális szükségletektől függ: valóság és megismerés kölcsönhatását a valóságkép adaptív értéke (relevanciája) szabályozza.¹¹² Alap kategorizációs szintünket¹¹³ tehát problémahorizontunk/relevanciaelvárásunk határozza meg: egy adott szituációban túlélési esélyeink alapvetően függenek problémaérzékenységünktől, illetve attól, hogy mennyire vagyunk képesek környezetünket különböző aspektusok mentén artikulálni.

Kategoriális tudásunk nem egyszer és mindenkorra adott: a fogalmi tudás nem egy homogén, zárt, és főleg nem egy világosan verbalizálható tudást jelent,

¹¹⁰ Illetve a tudományos/filozófiai/egzisztenciális reflexió szintjén – de ilyenkor nem annyira problémamegoldásról, mint inkább a felkészültség növeléséről beszélhetünk.

¹¹¹ Ebből a szempontból nagyon tanulságos az *Iskola a határon* olvasásszociológiai vizsgálata /Kamarás, 2002/ illetve a mű befogadástörténetének vizsgálata /pl. Mártonffy, 2001b; Füzfa, 2006/. Füzfa Balázs felhívja a figyelmet a recepciótörténetnek 2004-gyel kezdődő új szakaszára /pl. Jakus-Hévízi, 2004; Korda, 2005; Sümegi, 2006/, amelyben megfigyelhetők azok a tendenciák, melyeket én témaválasztásom idején és az azt követő években hiányoltam a regény recepciótörténetéből. /Vö. Farkas 2001a, 2001b, 2002a, 2002b, 2003/

¹¹² A szóhasználat félreérthető lehet: nem gondolom, hogy szükséges tételeznünk egy tőlünk független külső valóságot, amit egyre *pontosabban* megismerhetünk, hanem a valóságot mint *felkészültséget* értem. /Vö. 2.1.1. fejezet/

¹¹³ Ld. a 41. lábjegyzetet.

hanem sokkal inkább azt, hogy problémamegoldásainkban fel tudjuk használni létező kategóriáinkat, mozgósítani tudjuk azok tartalmait.¹¹⁴

2.1.3. Olvasói beállítódások

„A regény olyan, mint a halál; az életből sorsot csinál, az emlékezésből hasznos cselekedetet, a tartamból pedig iránnyal és jelentéssel rendelkező időt.”¹¹⁵

(2.1.3.1) A személy – mint morális lény – identitásának feltétele, hogy életeseményeit *egységes narratívában* tudja elhelyezni. Ehhez segítséget adhat az irodalom, mely példákat mutat arra, hogyan lehet életünk eltérő mozzanatait egységben látni. Így az irodalom olvasása egyben önéletírás is, önmagunk *megalkotása* is. Az olvasó a leírt szöveg alapján egy saját, le nem írt szöveget hoz létre. *Normális* esetben ez még nem akadályozza az olvasó *kommunikábilisát*. – szélsőséges esetben azonban az olvasó már nem dialogizál a művel, inkább *magában beszél*, amikor olvas.¹¹⁶

A mű megértése tehát szorosan kapcsolódik az önmegértéshez. Az önértelmezés közege a *szimbolikus univerzum*, melynek segítségével az ember kivetíti és megérti önmagát. Önmagunk megértése csak a jelek interpretációjának hosszadalmas útja révén jöhet létre.¹¹⁷

¹¹⁴ A konceptuális tudás nem azonosítható azzal, amit hagyományosan jelentésnek neveznek: szociokulturálisan, nyelvspecifikusan, egyéni tudásbeli elemek szerint rétegezett /vö. pl. Tolcsvai Nagy, 1996, 198; illetve a kognitív kutatásokat, pl. Pléh, 1996; 2000/.

¹¹⁵ Barthes, 1996, 24. Dolgozatom témája szempontjából érdemes tovább olvasni Barthes gondolatait: „Ám ez az átalakulás csak a társadalom tekintete előtt mehet végbe. Éppen a társadalom „rendeli el” a regényt, vagyis jelek komplexumát, transzcendenciaként és egy tartam Történelmeként. A regényszerűség jeleinek fényében megragadott szándék evidenciája mutat rá a paktumra, amely az író a művészet minden magasztosságával a társadalomhoz köti.”

¹¹⁶ E fejezet megírásához Kamarás István könyvének /Kamarás, 2002, 44-46 (5.1.9)/ *Olvasáslélektani megfontolások* című alfejezetét használtam fel.

¹¹⁷ „Olvasom a bibliai történetet, és közben önmagamra gondolok, amint másvalakinek a szavait olvasom. Megtörténhet, hogy az olvasás aktusában a történet szavai kezdenek olvasni engem: a szöveg hangja úgy jelenik meg, mint az én hangom, mely rajtam keresztül gondolkodik. Ha én

Az én-vezérelt olvasó egyben vágy-vezérelt olvasó is. A szükséglet-kielégítés mindig valamilyen hiány-tapasztalathoz kapcsolódik. Az ember nem képes az irodalmi formában megjelenő tartalmat saját feltáró erejével, vagyis értelmével felfedezni – de képes asszimiláló erőivel (értelmével és akaratával) elfogadni és befogadni. A perszonalista felfogás¹¹⁸ alapján gondolhatjuk ezt úgy, hogy azért képes erre, mert az individuum a transzcendens megszólítás révén, a megszólításra adott válaszában születik személyllyé. Ilyennek tekinthetjük a műalkotások megszólítását és az olvasói választ is.¹¹⁹

(2.1.3.2) A participációs kommunikációfelfogás terminusaiban gondolkodva azt mondhatjuk, hogy egy ágens (kommunikatív) aktivitása feltételezi a problémafelismerést, illetve a megoldásához relevánsnak ítélt felkészültség hozzáférhetőségét. Alapvető különbség van azonban a között, ha az ágens az irodalmi művel való kommunikációkor a problémát saját állapotának változásaként vagy pedig környezetének változásaként azonosítja. Van, aki azért olvas (egy regényt), mert saját problémájára/problémáira keres megoldást (ez lehet akár unaloműzés, a valóság előli menekülés, esztétikai élvezet vagy az élet értelmének keresése) – mások pedig azért, mert környezetükben megjelenik egy *Másik*: egy irodalmi mű. (Vagyis az ágensek lehetővé teszik, hogy megjelenjen: nyitottak az világ *esztétikai fakultása* iránt.) Az irodalmi művel mint létezővel számolva az olvasó belebocsátkozik a dialógusba, engedve ezáltal, hogy ez a kapcsolat (kommunikáció) őt magát is megváltoztassa.

mint olvasó és én mint a szöveg hangja kellőképpen egyesülünk, akkor azon kaphatom magam, hogy szabadon figyelek, de nem másvalakire, hanem magamra, amilyen lehetnék, amilyen kell legyek, amilyen alapvetően vagyok. A szöveg objektuma felfedte a világomat, átfordította azt, s a szavakon keresztül új jelentés adott neki. Az olvasó a szöveg énjével a saját énjeként való szembesülésben intuitíve felfogja a gondolkodás és lét egységét.” /Klemm, 1998, 19; idézi Kamarás István az *Olvasó a határon* kéziratában: a kiadásból kimaradt./

¹¹⁸ Pl. Buber, 1994; Levinas, 1999.

¹¹⁹ Természetesen az olvasó nem képes egy olyan mű felhívására válaszolni, amely teljes mértékben ismeretlen, vagyis amikor a mű világa és az olvasó világa egyáltalán nem fedik át egymást.

2.1.4.1. Funkcionális megközelítés

"A világnak körülhatárolt egészként való átérzése a misztikus érzés."¹²⁰

A nyelvhasználat egy sajátos típusa, illetve esete az irodalmi kommunikáció.¹²¹ A személyközi kommunikáció értelmezéséhez hasonlóan az irodalmi jelentés mibenlétének megközelítéséhez is föltételezhetünk jelentésrétegeket. A nyelvészeti szemantika szintjén beszélhetünk a szöveget alkotó szavak lexikális jelentéséről, amelyek a mondatokban propozicionális jelentést alkotva aktualizálódnak; illetve a pragmatika szintjén beszélhetünk kommunikációs jelentésről.¹²² Míg a szójelentés a mondatban, addig a mondatjelentés a megnyilatkozásban aktualizálódik; a jelentés lehorgonyzása (az értelmezési folyamat leállítása) azonban minden szinten a teljes megnyilatkozás relevánsnak ítélt kontextusa alapján történik. Ahogy a megnyilatkozások esetében is beszélhetünk igazság-, illetve sikerfeltételekről, ugyanúgy a szövegeknek is lehet leíró vagy egyéb praktikus célja. Noha az irodalmi szövegek jelentős része formális módszerekkel nem különíthető el egyéb funkciójú szövegektől, a történeti valóságvonatkozás keresése a szöveg értelmezésének csak egy, az irodalmi élmény létrejöttének valószínűleg nem feltétlenül nélkülözhetetlen rétegét jelenti.¹²³

Ahogy a verbális nyelvet (is) használó személyközi kommunikációt a grammatikai szabályokon túl, illetve inkább még előtte pragmatikai szabályok irányítják, úgy a verbális műalkotások használata is többé-kevésbé konvencionizálódott: egy-egy beszédközösségben a kanonizált olvasatot/olvasatokat tekinthetjük mint a szövegek *lexikális jelentését*, melyek az

¹²⁰ Wittgenstein, 1989, 89 (6.45).

¹²¹ Irodalmi kommunikáció alatt értem egyrészt az irodalom intézményrendszerét (irodalomtörténeti, irodalomelméleti iskolák, kanonikus olvasási módok, stb.) – másrészt egy-egy konkrét szöveg irodalmi műalkotásként való konkrét olvasását/egyedi olvasatát.

¹²² Természetesen itt figyelembe kell venni az integrált pragmatika illetve a nem integrált pragmatika megkülönböztetést – ld. ehhez pl. Reboul – Moeschler, 2000, 49-75.

¹²³ A valós helyszín (pl. a budapesti Kálvin tér) ismerete valószínűleg segít Ottlik *Kálvin terének* befogadásában, s ugyanakkor a regény olvasása után a Kálvin tér is egy új jelentésréteggel gazdagodik – azonban ha sosem jártam a budapesti Kálvin téren, ez nem akadályozza meg Ottlik *Kálvin tere* irodalmi jelentésének befogadását.

irodalmilag művelt olvasók egyedi *itt és most* olvasataiban aktualizálódhatnak. Noha feltételezzük, hogy létezik lexikális jelentés és mondatjelentés, a szöveg dekontextualizált, *szövegszerű* jelentését a szó- és mondatjelentéshez hasonlóan csak lehetséges használati keretek megadásával illetve példákkal lehet *megtanítani/megtanulni*, s így a szövegjelentésről is többnyire csak a családi hasonlóság¹²⁴ illetve a prototípuselmélet,¹²⁵ vagy még inkább a sztereotípiamodel¹²⁶ alapján gondolkodhatunk. Mivel a nyelv kreatív, nyitott rendszer, hozzátartozik, hogy a korábbi értelmezések egy következő értelmezésben maguk is a jelentés részévé válhatnak: noha az adott szöveg lehetséges értelmezéseit korlátozzák a szövegszerű jelentés és az irodalom használatára vonatkozó konvencionális szabályok,¹²⁷ egy adott mű befogadásában mindig döntőbb az olvasás kontextusa, mint e korlátozások.¹²⁸

2.1.4.2.1. Kontextus

Jelen gondolatmenetemben (Kálmán C.-t követve¹²⁹) kontextus alatt jelek, és csakis jelek halmazát értem: csak az kontextus, amiről egy adott (*itt és most*, aktuális enciklopédikus tudással, percepció- és egyéb képességekkel, biológiai- és kognitív adottságokkal rendelkező) értelmező mint jelről vesz tudomást; amit tehát adott szituációban az értelmezés szempontjából relevánsnak íté¹³⁰. Kontextus mindaz, ami az értelmező számára a szöveg jelentését

¹²⁴ Wittgenstein, 1992, főleg 56-64. (66-78. pont)

¹²⁵ Rosch, 1978.

¹²⁶ pl. Putnam, 1975.

¹²⁷ Helyesebb lenne *jelentésszintek* helyett *értelmezési perspektívákról* beszélni: ezek nem *metaszintek*ként épülnek egymásra (tehát még elvileg sem képzelhető el egy végtelen regresszus), hanem olyan értelemben, hogy egy minimális érzékszervi tapasztalat nélkül lehetetlen közvetett (szimbolikus) tapasztalatot szerezni, illetve a nem-metaforikus jelentés (mint jelenség) ismerete nélkül képtelenség a metaforák értelmezése.

¹²⁸ Az egyedi létezőt megértése során egyre több kategóriába soroljuk – azonban minél többet tudunk róla, annál inkább érezzük, hogy ezek a kategóriák elégtelenek a megragadására. /Ld. ehhez pl. Pólya-Tarnay, 2004./

¹²⁹ Kálmán C., 1990.

¹³⁰ Ld. ehhez még pl. Petőfi, 2004 és Petőfi – Szikszainé, 2004.

biztosítja, s így tehát az értelmezői tudat része.¹³¹ A potenciális olvasói tapasztalat moduljai és az ezen elemi modulok által létrehozható konstrukciós folyamatok leírása alapvető fontosságú lehet az irodalmi megértés vizsgálata szempontjából: az irodalmi művet tekinthetjük olyan globális jelnek, amelynek jelentése – egy kaleidoszkóphoz hasonlóan – attól függően változhat, hogy hogyan szegmentáljuk a szövegegészet.¹³²

A funkcionális jelentésfelfogás szerint a sikeres kommunikációnak nem a jelentésazonosság a feltétele, hanem hogy a kommunikáló felek a maguk részéről az eredményt sikeresnek tekintsék – esetleg akkor is, ha egy külső szemlélő szerint félreértették egymást.

Kálmán C. György¹³³ szerint ha feltételezzük, hogy a beszédaktus-elmélet mintájára lehet egy új irodalomelméletet létrehozni, akkor a beszédaktusok nyelvészetének egyik legfontosabb kérdéséhez hasonlóan (mi biztosítja egy megnyilatkozás jelentését, illetve illokúciós értékét) az irodalomelméletben is feltehetjük a kérdést, hogy mi biztosítja az irodalmi mű jelentését, illetve irodalomillokúcióját; mitől értjük irodalomnak azt, amit irodalomnak értünk.¹³⁴

A beszédaktus-elmélet központi kategóriája, az *illokúció* az irodalmi művek értelmezésekor több problémát is felvet, amely az intencionáltság

¹³¹ Ez a felfogás, noha más kifejezéseket használ, úgy gondolom, megfeleltethető a participációs kommunikációelmélet *színtér* fogalmának. (Ld. Domschitz – Hamp, 2007, 110-139.)

¹³² A mondatelemzés analógiájára mit tekintünk *állítmánynak*, s miket kötelező vagy fakultatív *bővítményeknek*; miket tekintünk alapvető kohéziós elemeknek (a *szintagmák* alaptagjainak) illetve bővítményeiknek, s ezek tükrében mik lesznek a jelentésgenerálás szempontjából relevánsak vagy periférikusak. A kommunikatív egységek számos szegmentációtípus eredményeképpen jöhetnek létre, és többnyire tipikus (kulturális *kondicionálás* során elsajátított) feldolgozási folyamatokat alkotnak.

¹³³ Kálmán C., 1990, 93.

¹³⁴ Jelen esetben problémát jelent, hogy míg a hagyományos szemantikában (szemiotikában) a jel jelölő illetve jelölt oldaláról beszélünk, a kommunikációs vizsgálatok (tudomásom szerint) nem a kommunikátum jelentését, hanem a kommunikáció sikerességét vizsgálják. Míg egy hétköznapi problémamegoldásban a résztvevők (egyhangú vagy részleges) konszenzusa állapítja meg (többnyire hallgatólagosan) a sikerfeltételeket, addig az irodalmi olvasásban nem releváns az alkotó szándéka. Ugyanakkor az olvasási folyamatot mégis egy sor explicit és implicit, tudatos vagy nem tudatosult szabály irányítja (ismeretük alapulhat pusztán analógián is), melyek feltérképezése az irodalomtudomány feladata lehet.

kérdésköréhez kapcsolható.¹³⁵ Mivel szerintem a műalkotások, noha szignifikánsuk létrehozása egyedi intenció következménye, ez nem szükségszerűen egy műalkotás létrehozásának a szándéka. Egy műalkotás befogadása tehát nem a szöveg létrehozója és olvasója közti kommunikáció, hanem a szöveg *kommunikatív* jelenség: alapvetően nem a szerző, hanem az *irodalmi kontextus* hozza létre az illokúciót.¹³⁶

Az irodalomillokúció forrása tehát maga az irodalom.¹³⁷ Az irodalmi köztudat (illetve intézményes szinten az irodalomtudomány) felfogható mint kollektív ágens – ugyanakkor ezek viszonylatában problémát jelentenek a különböző véleményáramlatok az egyes irodalmi művek irodalmi értékelésekor.¹³⁸

¹³⁵ Ld. ehhez pl. Horányi-Szabó, 2007, főleg 178-198 (4.3.1).

¹³⁶ Ez hasonlítható egy szertartáshoz: a szertartásban használt eszközök (tárgyak, mozdulatok, szavak, stb.) azáltal válnak a szertartás részévé, hogy a szertartás résztvevői a szertartás elengedhetetlen részeinek, létrehozóinak tekintik – míg ugyanezen tárgyak, mozdulatok, szavak egy hétköznapi szituációban esetleg egész másként *működnek*. (Tehát nem attól válnak *szent* eszközökké, hogy valaki annak készítette őket – noha előfordulhat, hogy a szertartás *kontextusán kívül* értelmezhetetlenek.)

¹³⁷ "Elegendő, hogy létezzék a fogalmaknak és a konvencióknak egy olyan halmaza, amely lehetővé teszi a szövegnek irodalmi műként való jellemzését. Ekkor az olvasó választhat, hogy hogyan konstruálja meg egy adott szöveget. Ha úgy dönt, hogy irodalmi műként alkotja meg, vagy ha a szerző úgy választ, hogy a szöveget irodalmi műként tárja elő, akkor az olvasó állást foglal amellett, hogy a szerzőnek bizonyos intézményesen meghatározott szándékokat tulajdonítson, a szerző meg a mellett, hogy ilyen szándékokkal rendelkezik." /Olsen, 1978, 49, idézi Kálmán C. 1990, 110-111./

¹³⁸ Vö. Horányi, 2001, 59. Véleményáramlatnak (vagy felkészültségnek, vö. uo. 57. ill. Horányi, 1999, 22.) tekinthetjük individuumok azon csoportját, akik megközelítőleg ugyanazon véleményen vannak egy bizonyos témát illetően. Ugyanakkor ugyanazon témával kapcsolatban több, különböző kiterjedtségű és súlyú vélekedés is fennállhat egyidőben – szemben a kollektív ágenset jellemző tudással, amelyben eltérő áramlatok nem jelenhetnek meg. A véleményáramlat szerintem megfeleltethető annak, amit Stanley Fish /Fish, 1980/ értelmezői közösségeknek nevez: ilyen értelemben az irodalmár feladata saját értelmezői közösségének konvencióit tudatosítani és alakítani – azaz saját érték- és normarendszerét tisztázni. Az értelmezés/interpretáció Kálmán C. szerint olyan verbális tevékenység, amelyben a befogadó a szöveg megértéséről, e megértés folyamatáról ad számot; explicitté teszi azokat a konvenciókat és kontextusokat, amelyeket a szöveg megértésekor felhasznált. /Kálmán C., 1990, 125-126/

A kontextualizmus szerint a szöveg környezete (befogadásának környezete) a döntő.¹³⁹ Ez a környezet lehet az az intézményrendszer, amely a szöveget övezi és közvetíti, avagy állhat a középpontjában az a konvenció is, amely szerint a szöveget megértjük. A kontextualizmus alapelveit egyrészt a szigorúan szövegközpontú állásponttal szemben fogalmazták meg, másrészt nem konkretizálták. Jakobson óta kontextusnak tekintik a szövegen kívül lévő és nem szövegszerű világot (a társadalmi élet, gazdaság, politika, intézményrendszerek); másrészt a beszélő közvetlen környezetét és a tárgyakat, amikre a szöveg referál. Néhányan utalnak a szövegszerű kontextusra is (pl. verses-, novelláskötet, *A világirodalom klasszikusai* sorozat stb.).¹⁴⁰

Kálmán C. javaslata szerint csak az kontextus, amiről az értelmező mint jelről vesz tudomást, amit tehát értelmez.¹⁴¹ Ilyen értelemben a szövegnek nincs immanens jelentése, hanem azt az értelmező tulajdonítja neki. E tulajdonításnak vannak szabályai: a teljes környezetnek mindig csak bizonyos aspektusai vesznek részt a jelentésteremtésben.¹⁴² Kálmán C. javasol egy kontextustipológiát:¹⁴³

- szintagmatikus illetve paradigmikus kontextus: a helyettesítés virtuális viszonya, pl. amely szövegek a szöveget helyettesíthetik; funkcionálisan ekvivalens szövegek; valóságos érintkezési viszony, pl. műfaji előzmények, kortársak hasonló típusú szövegei;
- szövegszerű illetve nem szövegszerű kontextus: pl. mű és fülszöveg,¹⁴⁴ mű és illusztráció/rádióra alkalmazás/megfilmesítés;
- szövegen belüli illetve szövegen kívüli kontextus: pl. illusztráció, táblázat, diagramm;¹⁴⁵

¹³⁹ Itt a kontextualista irodalomfelfogás szerencsétlenül összemossa a környezetet és a kontextust. Mivel nem egyedi, aktuális *olvasásokról* beszél, így nem is rögzíthető világosan, hogy hol húzódik a környezet és a kontextus határa. Sokkal egyértelműbb pl. a participációs kommunikációfelfogás szóhasználata: a környezetből az válik a kontextus részévé, amit az ágens (aktuálisan) szignifikánsként azonosít. A fogalomtisztázáshoz ld. pl. Horányi 2007, 101-109.

¹⁴⁰ Vö. Kálmán C., 1990, 111-121.

¹⁴¹ Uo. 117.

¹⁴² Erre példákat dolgozatom 4. részében adok.

¹⁴³ Kálmán C., 1990, 118-119.

¹⁴⁴ Kálmán C. ide sorolja ugyanannak a szerzőnek más műveit is.

- az alkotó szemszögéből tekintett illetve a befogadó szemszögéből tekintett kontextus;¹⁴⁶
- a befogadás aktuális szűkebb illetve tágabb környezete:¹⁴⁷ „zaj a csatornában”, a kibocsátó gesztusai, a befogadó pillanatnyi lelkiállapota vagy a cím, elő-, utószó, stb.; társadalmi-történeti körülmények, szokásrendszer, kultúra, az alkotás és a befogadás konvenciói stb.¹⁴⁸

A kommunikáció szempontú irodalomfelfogás – Kálmán C. szerint – a szövegnek a befogadásban, a társadalmi kommunikációban, a kommunikáció(k) történetében betöltött funkcióját tekinti központi kérdésnek.¹⁴⁹ Ugyanakkor szerintem a tudomány/véleményáramlat problémát azzal lehetne feloldani, ha pl. a funkcionális irodalomfelfogást nem irodalomelméleti irányzatnak, hanem pl. irodalomkommunikációnak neveznénk – ahogy pl. már létjogosultságot nyert az irodalomszociológia vagy az irodalompszichológia. A különböző szempontokat

¹⁴⁵ A szövegen kívüli kontextusra megintcsak ugyanannak a szerzőnek más műveit említi Kálmán C. – érthető módon nem hoz egyéb példát, hisz a szövegen kívül van *minden*, ami nem az adott szöveg. Csakhogy ahhoz, hogy festékes papírlapokat szöveggént tételezzünk, máris a szöveg szignifikánsán kívülre kell kerülnünk.

¹⁴⁶ Ez azért is fontos megkülönböztetés az irodalom esetében, mivel világossá teheti, hogy az olvasat célja lehet a szerzői szándék rekonstruálása vagy autentikus olvasat létrehozása. (Vagy éppen valamiféle ideológiai-szocializációs kód ráolvasása.)

¹⁴⁷ E kategóriapár elnevezése tőlem származik: ugyanis Kálmán C. tipológiája ezen a ponton /Kálmán C., 1990, 119/ kissé zavaros. Felsorolja az általam is felsorolt négy kategóriapárt, majd azt mondja: „Végül az ötödik kategóriapáros révén azt szeretném kifejezésre juttatni, hogy a jelentést egyrészt befolyásolhatják olyan tényezők, mint” – majd következnek az ötödik pontnál hozott példák. A Világirodalmi lexikonban ugyanő /Kálmán C., 1979/ három dimenzió mentén (ld. 1., 3., 4. pont) 8 típust különít el, melyeket azonban már nem sorol föl tételesen.

¹⁴⁸ Bár nem kontextusnak nevezik, de érdemes ebből a szempontból átgondolni a Kristeva bevezette intertextualitás illetve Genette transztextualitás fogalmát. /Angyalosi, 1996; Genette, 1996/ Genette ötféle transztextuális kapcsolatot különít el:

1. intertextualitás: ez azonos a kristevai fogalommal: egy szöveg(rész) jelenléte egy másik szövegben, pl. szó szerinti idézet, plágium, célzás.
2. paratextualitás: a szöveg közvetlen környezete, pl. cím, alcím, belső címek, előszó, utószó, mutatók, illusztrációk.
3. metatextualitás: kommentárok, másodfokú szövegek (átírás, rájátszás)
4. architextualitás: műnem, műfaj, amelyhez az adott szöveget tartozónak véljük.

¹⁴⁹ Kálmán C., 1990, 124.

és módszereket alkalmazó részdiszciplínák így nem ellenséges hadállásokat, hanem egy közös kilátót építhetnének.

2.1.4.2.2. Színtér

A kontextus (értelmezési keret) irodalmi problémái viszonylag jól kezelhetők a színtér participációs koncepciója segítségével.¹⁵⁰ Ezen elméleti keretben a színtér mindazokat a körülményeket jelenti, amelyek meghatározzák adott ágens számára adott esemény lehetséges interpretációit. Adott ágens azonosítható elérhető felkészültségeivel: ezek a felkészültségek határozzák meg, hogy az ágens hogyan azonosítja a problémát (egyáltalán felismeri-e: a problémát a felismerés konstituálja).¹⁵¹

A probléma megoldásához fel kell ismernie a megoldást, a megoldás (számára való) elérhetőségét, illetve ezen elérhető felkészültség adekvátságát. Tehát sem a problémafelismerést, sem annak megoldását nem lehet elválasztani a problémafelismerő/megoldó ágenstől.¹⁵²

Az irodalmi kanonizáció folyamatában (melynek egyik végpontján az irodalmi élmények kommunikációja, másik végpontján az irodalom tanítása áll) felmerülő problémák kezeléséhez (felkészültségek egymásmellettsége) segítséget jelenthet az ún. JOHARI-ablak,¹⁵³ amelyben elhelyezhetőek a közös illetve a különböző felkészültségek (akár a probléma fennállására/azonosítására, akár a felkészültség elérhetőségére, akár az adekvát megoldásra vonatkoztatva):

¹⁵⁰ Ld. 134. lábjegyzet.

¹⁵¹ Domschitz - Hamp, 2007, 115.

¹⁵² Természetesen nem tekinthetünk el a kollektív ágens problematikától – azonban ennek az irodalom mint társadalmi kommunikáció szempontjából is jelentős kérdéskörnek a bevezetése/tárgyalása szétfeszítené jelen dolgozat kereteit.

¹⁵³ Rudas, 1990, 37. (A modellt Joseph Luft és Harrington Ingham alkotta meg, az ő keresztneveik elejéből kapta a modell a nevét.

	Amit a tud	Amit a nem tud
Amit b tud	Közös, nyílt tér	Vak terület
Amit b nem tud	Zárt tér	Ismeretlen

1. irodalmi műnek tekintjük-e az adott szöveget vagy sem;
2. jelentős irodalmi mű vagy sem;
3. a létező jelentős irodalmi művekhez/hagyományhoz képest mi az, ami új benne;
4. milyen felkészültségek segítségével lehet hozzákapcsolni a már létező irodalomhoz;
5. ez(ek) a felkészültségek ténylegesen mennyivel csökkentik az adott mű esetében a „vak” területet (ld. 152. lábjegyzet).

2.2.1. Bibliai hermeneutika és irodalomértés

„A szimbólumot elpusztító fogalom és a teljes fogalmi csend között teret kell kapjon az a fogalmi nyelv, amelyben megmarad a szimbolikus nyelv valóságot feszítő jellege.”¹⁵⁴

(2.2.1.1) Mint már a *Bevezetésben* /0.2./ jeleztem, dolgozatom célja nem az *Iskola a határonban* implicite feltételezett teológiának (mint a jelentésrétegek egyikének) feltárása. Feltételezem, hogy az irodalmi művek a kinyilatkoztatottnak tekintett szövegekhez hasonlóan *működnek* az ember(iség) önmegértési folyamatában. Az ember mint szimbólumalkotó lény környezetét nem pusztán az alapvető életfunkciói kielégítésének dimenzióiban artikulálja, hanem rengeteg olyan *dolgot* is képes észrevenni, ami lét- és fajfenntartása szempontjából *közömbös*. Minden emberi közösségben hatalmas kulturális, szimbolikus kódolt tudás halmozódik fel és öröklődik tovább, áthatva az alapvető szükségletek kielégítésének módját is. A vallásantropológia meggyőzően állítja, hogy a haláltudattal rendelkező ember minden időben és minden közösségben nyitott volt a transzcendensre, önmagát ezen perspektívában élte meg, s ehhez való viszonya az egyik legjelentősebb kultúraalkotó elem.¹⁵⁵ Az időtudattal és fizikai állandóságtudattal rendelkező ember az érzékszervei számára jelen nem lévővel mint létezővel a valóságmodelljében számolva szimbolikus manipulációkat végez, s mint

¹⁵⁴ Ricoeur, 1986, 59.

¹⁵⁵ Vö. Ries, 2003, 16-22.

intencionális rendszer, a közösségben ezen valóságmodellre épülő „külső” szimbólumrendszerek segítségével együttműködik, mind a köznapi élet problémáinak megoldásában, mind az egyéni szimbólumrendszerek finomításában.¹⁵⁶

(2.2.1.2) Mivel a kinyilatkoztatás számunkra többnyire irodalmi műfajokban válik hozzáférhetővé, nem alaptalan a kérdés, amely irodalom és transzcendencia viszonyát firtatja. A valóságot (amelyben benne élünk, s amelynek része vagyunk) különböző értelmezési stratégiákon (nyelveken/diskurzusokon) keresztül artikulálhatjuk – s az éppen használt stratégia jelentősen befolyásolja az értelmezés eredményét.¹⁵⁷

Az adott nyelv (értelmezési stratégia) vizsgálata (és más nyelvekkel/modellekkel való összevetése) segít egy adott (világ)modell korlátainak és lehetőségeinek pontosabb megismerésében. Minden egyes modell egy kommunikációs folyamatban jön létre és alakul: egy adott társadalmi kontextusban élő, egy adott problémát konceptualizáló (azt felismerő és megoldására törekvő) kommunikációs közösség hozza létre.¹⁵⁸

2.2.2. Példázatpoetika

*„A hermeneutika elsődleges feladata nem az,
hogy döntésre sarkallja az olvasót,
hanem hogy feltárja a létezésnek azt a világát,
amely a bibliai szöveg 'tárgyiassága'.”¹⁵⁹*

Mártonffy Marcell több írásában is¹⁶⁰ foglalkozik a szépirodalom és a biblikus teológia kapcsolatával, lehetséges kapcsolódási pontjaival,

¹⁵⁶ Értem ez alatt a szimbolikus tanulást, pl. szerepjáték, vagy egy mítosz átadása.

¹⁵⁷ Különböző stratégiák különböző, sokszor inkompatibilis világmodelleket hoznak létre.

¹⁵⁸ Még akkor is, ha egy adott, mediatizált (valamilyen interszubjektíve hozzáférhető nyelven objektivált) modell létrehozása egyetlen személy nevéhez kapcsolható.

¹⁵⁹ Ricoeur, 1986, 126.

határkérdéseivel. Egy ilyen összekötő pont lehet az evangéliumi példázatok kutatásában bekövetkezett *metaforikus fordulat*, vagyis annak felismerése, hogy a hagyományos allegorikus magyarázatok mellett a parabolák megértésének domináns alakzata a metafora lehet.

Paul Ricoeur szerint¹⁶¹ a parabolikus beszédmód egy elbeszélő forma/struktúra összekapcsolása egy metaforikus folyamattal. Az így felfogott parabola megismerő fikcióként működik: így fejtheti ki az értelmezések sorát létrehívó produktivitását. Egy adott szöveg mindig egy adott kultúra problémahorizontjában jelenik meg: vagy létező problémát artikulál más/új modellben vagy új problémát artikulál, a létező nyelvi készlet segítségével. Ez utóbbi esetben a nyelvet nem *leírásra* (valami létező megragadására), hanem *teremtésre*: az addig nem létező, legalábbis interszjektíve nem megragadott probléma felmutatására, az interszjektív diskurzusba való beállításra használja. Ez esetben a szöveg mindig *metaforikus* természetű: olyan jelként kell működnie, amely egy addig nem tudatosodott (fogalmilag nem artikulált) problémát kínál föl az adott társadalmi valóság (kommunikációs közösség) számára. A metafora vonatkozásában nem helytálló a nyelv *tulajdonképpeni* és *nem-tulajdonképpeni* használata, a *sensus proprium* és a *sensus improprium* közti különbségtétel: a metaforikus beszéd *“nem átvitt értelmű és nem sokértelmű beszéd, hanem a nyelv tulajdonképpeni használatának sajátos módja, különös mértékben pontosító nyelv.”*¹⁶²

Az, hogy az interszjektív módon hozzáférhetővé tett szöveg mint kommunikátum mennyire sikeres, leginkább azon múlik, hogy a probléma (még nem tudatosodott, vagyis fogalmilag nem vagy kevéssé artikulált módon) mennyire létezik az adott értelmező közösség életvilágában.¹⁶³

Minden – nem csak a művészetben belül jelentkező – új probléma megragadása először intuitív, azaz artikulálatlan. Ezen artikulálatlan *tudás* artikulálása már értelmezés: a meglévő fogalmi készletbe való beleillesztés,

¹⁶⁰ Gondolok itt főleg a *Folyamatos kezdet* /Mártonffy, 1999/ és *Az újszövetségi példázatok irodalma* című /Mártonffy 2001a/ kötetekre, illetve *Az olvasás parabolái* című /Mártonffy 2001b/ hosszabb tanulmányra.

¹⁶¹ Ricoeur, 1995.

¹⁶² Jüngel, 1980, 153, idézi Mártonffy, 2001b:1, 80.

¹⁶³ Innen magyarázható pl. bizonyos, akár irodalmi, akár tudományos művek megkésett sikere.

azonosságok és eltérések többé vagy kevésbé tudatos mérlegelése. A metafora az intuíció eszköze: jobban vagy kevésbé hatékonyan működő analógiák működtetése.

Egy adott szöveg egy létező (szerzője számára hozzáférhető) nyelvi/kulturális rendszerből építi fel a maga *szignifikánsát* – ugyanakkor értelmezői többé-kevésbé eltérő módon birtokolják ugyanezt a rendszert. Ebből fakadóan kicsit másként dekódozzák magát a jelet is, mivel a dekódolás folyamatában a szavak jelentését jelentősen befolyásolja a spektátorok¹⁶⁴ aktuális enciklopédikus tudása, és így aktuálisan hozzáférhető értelmezési keretükből fakadóan többé-kevésbé eltérő lesz az értelmezésük is, vagyis más *jelentést* rendelnek hozzá a szöveghez. A *megértés* sikeressége azon múlik, hogy a szöveg befogadásának folyamatában problémaként felismert kérdésre/kérdésekre a befogadó a szöveg (saját) értelmezését el tudja-e fogadni releváns válaszként vagy sem.

Értelmezői közösségekben komoly problémát okozhat, ha az interszjektív tette (kommunikált) értelmezéseket *dogmatikusan* kezelik, vagyis egyetlen releváns olvasatként szeretnék érvényesíteni.¹⁶⁵ Mivel akár csak két ember, sőt, egyetlen ember különböző időben létező életvilága (aktuális enciklopédikus tudása)¹⁶⁶ is eltérő lehet, egy adott olvasat *ráolvasása/beolvasása* adott szövegbe komoly intellektuális erőfeszítést igényel – mivel alapvetően ellentétes a szöveg természetével.¹⁶⁷ (Létrehoz ugyan *értelmezői közösséget*, ez a közösség azonban nem konszenzuson, hanem tekintélyen alapul.¹⁶⁸

¹⁶⁴ aktuális befogadók (Ld. a 88. lábjegyzethez tartozó szövegrészt.)

¹⁶⁵ Ld. ehhez a 3.3.2.2. fejezet 4. bekezdését.

¹⁶⁶ E kifejezést a participációs kommunikációmodell *felkészültség* fogalmának szinonímájaként használom.

¹⁶⁷ A szöveg a szignifikáns, amelyen keresztül *megmutatkozik* a szignifikátum – ha azonban az értelmezést tesszük meg egy szöveg kódjának, akkor a szövegből csak annyi mutatkozhat meg, amennyi e kód mentén szignifikátummá válhat. Nem csoda, ha egy ilyen módszerrel tanító tanár nem képes megnyitni diákjai előtt a világ *irodalmi fakultását*. /vö. Horányi 1999, 25-28./

¹⁶⁸ Ld. ehhez pl. az újszövetségi parabolák allegorikus értelmezését vagy az irodalmi művek jelentésszükítő értelmezéseit, amelyek a szövegben megvalósuló szimbolikus teljesség helyett egy előidejű olvasási mintát érvényesítenek: a szövegben létesülő világ és a szöveg mögött

A hívő/szépirodalmat olvasó nem a teológustól/irodalomtudóstól kapja ismereteit, hanem az egzegéta (az olvasó számára „értelmetlen” részeket megvilágító) segítségével a szöveg tükrében próbál egy intenzívebb vallási/esztétikai tapasztalatra jutni.¹⁶⁹

Mint már fentebb utaltam rá, az irodalmi mű (a beszéddel illetve a legtöbb szövegtípussal ellentétben) nem kommunikáció, hanem kommunikatív jelenség.¹⁷⁰ Az irodalmi mű mint *verbális ikon*¹⁷¹ elképzelés ugyanakkor elfogadhatónak tűnik számomra, hiszen az ortodox ikon-felfogás¹⁷² közel áll az én regényfelfogásomhoz. Ricoeur szerint a költői funkció kinyilatkoztató funkció: egy olyan igazságfogalmat testesít meg, amely nem foglya a megfeleltetési, valamint az igazolási és cáfolati igazságmeghatározásoknak. Itt az igazság nem igazolást (verifikációt) jelent, hanem megnyilvánulást (manifesztációt): vagyis „szabad létét annak, ami megmutatja magát”.¹⁷³

2.2.3. Példázat és metafora

„Minek ír hosszú regényeket, aki rövidebben és más módon is el tudja mondani, amit akar?”¹⁷⁴

A parabolában Ricoeur – a hagyományos szemiotikai gondolkodásnak megfelelően – megkülönbözteti a referenciát és az értelmet: a történet másra vonatkozik, mint amit elmond. A parabola egy narratív forma összekapcsolása

kitapintható empirikus tények és lélektani-erkölcsi-metafizikai ismerettartalmak megfeleltetésére törekednek /vö. Mártonffy 2001b, 75/.

¹⁶⁹ Vö. Ricoeur, 1995, 14.

¹⁷⁰ Ezt szokás úgy mondani, hogy az irodalmi művek dekontextualizáltak – szerintem ez félrevezető, hiszen a *kontextusnélküliség* mint teoretikus konstruktum is egy kontextus. Sokkal szerencsésebb az irodalomról a kulturális emlékezet Assmann-féle modellje alapján gondolkodni: erről a 3.3.2.1. fejezetben írok bővebben.

¹⁷¹ Hester, 1967. ill. Wimsatt–Beardsley, 1954.

¹⁷² Ld. pl. Florenszkij, 2005, főleg 94-110. és 173-179.

¹⁷³ Ricoeur, 1995, 37.

¹⁷⁴ Ottlik, 1980, 184

egy metaforikus folyamattal.¹⁷⁵ A metaforának az a szerepe a költői nyelvben, mint a modellnek a tudományos nyelvben: heurisztikus segédeszköz, amely kijelöli egy új, helytállóbb értelmezés útját.¹⁷⁶ Az elméleti modellel egy könnyebben leírható képzeletbeli tárgyat szerkesztünk, majd e tárgy tulajdonságait egy összetettebb valóságterületre vetítjük, hogy ezáltal bizonyos dolgokat másként lássunk, s közben megváltoztassuk a leírására szolgáló nyelvet. A nyelvet úgy változtatjuk meg, hogy heurisztikus fikciót¹⁷⁷ hozunk létre, s ezt a valóságra vetítjük. A heurisztikus fikció nem leíró, hanem újrairó: nem azt mutatja meg, hogy *mi* van, hanem azt, hogy *ami* van, *miként* van.¹⁷⁸

A Bibliában a poétikus nyelv (példázatok, közmondások, apokaliptikus kijelentések) az *Isten Országa* szimbólum közvetítette *minősítés* jegyében írja újjá az emberi valóságot: végső jelöltje az az emberi tapasztalás, amely határtapasztalatok köré épül, s nyelvi megfelelői a vallásos beszéd határkifejezései. A vallásos nyelv határkifejezései és az emberi élet határtapasztalatai (kreativitás, öröm, szenvedés, halál, bűn) kölcsönösen megvilágítják egymást.¹⁷⁹ De mi ösztönzi a vallásos diskurzust mint szimbolikus beszédmódot a teológiai tisztázás felé?

A vallásos nyelv kép és jelentés feszültségét hordozza, mely értelmezésre szólít. Ugyanakkor a költői megnyilatkozásokat át meg átszövik prózai kommentárok: didaktikus, apologetikus, dogmatikus elemek. Az értelmezés során a jelentéssel rendelkező tartalom a szimbolikus magtól eltérő fogalmak és kifejezések kiindulópontjául szolgál. A szimbólumot elpusztító fogalom és a teljes fogalmi csend között teret kell kapjon az a fogalmi nyelv, amelyben megmarad a szimbolikus nyelv valóságot feszítő jellege.¹⁸⁰ A parabola nem példa, nem illusztráció: a *mashal* nem a megismerés segédeszköze, hanem az emberi tapasztalatban kirajzolódó létmód *szóképe*.¹⁸¹

¹⁷⁵ Ricoeur, 1995, 54.

¹⁷⁶ Ld. pl. Black, 1990; vagy Hesse, 1966 /Idézi Ricoeur, 1995, 97/

¹⁷⁷ Hesse, 1966.

¹⁷⁸ Ricoeur, 1995, 100.

¹⁷⁹ Uo. 57.

¹⁸⁰ Uo. 58-59.

¹⁸¹ Uo. 59.

De mennyiben lehet releváns az irodalmi elbeszélés biblikus szempontú értékelése? Amennyiben a léttapasztalat elbeszélhetőségéből indulunk ki, akkor a kérdés arra a határterületre irányul, „ahol az üdvtörténet *metanarratívája* összetalálkozhat a megértés mindenkor részleges, *nem-integrálható* kezdeményezéseivel.”¹⁸² Nem csak a vizsgált Ottlik-regény, hanem más irodalmi szövegek esetében is megfontolásra érdemes Mártonffy Marcellnek az *Iskola a határon* recepciótörténetének vizsgálata kapcsán tett azon megjegyzése, miszerint az *Iskola* recepciójának harmadik korszaka (amely a teológiai fogalmiságot a narráció *jelszóródásával* szembesíti) a jelige és a narráció viszonyát nem teleologikus-, hanem eszkatologikus távlatban (azaz eshetőségekre való várakozásként s nem valamely szükségszerűen adódó megoldás ismeretében) fogadhatja be.

3.1. A regény mint metafora

„Az irodalomtörténetnek problémátörténetté kell válnia”¹⁸³

(3.1.1) Lakoff és munkatársai elmélete¹⁸⁴ szerint a metafora az ember analogikus gondolkodásmódjának megnyilvánulása. Lakoff szerint az elvont fogalmak jelentős része (olyan alapvetőek, mint pl. idő, változás, állapot, cselekvés, ok, cél, eszköz) a térbeli viszonyok fizikai érzékeléséből (forrástartomány) rávetített, s annak alapján metaforikusan megértett tartományok (céltartomány). A metaforikus fogalomalkotás tehát bizonyos (az adott nyelvközösség számára releváns) aspektusból modellezi a céltartományt.

Lakoff elméletében a metafora szerkezete szerint fogalmi tartományok (forrás- és céltartomány) közötti részleges és aszimmetrikus ontológiai megfeleltetések állandósult halmaza. A megfeleltetés a forrástartomány következtetési mintázatát rávetíti a céltartomány következtetési mintázatára. E megfeleltetések nem önkényesek: testünk és mindennapi tapasztalataink

¹⁸² Mártonffy, 1999, 280.

¹⁸³ Heidegger, 2001, 25-6.

¹⁸⁴ Ld. pl. Lakoff – Johnson, 1980; Lakoff – Turner, 1989.

alapozzák meg. Természete szerint a metafora az a legfontosabb mechanizmus, amely révén absztrakt fogalmakat tudunk megérteni, s képesek vagyunk elvont elemző-következtető gondolkodásra. A metafora lehetővé teszi, hogy olyan dolgokat is megértsünk általa, ami viszonylag elvont, vagy eredendően strukturálatlan, mert segítségével lefordítható konkrétabb, vagy legalábbis jobban strukturált anyagra.

Ha ezt a feltételezést analógiásan alkalmazzuk az irodalmi művekre, akkor egy adott szöveget mint metaforát tekinthetjük a metaforizált céltartomány jelölőjének, s ilyen értelemben a forrástartomány egyes elemei segíthetnek a céltartomány artikulációjában, a mentális tartalom (probléma) megértésében. (Ez a közelítés segít megérteni az afféle kijelentéseket, mint „*verset olvasni kell, nem magyarázni*” vagy Ottlik Géza fejtegetéseit arról, hogy a műalkotások nem jelentenek valamit, hanem léteznek valamiként.¹⁸⁵) Az olyan elemzések, amelyek valamiféle *mondanivalót* keresnek a műben, a regényeket nem annyira műalkotásként, mint inkább nyelvi szöveggként kezelik.¹⁸⁶

Bizonyos mentális tartalmakhoz (céltartomány/szignifikátum) elvileg számtalan szignifikáns (forrástartomány) hozzárendelhető: ezért lehetséges a *fordítás* más szavakra, más nyelvekre. Vannak azonban olyan mentális tartalmak, amelyek erősebben kultúrafüggőek, s ezért fordításuk nehézkes; s vannak olyan (egzisztenciális jellegű) problémák, amelyek (mivel nem empirikus természetűek) csak szimbólumokban kifejezhetőek, s mely szimbólumok (noha szignifikátumuk többnyire egyetemes vagy viszonylag egyetemes emberi) szignifikánsai nem kicserélhetőek, mivel a szignifikátum nem hozzáférhető a szignifikáns struktúráján kívül.¹⁸⁷

¹⁸⁵ "A regény nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami" /Ottlik, 1980, 185/

¹⁸⁶ Ez a regényfelfogás ellen tiltakozik pl. Ottlik akkor, amikor azt mondja, hogy az ő *mondanivalója* nem valami konkrét dolog, hanem az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés egésze. /Ottlik, 1980, 251/ Ennek a problémának bővebb kifejtése (többek között) a 3.3.3.1. fejezetben található.

¹⁸⁷ „Egy nyelvi műalkotás nem információforrásként működik, amely alapján más folyamatok mintázhatók, hanem arra szolgál, hogy a mintázott folyamatot reprezentálja, struktúráját más médium révén fejezze ki.” /Geertz, 1994, 70/ Vagy Ottlik Géza szavaival: "Ha pedig nincs benne a művemben mindez, anyám, az égbolt, Jézus, akkor semmi sincs benne. Nem néven nevezve kell jelen lenniük – a vers nem a csillagokról, nem Jézusról, nem a költő anyjáról szól – hanem valóságosan. Ha Ő nem árad bele a mégoly profán, világi jelentésmozzanatokból összerakott

(3.1.2.) Jelen dolgozatban a regényt szövegszerű, párhuzamos kognitív síkban, modulárisan strukturált jelként tételezem, amelyek jelölő oldala egy verbális szöveg *formális organizációja*¹⁸⁸ – jelöltje azonban túlmutat a szöveg elbeszélte történetként való értelmezésén, s mint *műértelem* konceptualizálódik. A verbális műalkotás ezen felfogása szerint az a bizonyos mentális tartomány, amely műértelemként konceptualizált, csak és kizárólagosan a megalkotott aktuális szövegjelentés mint mentális tartomány artikulációján keresztül közelíthető meg. Feltevésem szerint e tartományok közötti megfeleltetés működési mechanizmusainak átgondolásához alkalmas lehet a kognitív azaz konceptuális metafora Lakoff-féle elméletének¹⁸⁹ kiterjesztése szövegszintre.

A társadalomtudományi kutatások tárgyai mindig valamely kultúrába ágyazottak, s ilyen értelemben *dologiságuk* elválaszthatatlan jelszerűségüktől: megértésük tehát bizonyos értelemben mindig szemiotikai/szemantikai. Az elsődlegesen jelfunkcióban működő kulturális objektumok esetében a jelenség működési mechanizmusainak feltárása (jelen esetben egy olyan magyarázórendszer kidolgozása, amely segítségével elgondolható, hogy hogyan válik az irodalmi befogadás kontextusában egy adott szöveg irodalmi művé) az empirikus hozzáférhetőség/ellenőrizhetőség hiánya miatt elsősorban elméleti jellegű.

Bármely szöveg értelmezését alapvetően meghatározza annak a kommunikációs szituációnak a célja, amelyben megvalósul. Egy szöveg jelentése akkor válik problematikussá, ha az értelmező a verbális szöveg egészének, illetve valamelyik részének/részeinek relevanciáját az általa feltételezett cél mentén kérdéssé teszi. Olyan szövegek esetében, melyek a szokásos, erősen normavezérelt kommunikációs helyzeteken kívül jelennek meg (amikor is meg kell konstruálni a kommunikációs célt, amely mentén az adott

művembe – ha másként nem, mint szomjúság, halhatatlan vágy, a szarvas kívánczósága a szép hűvös patakra –, akkor nem is hoztunk létre semmit."/Ottlik 1980, 214/

¹⁸⁸ Ld. 46. lábjegyzet (1.3.1. eleje).

¹⁸⁹ pl. Lakoff, 1992². Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a kognitív kutatások újabb fejleményei jelentősen hozzájárultak a metafora kognitív elméletének további finomításához (pl. Fauconnier, 1997; Turner – Fauconnier, 1995), azonban ebben a dolgozatban céljaim szempontjából elégségesnek tűnt számomra a lakoffi elméletre való hivatkozás.

szöveg, illetve bizonyos szövegelemek relevanciája biztosítható), a jelentés kérdése alapvetővé válik.

Mindaddig, amíg egy verbális szövegmű világos funkcionalitással bír (ld. pl. mítoszok, mondák, regék, krónikás énekek, históriák, alkalmi versek, szórakoztató irodalom, stb.), a szöveg jelentése nem konceptualizálódik problémaként. A modern, magának autonómiát igénylő irodalom esetében (illetve a hagyományos szövegek dekontextualizált, s így eredeti funkcióját elveszített olvasása miatt) merül fel az irodalminak tekintett szövegek jelentésének a problémája.¹⁹⁰

(3.1.3) Felfogásomban egy elbeszélés akkor tekinthető *irodalminak*, ha szövegstruktúráján (mint forrástartományon) keresztül elérhető olyan probléma, ami egyébként (nem-verbális, részben nem-rationális, nem-logikus természetéből kifolyólag) nem, vagy nehezen (pl. filozófiai, teológiai, esetleg elméleti esztétikai, etikai diskurzusokban) hozzáférhető a racionális rekonstrukció számára.

Az irodalmi szöveg *irodalmisága* a metafora hagyományos szerkezeti megkülönböztetéséhez hasonlóan lehet *kifejtett* vagy *kifejtetlen*: a szövegen belül megjelenhetnek olyan szavak/mondatok/szövegrészek, amelyek – utalva a metafora céltartományára – az elbeszélte történetet kommentálják, értelmezik; illetve megjelenhet pusztán csak az elbeszélte történet, amikor is csak az elbeszélés módja, struktúrája nyújt támpontokat ahhoz, hogy a szövegben mint forrástartományban milyen céltartomány modellje fedezhető fel.

Egy ilyen jellegű közelítés feltételezi, hogy a befogadó implicit (többé-kevésbé artikulált) módon birtokában van az elbeszélés által feltett kérdésnek/kérdéseknek (vagyis képes *egyáltalán* felismerni a mű által felvetett problémát), és birtokolja azt a képességet, amely segítségével analógiásan (többé vagy kevésbé tudatosan) képes a forrástartomány és a céltartomány közti megfeleltetések létrehozására.

Ahogy minden megnyilatkozás hiányos reprezentáció, úgy a teljes szöveg is hiányosan reprezentálja azt a mentális tartalmat, amelynek jelölője. Ahogy már

¹⁹⁰ Ez párhuzamba állítható a pszichológiában a személyiség/individuum problémájával; ld. pl. Goffman, 2000.

maga a *tárgyi* észlelés is mindig valamiféle *elmélettel terhelt*, a jelek értelmezései is mindig (többé-kevésbé kollektív) elmélet mentén történnek. Ezen elméletet (egy elmélet részét) analógiásan vetítem rá az új szituációra, s ezen analógiás modell működésétől/nem működésétől függ a megértésem/félreértésem – illetve attól, hogy mennyire vagyok képes (illetve mennyiben szándékozom) a modell ellenére az abba be nem illeszthető jelenségeket észrevenni.

Ahhoz, hogy egy történet regényként legyen olvasható, az olvasónak el kell különítenie a(z el)beszélőt a szerzőtől. Míg a szerző nem, addig az elbeszélő (nem csak az egyes szám első személyű, ún. énelbeszélő, hanem a *mindentudó* egyes szám harmadik személyű elbeszélő is) része a regénynek (a műalkotásnak) – noha az egyes szám harmadik személyű elbeszélő nem feltétlenül (illetve többnyire nem) része (szereplője) a történetnek.

Az elbeszélő által elbeszélte eseményeket, a történet szereplőit egy fikcionált, de koherens világ¹⁹¹ részeként az olvasó a saját világmodelljei alapján értelmezi, s az elbeszélés hiányosságait saját *forgatókönyvei*¹⁹² (tipikus történetmodelljei) alapján egészíti ki. (Pl. az *Iskola a határonban* Bébé – Czakó elbeszélései alapján – „*félelmetes, marcona katonának*”¹⁹³ képzelte Czakó apját – és amikor 1925 tavaszán Czakó fölcipeli magukhoz, nagyon különösnek találja, „*hogy az a köpcös, hahotázó, engedelmes bácsi volt Czakó tábornok.*”¹⁹⁴)

Történetnek a tipikus (egy adott kultúrkörben szokásos, *normál*) eseményekkel szemben azt nevezem, amikor valami *elmesélésre méltó*¹⁹⁵ történik. Ilyenkor általában a hallgató feltételezett előzetes forgatókönyv-ismereteire hagyatkozva csak azt meséljük el (illetve azt részletezzük), ami a szokásoshoz képest eltérő vagy valamilyen szempontból fontosnak ítélt – a hallgató pedig a történetben az új elemeket (az általa valamilyen szempontból

¹⁹¹ Ld. erről pl. Csúri, 1987, főleg 336-337.

¹⁹² Ld. 7. lábjegyzet.

¹⁹³ Ih III.5, 264.

¹⁹⁴ Uo. 265-6.

¹⁹⁵ Bár tudomásom szerint eddig a *napirendre kerülés (agenda-setting)* szempontjából nem különösebben vizsgálták az irodalmi kánonba bevett műveket: valószínűleg kultúrtörténeti szempontból nem lenne teljesen érdektelen egy efféle kutatás. (Az *agenda-setting*ről ld. pl. McCombs – Shaw, 1972. /Magyar áttekintése pl. Török, 2005/)

relevánsnak ítélt) hasonló modelljei alapján értelmezi. Míg egy köznapi történet hallgatásakor az elbeszéltség csak a történet rekonstruálásának nehézségekor válik az értelmezés tárgyává (ahogy köznapi beszélgetésben is a nyelv mindaddig *átlátszó*, amíg az értelmezés akadálymentes), irodalmi művek esetében a műélvezet szerves (ha nem alapvető, nélkülözhetetlen) része az elbeszélés formájának *jelentéstelítettsége*.

(3.1.4) A regényszöveg központi része egy katonaiskola belső életét állítja elénk. A hagyományos (irodalminak nevezett) elemzések megelégszenek a *sztori* szerkezeti rekonstruálásával (helyszín, szereplők, események; bonyodalom, megoldás, stb.), majd a szoros értelemben vett cselekményen túli (annak rekonstruálásában feleslegesnek látszó), irodalminak nevezett elemeket lajstromozzák és kategorizálják mint alakzatokat illetve szóképeket.¹⁹⁶

Irodalomtudományi közhely, hogy egy irodalmi műben egyetlen elem sem változtatható meg a műjelentés változása nélkül; illetve hogy az irodalmi szövegeket nem lehet *lefordítani* (más szavakkal, vagy egy másik nyelvre fordítva mondani) - azonban e melletti érvek többnyire kifulladásra kényszerítik a szerző életrajzi adatainak felsorakoztatásában, illetve irodalmi hagyományokkal (műfaj, kor- és egyéni stílus, tematika) való érvelésekben.

Ha a sztori és az elbeszéltség viszonyát, illetve az elbeszélő nézőpontját tükröző szövegelemeket, és (amennyiben vannak ilyenek) az elbeszélő kommentárjait/magyarázatait vizsgáljuk meg, elkülöníthetjük azokat a szövegelemeket, amelyek forgatókönyvszerűek: pl. hogy a katonaiskolában a tanárok katonatisztek vagy hogy a növendékek egyenruhában járnak; még az is ide tartozik, hogy az újoncok egy ideig megkülönböztető egyenruhát hordanak.¹⁹⁷ A nem forgatókönyvszerű elemek kiemelkedve a szokásos események/történések közül szerepet kapnak/kaphatnak a *műértelmem* megalkotásában.¹⁹⁸

¹⁹⁶ Ehhez a kérdéshez ld. pl. Bókay, 1997, 13-23.

¹⁹⁷ Vö. pl. a szerzetesnőknél bizonyos közösségekben a novíciák fehér fátylát szemben a fogadalmásoknak a habitusukkal egyező színű fátylával.

¹⁹⁸ Pl. Medve kátrányos kezének nyoma a vizelde falán vagy a zsiroskenyér *szimbólumma* emelkedése a műegész tükrében.

Az *Iskola a határonban*, mivel az elbeszélés apropója nem a megtalált értelem közlése, hanem az értelem keresése, ezért az elbeszélő nem tudja, mit tekintsen lényegesnek, és mit nem. (Nem a katonaiskolában eltöltött három év történetét akarja elmesélni, hanem okát keresi annak, *hogyan jutottak ide*.¹⁹⁹) A regény jelentés-rétegzettségére jellemző, hogy a *sztoriban* magában is felmerül a várakozás téma: „*tudtunk már mindent, és mégis, mégis vártunk valamit.*” *Vártunk valamit, s nem történt semmi.*” „*Vártunk valamit. Tudtuk, hogy hiába várjuk. Sosem lesz itt semmi.*”²⁰⁰ A sztoribeli várakozásra megoldást a hó megérkezése jelent („*Erre a lehetőségre nem is gondoltam*”²⁰¹), de az elbeszélés okául szolgáló kérdésre nem kapunk feleletet – hiszen ha ez lenne a megoldás Szeredy kérdésére is, akkor minek írná tovább Bébé a visszaemlékezést? Medve kéziratának mottója megerősíthetné, hogy a *céltartomány* a kegyelem – azonban a regény középső részének címe – *Sár és hó* – ezt ahelyett, hogy megerősítené, inkább lebegtetni. Maga a kegyelem szó egyedül a hőiséssel kapcsolatban („*Tiszta és puha szőnyeget terített lábunk elé az égi kegyelem*”) szerepel a szövegben.²⁰² Szeredy tehát nem kap választ, és az olvasó sem: a válasz nem olvasható, hanem *látható/tapasztalható*: nem szövegszerűen, hanem *megmutatkozik*.²⁰³

(3.1.5) Bizonyos szövegelemek relevanciájukat az elbeszélő nézőpontjától kapják: pl. a folyosókon függő reprodukciók, képek,²⁰⁴ míg mások a történet elemeihez kapcsolható *külső* forgatókönyvekből, pl. a Czakoéknál zajló kártyaparti.²⁰⁵ Megint mások a keletkezési idő kultúrájából és szóhasználatából:

¹⁹⁹ Vö. Ih 0.3, 18: „*Voltaképpen hogy a fenébe jutott idáig?*”

²⁰⁰ Uo., II.20, 227; 228; 230.

²⁰¹ Uo., 230.

²⁰² Illetve szerepel még a „kegyelemért könyörgött” értelemben: Barika könyörgött Szeredynek (Ih I.5, 37); Medve, megverésekor (Ih I.15, 90); illetve Bébé gondolkodott rajta, kórházból való visszatérésekor (Ih III.13, 317); és szintén szerepel „kegyelemdőfés”-ként (Tóth Tibor ármánykodása kapcsán, Ih III.22, 358)

²⁰³ Ld. 173. lábjegyzet (3.1. fejezet), ill. 3.3.3.1. fejezet.

²⁰⁴ Pl. Ih I.2, 26, 28. A művészetnek és a műalkotásoknak az Ottlik-prózában betöltött szerepéről ld. pl. Korda Eszter írásait: Korda, 2001, 2002, 2005.

²⁰⁵ Ld. Ih III.5, 264-5.

pl. a történetben felbukkanó táncdalok,²⁰⁶ képregényfüzetek,²⁰⁷ olvasmányok.²⁰⁸ Ugyanakkor előfordulhatnak olyan szövegelemek, amelyeket esetleg csak az értelmező általános vagy szaktudása, egyéni invenciózussága tud nélkülözhetetlen és helyettesíthetetlen elemként azonosítani: pl. a *számolócédula-börze*.²⁰⁹

Előfordulhatnak olyan szövegelemek, amelyek egyéni asszociációkat váltanak ki (esetleg többé-kevésbé közösségeket, de a szöveg szerzőségét, keletkezési idejét ismerve mindenképpen a mű szerző által intencionált jelentésének rekonstruálásában – amennyiben ez a cél – szerepet nem játszóakat): pl. az, hogy az egykori kőszegi katonai alreál épületében ma fogyatékos gyerekek intézete van, a *határ* metafora értelmezésének egy rétegét alkothatja, azonban ez Ottlik művének nem része; vagy az Esterházy Péter által saját műveibe átemelt szövegrészek az Esterházy műveket juttathatják eszünkbe, de ez *eredetileg* szintén nincs benne a szövegben.²¹⁰ Az efféle asszociációk az elemzés háttérében álló irodalomfelfogástól függően válhatnak relevánssá vagy irrelevánssá.²¹¹

Vannak (lehetnek) olyan elbeszélői kommentárok, amelyek a történet jobb megértését (rekonstruálását) célozzák, míg mások mintegy *kibeszélnék* a történetből – s így az általam bevezetett értelmezési keretben a mű *céltartományához* tartoznak/tartozhatnak. (Ilyenek például a szövegben szereplő, az elbeszélés nehézségeit taglaló elbeszélői részek²¹² vagy a regény végén *Medve jegyzetei*.²¹³)

²⁰⁶ Pl. Ih III.11, 293

²⁰⁷ Pl. Ih I.6, 41.

²⁰⁸ Ih III.7, 277-9; III.11, 299; 300.

²⁰⁹ Ih I.6, 41.

²¹⁰ Mint ahogy nincs benne Esterházynek az irodalmi köztudat által szimbolikusként értelmezett gesztusa sem (amely során Ottlik regényét lemásolta egyetlen rajzlapra) – ld. ehhez pl. Balassa, 1985b.

²¹¹ Számomra pl. a *Tulp tanár anatómiája* festmény (reprodukciójának) szerepeltetése a regényben alapvetően és megkerülhetetlenül része az olvasatomnak – míg akik nem ismerik a képet, azok értelmezésében valószínűleg nem kap szerepet. /A Rembrandt kép mint a regény önemlékjének elemzését ld. Korda, 2002/

²¹² Ih. 0.3, 15; II.1, 105; II.4, 123-126; II.5, 129.

²¹³ Ih. III.24, 373-4.

(3.1.6) A Lakoff-féle metaforafelfogás alapján forrástartományként nem a katonaiskolai történetet kell azonosítanunk, hanem magát az egész elbeszélést. A regény nem arról szól, hogy mi történt a határszéli iskolában, hanem arról, hogy *mi az Iskola a határon*. Attól függően, hogy milyen választ adunk (hogyan azonosítjuk a mű céltartományát) ezen *előzetes megértés* alapján nyitjuk meg a két tartomány között a megfeleltetések sorát – s ezen értelmezés mentén válnak bizonyos szövegelemek *fontossá* vagy kevésbé fontossá.²¹⁴

Egy efféle irodalomfelfogás azért is szerencsésebb, mint a legtöbb forgalomban lévő irodalomelmélet, mivel megszabadítja az olvasókat az iskolai irodalomoktatás átkától, melytől megverve újra és újra megkérdézzük magunkat, elég jó-e az olvasatunk.

3.2.1. A létmegértésről

„A diskurzusok olyan átfogó megértési stratégiák, amelyek a tárgyakat, jeleket bizonyosfajta megvilágításba, létbe emelik át.”²¹⁵

Amikor Ottlik Géza regényében, az *Iskola a határon*ban az egyik kulcsfigura, Szeredy felteszi az elbeszélés apropójául szolgáló kérdést (*„Összeköltöztem Magdával.”²¹⁶*) barátjának, Bébének, ő erre az implicit etikai kérdésre (*Jó-e, hogy összeköltözött Magdával?*) a választ az együtt töltött katonaiskolai évek eseményeiben keresi, mivel úgy látja, hogy Szeredy kérdése túlmutat az etikán, s valójában teljes egzisztenciájára kérdez rá.

Ahhoz, hogy egy történet/eseményort megértsünk, előfeltételeznünk kell, hogy annak, ami történik, célja vagy legalábbis oka van, és ezt az *értelmet* fel tudjuk fedezni. A megértés mindig egyfajta konstrukciós elv mentén történik:

²¹⁴ Pl. ha azt gondoljuk, hogy az *Iskola a határon* a barátságról szól, akkor annak, hogy Medve református létére egy időben reggelente eljár a katolikus misére, egészen más jelentése lesz, mint ha a regényt *„egy újszövetségi hely epikus kiterjesztése”*-ként olvassuk. /Mártonffy, 2001b, 73/

²¹⁵ Bókay, 1997, 22.

²¹⁶ *Ih* 0.1, 5.

az eseményeket valamiféle összefüggés mentén rendezzük, s ezen elv szerint emelünk ki illetve tolunk háttérbe részleteket: mi lesz szempontunkból lényeges, és mi nem.²¹⁷

Bébé tisztában van vele, hogy Szeredy nem az ő véleményére kíváncsi, *"hanem a saját véleményére"*, azonban azt reméli tőle, hogy ő messzebből tudja nézni élete összegubancolódott zűrzavarát, s az ő közbeiktatásával talán majd ráeszmél, *"hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt."*²¹⁸ Bébé azt mondja, Szeredy titka abban rejlett, hogy *"a valósághoz teljesen hűen foglalta szavakba a történeteket."*²¹⁹ A valóságosság tulajdonképpen itt az igazságot jelenti: Szeredyt hallgatva a többiek úgy érezték, hogy amit mond, az igaz, vagyis hogy a történeteknek az az értelme/jelentése/lényege, amit Szeredy története föltárt. Míg azonban Szeredy esetében ez a közlés problémamentes volt (a megértett igazságot úgy tudta verbalizálni, hogy a hallgatói azt igaznak ismerték el), addig Bébé számára a verbalizálás komoly nehézségeket okoz. (*"Ha a közfelfogás szerint fontos tényeket sorolom fel, akkor például teljesen hamis képet festek (...). Jóformán minden szavam hamis és pontatlan lesz, alighogy kimondom."*²²⁰) Ugyanakkor, miközben azon töpreng, hogy hogyan mondja jól/igaz módon azt, amit mondani akar, abban biztos, hogy van mondanivalója, hogy tud valamit. E tudás verbalizálásának nehézsége abban rejlik, hogy míg Szeredy annak idején egy adott közösség számára (adott problémahorizonton belül) rendezte a történeteket, Bébé számára nem világos, hogyan jelölhető ki az a kommunikációs közösség (felkészültségek közössége), amelyen belül érvényes állítások tehetők.²²¹

²¹⁷ *"Valaha, amikor valami baj, rosszízű kitolás, megaláztatás ért bennünket, éppen Szeredy találta ki a megoldást rá: elmesélte (...) hogyan is történt, s a zűrzavarból egyszerre rend támadt, a dolgok formát kaptak, s az élet érthetlensége érthetővé vált. Ha most el tudnám mondani Magdával való szerelme történetét, talán abból is kiderülne valami értelem és valami megoldás."* /Ih 0.3, 15./

²¹⁸ Ih 0.3, 14.

²¹⁹ Uo. 15.

²²⁰ Uo.

²²¹ Bébé (Szeredy) egy külső, független, objektív nézőpontot keres (*"hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt"* /Ih 0.3, 14/) – ugyanakkor alighogy kézbe veszi Medve kéziratát, rá kell döbbsennie, hogy csak a maga *szemüvegén* keresztül képes látni (*„csak a magam módján tudom kiegészíteni és kikerekíteni Medve kéziratát”* /Uo., I.3, 28/ és

3.2.2. A regény mint létmetafora

„valami hirtelen, s mint egész, valami mássá változik,
hogy ez a más valami, amellyé átváltozott,
az igazi léte, mellyel szemben a korábbi léte semmis.”²²²

Ottlik szerint az író művével nem valamiféle tudást akar átadni – vagy legalábbis nem ez az elsődleges célja: az írás „létezésünk formai megragadása”.²²³ Felfogásában a műalkotások nem jelentenek valamit, hanem léteznek valamiként – s ilyen értelemben a műalkotásokról beszélni lehetetlen.²²⁴ E szerint egy műalkotás nem olyan jel, aminek jelentése (értem ez alatt a szokásos, standard használatot) adott vagy megadható, hanem szimbólum: egyszerre jele és ugyanakkor megtestesítője (újrateremtője) a szimbolizált valóság értelmezésének. Ha a művészetet egyéni és kulturális interpretációs rendszerként vizsgálom, vagyis mint egyfajta megnyilvánulását annak, ahogy az ember – egyén és közösség – az életet megéli, egy műalkotás felfogható az emberi céloknak, a valóság értelmezésének egyik kifejezési formájaként. Ottlik Géza *Iskola a határon* című regénye különösen is alkalmasnak tűnik e *szimbolikus indexikalitás* elemzésére, mivel maga az író mondja, hogy az ő

hiába keres, nem talál megfelelőnek tűnő rendezőelvet. („Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés; az is lehet, hogy jeleket ró a falra, (...) az időnk múlásában (...) semmi ilyen átfogó, egységes vagy világos formában kifejezhető összefüggés nem nyilvánult meg.” /Uo., II.4, 124/)

²²² Gadamer, 2003^{2..jav.}, 143.

²²³ „Létezésünk egésze tartalmazza egyrészt a valóságot, a már kifejezettet, ugyanakkor a még nem-valóságosat is, a még nem-megnevezettet, ami az író leginkább érdekli, s amit éppen azért igyekszik néven nevezni, mert még nincs neve.” /Ottlik, 1980, 187/

²²⁴ „Azt hiszem, vagy azt szeretném hinni, hogy amit igazán regénynek nevezhetünk, abba nem lehet behatolni nem-regényírói eszközökkel. (...) A regény maga mondja el, hogy miről szól. És körülbelül azt mondja, hogy ő nem mondani akar valamit, hanem lenni akar valami.” /Ottlik, 1980, 185/

mondanivalója nem valami konkrét dolog, hanem az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés egésze.²²⁵

3.3.1. A létmegértés kommunikatív szerkezete

„Ha a vallásnak van lényegi természete egyáltalán, akkor az ugyanaz, mint a nyelv vagy más kulturális rendszereké: nevezetesen a kommunikáció.”²²⁶

A fentebb mondottak alapján felvethető a kérdés, hogy vajon *a létezés formai megragadásának* van-e, lehetséges-e másfajta módja is, mint a regényírás/regényolvasás – vagyis hogy az, ami a regényekben megnyilvánul/megmutatkozik, hozzáférhető-e a valóság más fakultásaiban is.

A regény felfogható egyfajta megismerési módként, illetve a valósághoz való attitűdként. A regény szimbolikus formában rögzíti, és teszi hozzáférhetővé azt a tudást/felkészültséget, amely egy olyan léttapasztalatot rögzít, amely más formákban nem, vagy nehezebben hozzáférhető.²²⁷ Ha a kommunikációt mint jelentések *előállítását*, illetve *közössé tételét*, azaz szimbólumok működtetését tekintjük, akkor a kommunikációkutatásra tekinthetünk úgy, mint ezen szimbólumok szerepének feltárására.

Ahogy már a 2.1.1. fejezetben jeleztem, a szignifikáció(k)ban konstituálódó szimbolikus fakultás a világ nyers fakultásához képest transzcendens – ugyanakkor a szimbolikus csak egyik módja a szignifikációnak. Horányi megkülönböztet szimptomatikus, osztentatív, pszichikus és szakrális szignifikációt²²⁸ – ugyanakkor felhívja a figyelmet rá, hogy míg a szimbolikus szignifikátumok nem léteznek a szimbolikuson kívül, addig a szimptomatikus

²²⁵ Ottlik, 1980, 251.

²²⁶ Jensen, 1993, 356.

²²⁷ Ami elmondható egy regénnyel, az valószínűleg elmondható pl. a filozófiai vagy egy tudományos diskurzuson belül is – a különbség inkább úgy jelentkezik, mint a vallás esetében egy szertatáson való részvétel (részesedés) vagy egy teológiai traktátus olvasása (megértése) között.

²²⁸ Horányi 1999, 25-27.

szignifikációban egy nyers *példáz* egy másik nyersset (a nyers szignifikátum *megmutatkozik* a nyers szignifikánsban), tehát mindkettő elérhető érzékszerveink számára; az osztentatív szignifikációban pedig a transzcendens valamely nyers *átváltásán keresztül* mutatkozik meg. Horányi felhívja a figyelmet arra is, hogy a szimptomatikus, illetve osztentatív szignifikáció irányultsága ellentétes a szimbolikus szignifikáció irányultságához képest. Míg a szimbolikus szignifikátumot az ágens *hozza létre*, addig a szimptomatikus illetve osztentatív szignifikációban a szignifikátum *megmutatkozik*.²²⁹ Jelen dolgozat témája szempontjából egyáltalán nem mellékes az az ebből levonható következtetés, miszerint érvényes állításokat csak szignifikációkról tehetünk, ugyanakkor szintén ebből következően a szignifikáción kívül pl. a transzcendensről sem tudhatunk.

A regény a szimbolikus fakultáshoz tartozik – azonban konstitutív alapja nem szabály(rendszer), hanem *per analogiam* egy másik szimbolikus.²³⁰

szignifikáció:	<i>szimptomatikus</i>	<i>szimbolikus</i>	<i>osztentatív</i>	pszichikus	szakrális
<i>szignifikáns:</i>	nyers ↑	<i>szimbolikus</i> ↓	nyers ↑	nyers vagy <i>szimbolikus</i> ↑	nyers vagy <i>szimbolikus</i> ↑
<i>szignifikátum:</i>	↑ nyers	↓ <i>szimbolikus</i>	↑ <i>transzcendens</i>	↑ <i>pszichikus</i>	↑ <i>szakrális</i>
fakultás:	<i>nyers</i>	<i>szimbolikus</i>	<i>transzcendens</i>	<i>pszichikus</i>	<i>szakrális vagy szent</i>
	konstatál	konstruál	átváltozik	konstatál	létesül
	<i>mutatkozik</i>	<i>konstituáldik</i>	<i>mutatkozik</i>	<i>mutatkozik</i>	<i>mutatkozik</i>
	(<i>példáz</i>)		(<i>elérhető</i>)		

A regény mint a problémamegoldásban felhasználható felkészültség része a szimbolikus fakultás része – azonban amikor konkrétan használjuk, akkor már nem a szimbolikus, hanem a szakrális fakultásban mozgunk. Ennek megvilágítására Ottliknak egy rövid, a *Próza* kötetben megjelent írását hívom

²²⁹ Uo. 26.

²³⁰ Horányi, 2007, 251. (5.2.2.1.2.2)

segítségül,²³¹ feltételezve, hogy a Vígília körkérdésére Ottlik által megfogalmazott szöveg azon gondolata, mi szerint *létezésünk alapjainak tartalmi nem néven nevezve, hanem úgy vannak jelen az író műveiben (pl. az Iskolában), hogy beleáradnak,* megfeleltethető a participációs kommunikációelmélet *mutatkozás* fogalmának, illetve annak egy típusának.

Először is azt kell megnéznünk, hogy mit jelenthet az, hogy egy regényben *benne van*²³² valami. Ottlik azt mondja, hogy a szövegeiben *nem néven nevezve, hanem valóságosan* kell benne lennie a létezése/létezésünk alapjait jelentő tartalmaknak, pl. *anyánknak, az égboltnak vagy Jézus Krisztusnak*. De hogyan lehetséges ez, ha – ahogy Ottlik írja – „*Az emberi nyelv eddigi jelentéskészlete, összetételének szabályai, gondolkodásunk meglévő fogalmi felszerelése nem teszi lehetővé, hogy ilyen – nyelven inneni és nyelven túli, intuitíve megragadható – tartalmakat kifejezzünk. (...) A legfontosabb dolgokról nem tudunk beszélni, vagyis gondolkozni sem. Létezésünk alapjai (...) sértetlenül őriznek ép, teljes tartalmakat.*”²³³

Néven nevezve akkor van benne egy szövegben valami, ha a szöveg a megnevezett(ek)ről szól: ilyenkor a nyelvet jelölésre használjuk, a szavakkal valami másra, a szavakon kívül, azoktól függetlenül létező valóságra utalunk.

A *nyelven inneni valóságról* Ottlik a *Budában* így ír: „*a Valami Van, az nem két dolog, hanem egy. Ha Van, akkor már Valami. És ha Valami, akkor az már Van. A - mondjuk - "létezés" és a - mondjuk - "tartalma", felbontás nélküli egész. Egy. Szavak helyett tehát célszerűbb betűvel jelölni. Nevezzük epszilonnak. Írott kis görög Epszilonnak: ε. // (...) a szavak nemcsak mindig kevesebbek epszilonnál, nem fedik soha – (...) de többek is, ami rosszabb: elhelyezik valahová a maguk fogalmi berendezésében, értelmezéssel ruházzák fel: belefoglalják azt, ami létező, a saját nem-létezésük ingoványába. // Mégis, használod a nyelvet, ezen akarod kifejezni az epszilonodat. (...) // Neked az epszilonnak elnevezett (Valami – Van) megközelítés kellene, úgy, hogy pontos is legyen és biztosan meglévő is egyszerre. // Minél biztosabban megvan, annál pontatlanabb. // Minél jobban pontosítod, annál kevésbé van meg biztosan. // A*

²³¹ Ottlik, 1980a, 213-4.

²³² Uo., 213.

²³³ Uo.

legnagyobb pontossággal teljesen eltűnhet a megléte. (Érthető lesz, de nincs ilyen.) // A legnagyobb biztosan-meglevésével eltűnhet, hogy egyáltalán micsoda (ez a Valami, ami ennyire Van). ”²³⁴

A nyelven túli valóságra feltevésem szerint példa lehet a Valenciában megjelenő Sigma („Számot kellett vetnem (...) a kis szekszepilekkel, izolált dzétákkal, amikből szerinted végül az ember egész létezése összetevődik. Jelöljük (...) Például (...) nagy Szigmával. (...) egy (...) érzés, ami hiánytalanul összefoglalja és egybeolvasztja létezésed egészét. (...) eszembe jutott álmodban a következő filmtörödékek: (...) Késő őszi este egy nagy tér sarkán ácsorgok. Szilviát várom. (...) Sötétszürke a november. Esik? Nem esik? Nem esik, az ernyő a karomon. (...) élesen és egyértelműen egy hiánytalan nagy Sigma volt összefoglalva és egybesűrítve benne. (...) A vacak kis mozi. Szilvia, aki megjön, és rám hagyja. (...) igen, ilyen volt, és ezt mégis szívszorongva visszavágyod. A Sigma tele volt tárgy nélküli nosztalgiával. Névtelen, mély sóvárgással. (...) ezt csak az álmod érezte? Nem. Én. Felébredve ugyanez a sóvárgás bennem maradt.”²³⁵), de kereshetünk példát akár az Iskolából is. („Uramisten, gondolta Medve, hogy megszoktam őket. (...) tulajdonképpen micsoda lappangó, rejtett, megbízható boldogság ez, velük lenni. (...) Pedig nem erről volt szó eredetileg. Nemcsak kenyérről. // A Haris köz esős járdájáról volt szó, (...) Veronikáról, az ég alkonyati lilaságáról, hosszú, unalmas délutánokról, a tavasz tavalyról már ismerős vad lágyságáról, a Trieszti Öbölről. Az anyja szép arcának hetyke pillanatairól. (...) Oldalba kapott bennünket, (...) mint egyszer a hóesés. (...) Az egész, gondolta, ami most már egybeillik és összefér, mert valamilyen; noha semmi sem fontos, és igazán mindenki tehet egy szívességet.”²³⁶)

A valóság tehát Ottlik felfogásában strukturált, s mivel magához a valósághoz közvetlenül nem férhetünk hozzá, megközelítéséhez modelleket szerkesztünk: e modellek azonban nem a valóságot, csupán annak struktúráját közelítik meg („a valósággal azonosítani akkor is csak a struktúráját lehet.”²³⁷) Az író ezeket a modelleket használja munkája során – s e modelleket próbálta feltérképezni Ottlik 1965-ben, egy bécsi konferencián tartott előadásában. R₁–

²³⁴ Ottlik, 1993, 95.

²³⁵ Ottlik, 1989, 116-8.

²³⁶ Ottlik, 1988, 375-7.

²³⁷ Ottlik, 1980b, 194.

nek nevezi a konvencionális valóságmodellt, ami a hétköznapi nyelvhasználatban is megjelenik: valóság az, amit annak nevezünk. R_0 -val jelöli az ént, amely tudja, hogy az R_1 is csak egy modell. Az R_1 túl közeli perspektíváját ellensúlyozandó modell az R_2 , a „valami van”: a regény „stílusa”. Végül egy teljes regénymodellhez szükségünk van az R_r -re, ami magának a regénynek a modellje: ami a regényt mozgatja, létbe hívja – ez az, ami a regény írásakor a regénybe beleárad – és ez az, ami a regény olvasásakor/befogadásakor megmutatkozik.

A szimbolikus szignifikátumok nem léteznek a szimbolikuson kívül; a szimptomatikusban egy nyers *példáz* egy másik nyerset (a nyers szignifikátum *megmutatkozik* a nyers szignifikánsban: *befagyott tócsában a hideg idő*), tehát mindkettő elérhető érzékszerveink számára; az osztentatív szignifikációban a transzcendens valamely nyers *átváltozásán keresztül* mutatkozik meg/válík elérhetővé. A szimptomatikus, illetve osztentatív *szignifikáció irányultsága* ellentétes a szimbolikus szignifikáció irányultságához képest: a szimbolikus szignifikátumot az ágens hozza létre, a szimptomatikus illetve osztentatív szignifikációban a szignifikátum *megmutatkozik*. A pszichikus szignifikáció a szimbolikus és a szimptomatikus szignifikáció komplexe: a szimbolikus szignifikáció csak konstatálja. (pl. a *Valenciában* azt mondja Cholnoky, hogy az érzés valóságosabb a fizikai valóságnál: „*Amit érzel, nem hipotézis. A megléte mindig kétségtelenebb, közvetlenebb valóság lesz, mint az anyagi világé.*”²³⁸)

Ahhoz, hogy a szignifikáció *elérhető* legyen (adott problémamegoldó ágens számára, adott szintéren), a szignifikánsnak prezentálnak kell lennie: egy regény esetében tehát meg kell írni, ki kell nyomtatni, terjeszteni, megvásárolni. A regény elvileg korlátozatlanul hozzáférhető – logikailag akkor lehet privát, ha adott olvasó a számára elérhető kódok/felkészültségek mentén képtelen egy, az adott szintéren adekvátnak számító olvasatot (szignifikátumot) hozzárendelni.

Egy irodalmi műalkotással kapcsolatban akkor beszélhetünk kommunikációról, ha egy adott ágens abban az állapotban van, hogy számára az adott mű olvasásakor a probléma felismeréséhez és megoldásához szükséges releváns felkészültség elérhető: azaz rendelkezik olyan problémafelismerő/megoldó stratégiákkal, amelyek segítségével az adott műnek

²³⁸ Otlík, 1989, 102.

az adott kontextusban adekvát, a mű recepciótörténetébe illeszkedő, s egyben azt gazdagító olvasatát tudja létrehozni.

Másrészt maga a regény mint műalkotás megkonstruálása akár a regényíró, akár az olvasó részéről is egy probléma felismerése, és a problémamegoldás e kérdésre adott/adható válasz: ami *megmutatkozik*. (Pl. Kosztolányit idézi Ottlik: „*Tévedés azt hinni, hogy a költő érti az életet, és mint valami tanítómester, elmagyarázza. A költő nem érti az életet, és épp azért ír, hogy az írással mint tettel megértse.*”²³⁹)

Ehhez a *mutatkoz*áshoz azonban szükség van a prezentáló (az író) és a spektátor (az olvasó/olvasók) valamiféle szimbolikus közösségére/kollektív attitűdjeire – a különbség inkább abban mutatkozik meg, hogy az író a felkészültséget létrehozza – az olvasó viszont csak használni tudja.

Egy adott problémahelyzet (jelen esetben az *Iskola a határon* olvasása) adott ágensek (vagy ugyanazon ágens időben eltérő olvasatai) számára lehet szimbolikusan sűrűbb vagy kevésbé sűrű, sőt, esetleg nem is létező, problémaként fel sem ismert. Amennyiben valaki egy regényhez nem mint *te*-hez, mint párbeszédre hívó másikhoz közeledik (vagy ő maga keres beszédpartnert), akkor nem ez a találkozás lesz a probléma, hanem a szöveget mint valamely *más, külső* probléma megoldásának eszközét használja.

A szignifikánsnak azonban nemcsak elérhetőnek, hanem legitimálnak is kell lennie: vagyis koherensnek a létező szignifikációkkal: bele kell illeszkednie a már létező szignifikációk közé. Egy regény értékét azonban nem az adja, hogy mennyire illeszkedik a már létező regények sorába, hanem inkább innovatív ereje – ahogy Ottlik írja: „*létezésünk (...) azt is tartalmazza, (...) amit egyáltalán sehogy sem nevezünk: (...) ami a költőt legjobban érdekli, s amit éppen azért igyekszik néven nevezni, mert még nincs neve.*”²⁴⁰ Bár már a prezentálás is részben, de a legitimáció egészen nem az író, hanem az olvasók/irodalmárok dolga: a legitimálás (általában további szignifikációkkal) inkorporálja a szignifikánst a már létező, legitim művek közé.

²³⁹ Ottlik, 1980b, 187.

²⁴⁰ Ottlik, 1980b, 188.

Irodalmi művek esetében a szimbolikust csak a legelső értelmezési szinten (a szó szerinti, szoros értelemben vett nyelvi jelentést) alapozza meg konstitutív szabály: a többi szinten a konstitúció alapja más szimbolikusok. Ugyanakkor, mivel a szignifikáns és a szignifikátum *funkciót* jelölő terminusok (a világot nem lehet egyszer s mindenkorra e terminuspár mentén rendezni), az, ami az egyik esetben szignifikátum, a másik esetben szignifikáns lehet, vagy fordítva. Tehát míg a szavakkal való köznapi kommunikációban a jelölő-jelölt viszonyt nyelvi-pragmatikai szabályok rögzítik, addig az irodalmi kommunikációban az, ami a köznapi nyelvhasználatban szignifikátum, itt szignifikáns lehet egy más típusú szimbolizációban, amely konstitutív alapja nem szabály(rendszer)ek konglomerátuma, hanem analógia. Mivel elvileg bármely szignifikátum lehet szignifikáns egy másik szignifikációban, így a regény szignifikátuma is lehet szignifikánsa egy másik szignifikátumnak – pl. Jézusnak, az édesanyánknak, a csillagos égnek: annak, *amit számunkra jelentenek*. Ezek a „jelentések” nem léteznek a szignifikáción kívül: a szignifikációban *létesülnek*, abban *mutatkoznak meg*.

Az irodalmi szignifikáció szignifikánsa szimbolikus, azonban szignifikátuma nem egyszerűen szimbolikus (nem eszközként használjuk), de nem is tekinthető pszichikusnak (előfordulhat, hogy az író célja elsődlegesen önkifejezés -- az olvasó célja azonban a műélvezet során nem lehet pusztán az író pszichéjének megértése!): akkor hová helyezhető az irodalmi szignifikáció a felvázolt modellben?

A műalkotások (legalább is az én felfogásomban) mint szignifikációk szignifikánsaiban a lét értelme(zése) mutatkozik meg. A lét értelme azonban magához a léthez képest transzcendens – de nem olyan értelemben, mint a szimbolikus szignifikáció esetében, ahol a szignifikáns maga is szimbolikus, hisz a lét(ezés, az élet) a világ nyers fakultásához tartozik. Ilyen értelemben tehát az irodalmi szignifikáció a szakrális szignifikációk közé kerül.²⁴¹

Megismerésről csak akkor beszélhetünk, ha (új) tapasztalatunk beilleszthető a már létező felkészültségeink körébe – ez azonban elképzelhetetlen

²⁴¹ Vö. Lovász 2002, 9. Ld erről a 3.3.2. illetve 3.3.3.1. fejezetet.

az a rajtunk kívül lévő valóság nélkül, amit megtapasztalunk. Míg a szimptomatikus illetve az osztentatív szignifikációban a szignifikátum (csak) *megmutatkozik* (a nyers szignifikánsban, illetve annak *átváltásán keresztül*), a szimbolikus szignifikációban a szimbolikus szignifikátum *létesül*. A pszichikus fakultás a pszichikus szignifikációban vagy szimptomatikusan megmutatkozik, vagy szimbolikus szignifikáció által válik elérhetővé. A szakrális szignifikáció a pszichikus és az osztentatív vagy a pszichikus és a szimbolikus komplexé.²⁴²

A találkozás, bár nélkülünk nem jöhet létre, mégsem azé, „*aki fut, sem azé, aki akarja – hanem a könyörülő Istené.*” Vagy ahogy a Hornyik Miklóssal folytatott beszélgetésben mondja Ottlik: „*a mese helyett érvényesül a sokkal döntőbb, ami sohasem témája vagy tárgya a regénynek – de maga a mű. (...) csak így, ezen a réven kerül bele, (...) sohasem tudatos szándékkal, hanem véletlenül, szerencsével – kegyelemből.*”²⁴³

3.3.2. A vallási és az esztétikai kommunikáció határán

„*A mimikus nem más, mint ősvizony, melyben nem utánczás, hanem átváltás történik.*”²⁴⁴

Az ember antropológiai jellemzője a nyitottság: nemcsak él, hanem tudja is, hogy él – s ebből következően azt is tudja, hogy meg kell halnia. Mivel a halál nem lehet az életnek sem oka, sem célja, létezésünk értelmét az élet-halál problematikán túl kell keresnünk.²⁴⁵ Az élet értelmére irányuló kérdés egy olyan szignifikáció, amelyben a szignifikáns (mi magunk) nem valami mással (tőle különböző létezővel) kerül jelviszonyba, hanem szignifikátuma (az élet értelme) a szignifikánsban *mutatkozik meg*. Ugyanekkor ebben a *mutatkozásban* megtapasztaljuk életünk transzcendens irányultságát: tehát öntapasztalatunk egyben a *másik* megtapasztalása is.²⁴⁶ Ennek a tapasztalatnak a rögzítése

²⁴² Vö. Horányi, 2007, 255. (5.2.2.2.2)

²⁴³ Ottlik, 1980c, 271.

²⁴⁴ Gadamer, 1984, 96.

²⁴⁵ Ld. ehhez Heidegger, 2001^{2. jav.} 274-310 (II. szakasz 1. fejezet).

²⁴⁶ Ld. ehhez pl. Tengelyi, 1998, főleg 193-213.

(kommunikálása) azonban mindig kultúra (és egyben nyelv) függő. Egy vallásos kultúrában az öntapasztalat kifejezésére rendelkezésre állnak a szakrálisban rögzített felkészültségek²⁴⁷ – probléma legtöbbször abból adódik, hogy az aktuálisan rendelkezésre álló (hozzáférhető) kifejezőkészletet az ágens nem érzi relevánsnak tapasztalata(i) artikulálására.

De ha az ágens úgy érzi, hogy transzcendens tapasztalata nem rögzíthető az általa hozzáférhető vallási szimbólumokban,²⁴⁸ van-e más lehetősége érzésének rögzítésére?²⁴⁹

3.3.3.1. A regény mint rítus

*„Az Iskola fáradtságos átvezetését egyetlen rajzlap terébe
(...) úgy is felfoghatjuk, mint egy műfaj, a regény,
kérdésként való megjelenítésének a ritualizálását.”²⁵⁰*

Vannak szövegek, amelyek kommunikálnak: eszközök egy cél eléréséhez (pl. információ-szükségletet elégítenek ki vagy a beszédaktus-elmélet értelmében verbális cselekvések) – és vannak szövegek, amelyek *újboli felhasználásra* rendeltettek,²⁵¹ s ilyen értelemben *rituális* funkciójúak. Nem a kommunikáció eszközei (nem *átlátszóak*), hanem a rítusokhoz hasonlóan *megjelenítenek* valamit: nem jelentést közvetítenek, hanem *értelmet mutatnak meg*.²⁵² Ahogy a rituális szövegekben, úgy az irodalmi művekben is az emlékezet tárgyiasult jelenségekhez tapad, melyek az értelmet „kötött formákba igézik.”²⁵³

²⁴⁷ Korpics – Szilczl, 2007, 19.

²⁴⁸ „Egy közösség csak akkor mondja bizonyos tapasztalatokra azt, hogy az (vagy abban) mutatkozás volt, ha az leírható szakrális felkészültsége révén. Ami a szakrálisban mutatkozásként adott az egyik közösség számára, az a másik számára nem feltétlenül jelent transzcendens mutatkozást, de az is lehet, hogy az a transzcendens mutatkozás, ami korábban a közösség számára nem volt az, idővel azzá lehet.” /uo. 20/

²⁴⁹ Ld. ehhez pl. Ottlik, 1989, 116-118. ill. Sümegi, 2006, 18-28.

²⁵⁰ Mártonffy, 2001b, 1:72.

²⁵¹ Assmann, 2004, 92.

²⁵² Vö. uo. 90.

²⁵³ Uo. 59.

A kulturális emlékezet²⁵⁴ a valóság értelmét őrzi – és a csoport identitását. Ilyen értelemben nem az számít, hogy mi történt *valójában*, hanem hogy mi az, ami az eseményekből identitásképző erővel bír. A történelem – ahogy Jan Assmann fogalmaz — a kollektív emlékezet egyik formája:²⁵⁵ a múlt annyiban tárgya az emlékezetnek, amennyiben értelemmel és jelentőséggel telítődik, vagyis *szemiotizálódik*.²⁵⁶ A kulturális folytonosság (vagyis a csoportidentitás) tehát a megalapozó szövegeken nyugszik, melyek elevenen tartása (értelmük tisztázása) kommentárokon, metaszövegeken keresztül történhet.²⁵⁷

Ha ilyen aspektusból tekintünk az irodalomra (ami nem idegen magától az irodalomtudománytól sem, ld. pl. Jauss munkásságát),²⁵⁸ világosabbá válik a jelentés – jelentőség (értelem) probléma is, és helyére kerül az olvasás – értelmezés látszólag feloldhatatlan dilemmája. Innét tekintve a recepciótörténet *állomásai* is tekinthetők *eszkatalógiai távlatban*, és így az olvasás sem egy magányos, öncélú aktus, hanem a társadalmi kommunikációba kapcsol be.

3.3.3.2. A regény mint a kulturális identitás helye

„A valóság se nem szép, se nem csúf, se nem rossz,
se nem jó, sőt, értelme sincs semmi,
amíg mi művészek értelmet nem adunk neki.”²⁵⁹

Ezen a ponton (ebből a perspektívából) érdemes elgondolkodni az *Iskola a határon* recepciótörténetén.²⁶⁰ A regényről megjelent kritikákat, tanulmányokat

²⁵⁴ Ld. pl. Assmann, 2004.

²⁵⁵ Uo. 290.

²⁵⁶ Uo.

²⁵⁷ Uo. 289.

²⁵⁸ Magyarul pl. Jauss, 1997.

²⁵⁹ Ottlik, 1994, 9.

²⁶⁰ Szakdolgozatom írásakor /Farkas, 1993b/ az *Iskoláról* addig megjelent összes hozzáférhető írást átolvastam, majd Kamarás István olvasásszociológiai kutatása kapcsán /Kamarás, 2002/ felfrissítettem és kiegészítettem addigi ismereteimet. Azóta is figyelemmel kísérem a recepciótörténet alakulását, ennek a résznek a megírásakor azonban főleg Mártonffy Marcell (nagyon alapos, s témám szempontjából jól használható) tanulmányából merítettem.

olvasva jól nyomon követhető az a mozzanat, hogy az olvasat létrejöttét alapjaiban befolyásolja, hogy ki, mikor (milyen társadalmi-kulturális *kontextusban*) veszi kézbe a könyvet. A regény befogadástörténetében Mártonffy Marcell²⁶¹ három módot, három egymásbafonódó korszakot különböztet meg: az első a narratív egységek fogalmi adekvációjának allegorézise (főleg politikai allegóriaként értelmezve); a második a kimondhatatlan metaforikus csomópontja köré szerveződik; a harmadik pedig a teológiai fogalmiságot a narráció "jelszóródásával" szembesíti.²⁶²

A regény megjelenését (1959) követő években számos – általában rövidebb – ismertetés és kritika jelent meg róla, többségében az *Élet és Irodalom* hasábjain; illetve különböző népművelő és könyvtáros lapokban. Ezek, egy kivételével,²⁶³ ideológiai fenntartásukat fejezték ki. Ez után évekig nem jelent meg semmi a regényről: a csöndet Földes Anna írása törte meg 1968-ban. Ettől kezdve évente, két évente jelent meg egy-egy tanulmány különböző folyóiratokban (*Jelenkor*, *Vigília*, *Új Írás*, *Kortárs*) és tanulmánykötetekben. Kiemelkedik közülük Beney Zsuzsa írása,²⁶⁴ amely – Mártonffy szerint – már a regény recepciótörténetének következő szakaszát előlegzi.

Áttörést az 1982-es év hoz, amikor sorra jelennek meg Balassa Péter, Lengyel Balázs, Nemeskürty István, Zemplényi Ferenc, Szegedy-Maszák Mihály, Kis Pintér Imre tanulmányai a regényről. 1984-ben bekerül a középiskolai irodalom tankönyvbe,²⁶⁵ s ettől kezdve folyamatosan minden évben több tanulmány is megjelenik, majd Ottlik halála (1990) után megszületnek az első Ottlik-monográfiák,²⁶⁶ illetve Ottliknak szentelt tanulmánykötetek²⁶⁷ is. A nyolcvanas években főleg Ottlik *rajongóinak* írásai láttak nyilvánosságot,

²⁶¹ Mártonffy, 2001b, 1:74.

²⁶² Mint a 101. lábjegyzetben (2.1.2.) említettem, Füzfa Balázs /2006/ megkülönböztet egy negyedik szakaszt is, amely 2004-gyel kezdődik: de mivel ez még csak most körvonalazódik, egyelőre érdemben nem tudok beszélni róla – annál is kevésbé, mivel szándéka szerint jelen dolgozat is ebbe a vonulatba esik.

²⁶³ Rónay Gy., 1960.

²⁶⁴ Beney, 1973.

²⁶⁵ Madocsai, 1984. Az *Iskola a határon* tananyagga válásának folyamatát bemutató kutatásomat felhasználta Kamarás István a regényről készült munkájában: ld. Kamarás, 2002.

²⁶⁶ Szegedy-Maszák, 1994; Kelecsényi, 2000.

²⁶⁷ Kelecsényi (sz.), 1996; Füzfa (sz.), 1999.

egyfajta *kultusközösséget* alkotva – a kilencvenes években aztán szélesedett az Ottlikkal foglalkozók köre, akik egyre inkább esztétikai-poetikai szempontokat állítottak elemzésük középpontjába.²⁶⁸

Mártonffy Marcell a Kamarás István felkérésére írt, majd önálló tanulmányként a *Műhely* című folyóiratban megjelent munkájában felhívja a figyelmet arra, hogy az értelmezői álláspontok típusainak elkülönítése önmagában nem elegendő: szükséges egy olyan konstrukció, amely rávilágít az interpretációkból kirajzolódó gondolatformák sajátos időszerkezetére, *dialógus- és egyben folyamatszerű* mozgására. E folyamat megragadható a kérdés-felelet/probléma-megoldás viszonyaiban is.²⁶⁹ E konstrukció elő- és utóidejűségek kapcsolatrendszerét felépítve az egyes olvasatokat a változó kérdésirányok függvényében teszi mérlegelhetővé – ugyanakkor azt is érzékelteti, hogy az értelmezések közti különbségek nem egyenlíthetők ki a regényszöveg eredendő poliszémiájára vagy a történelem alakulására hivatkozva.

Mártonffy szerint azok a tanulmányok, amelyek *objektív* valóságalelemek ábrázolásának, illetve az *allegória* feloldásával előhívható általános igazságok (lélektani/erkölcsi/metafizikai ismerettartalmak) megjelenítésének tekintik a művet (tehát egyfajta *előidejű* olvasási mintát juttatnak érvényre), kevésbé képesek árnyalni „a ’lényeg’ tételes tudása tekintetében egyetértést feltételező, s ezért normatív elvárásokat is hangoztató kategorikus megállapításaikat.”²⁷⁰ Az efféle olvasáskor a probléma elsősorban abból adódik, hogy a megértést a magyarázó apparátus önreferenciális működése gátolja.²⁷¹

²⁶⁸ Bár még a szakdolgozatom írásakor összeállítottam egy közel teljes bibliográfiát az *Iskoláról* megjelent tanulmányokról/írásokról (s amelyet azóta többször bővítettem), mivel ez csaknem teljesen megegyezik a Fűzfa Balázs könyvében találhatóival, nem látom értelmét csatolni a dolgozathoz. A *felhasznált irodalom* jegyzékébe csak azokat az írásokat vettem bele, amelyekre ténylegesen hivatkozom.

²⁶⁹ Vö. Jauss 1997, 47.

²⁷⁰ Mártonffy, 2001b, 1:75.

²⁷¹ Ilyen írás pl. Kéri, 1960; Koczkás, 1960; Földes, 1968; Almási, 1979; Pomogáts, 1979.

Földes Anna tanulmánya²⁷² már az *Iskola* később kanonikussá váló olvasatait készíti elő pl. a keretes szerkezet jelentőségére figyelmeztető meglátásával,²⁷³ illetve a narratív nézőpont cserélődésének leírásával.²⁷⁴

Szintén ehhez az átmeneti szakaszhoz kapcsolhatók azok a tanulmányok, amelyek a *lényeges mondanivaló, a filozófiai értelem*²⁷⁵ megközelítéséhez a helyettesítő alakzatként felfogott metaforát és az összetett fogalmi tartalmakat sűrítő szimbólumot tekintik az értelmezés kulcsának. Például Pomogáts Béla az 1969-ben született írásában a prózai alkotás kettős rétegződéséről, anyagszerűség és elvontság dichotómiájáról, a cselekmény dinamikájától függetleníthető filozófiai, antropológiai és etikai általánosítások információs rétegeről beszél: szerinte e második szféra hordozza „*az írásmű igazi jelentését.*”²⁷⁶

Már a második *korszak*hoz sorolható Rónay László 1975-ben megjelent írása, amely az erőszakos intézményi struktúrával szembeállított humán transzcendens lényegiségében látja az olvasás allegorikus kódját. (1987-ben megjelentetett esszéje²⁷⁷ már olyan előzményekre támaszkodhat, amelyek, ahogy Mártonffy Marcell írja, „*a kimondhatatlan poétikájának sokoldalú applikációjával teremtenek lehetőséget az értelmezés teológiai regisztereinek megszólaltatásához.*”²⁷⁸)

²⁷² Földes, 1968.

²⁷³ A keret „nem egyszerűen a jelenhez kapcsolódó formai játék, hanem a mű egészének kulcsa, indoka. (...) A kortársak válaszra váró kérdései adnak okot és alkalmat Ottlik számára a szellemidézésre. A kamaszélményekben a mai felnőttek jellemének és magatartásának előzményeit, magyarázatát keresi.” /Uo., 278/

²⁷⁴ „a jelenetek aktív, cselekvő hőse nem azonos a regény elbeszélő, központi figurájával. Bébé mindvégig inkább elszenvedi, mint elköveti a dolgokat. Aktivitása a regényen belül is szinte kimerül az elbeszélésben. // A regény kezdetén Both Benedek narrátor szerepe valójában csak Medve Gábor hátrahagyott elbeszélésének kommentálására, kiegészítésére, esetenként a vele való polémiára szorítkozik. Később azonban Medve írása mindjobban kiszorul, és Bébé teljesen átveszi a szellemidéző szerepét.” /Uo., 280/ Ld. ehhez a témához még jelen dolgozatban a 4.2.3. részt.

²⁷⁵ Pomogáts, 1979, 205.

²⁷⁶ Uo. 187.

²⁷⁷ Rónay L., 1987.

²⁷⁸ Mártonffy, 2001b, 1:79.

Rónay György²⁷⁹ egy egyetemesebb etikai és antropológiai nézőpontot állít értelmezése középpontjába, s ezzel már az egzisztenciabölcseleti és teológiai olvasatokhoz közelít.

A befogadástörténet második szakaszához sorolható tanulmányok²⁸⁰ a metaforát már nem mint helyettesítő szóképet tekintik (de nem is az innovatív metafora²⁸¹ értelmében), hanem felfogásukban a nyelv metaforikus működése arra a valóságánlatra utal, „amelyet a fikció – mint nem kijelentő, hanem alapvetően megszólító beszéd – hordoz.”²⁸² A helyettesítés metaforáit, ahogy Mártonffy fogalmaz, a „*helyettesíthetetlen*” metaforája váltja fel: „a kimondhatatlanhoz kiterjesztett metaforikus *állítmányként* kapcsolódó szöveg képzeteket egyesítve fejt ki ’rendkívüli szintetizáló erejét’”²⁸³ – Beney Zsuzsát idézve: “realizmust és stilizációt, életet és jelképet, valóságot és modellt úgy olvaszt össze, hogy kettőségük egymástól elválaszthatatlan: az egyik megfogalmazás csak a másik tudatában érvényes.”²⁸⁴

A kultuszszá emelkedő Ottlik-recepcióban alapvető szerepet játszottak Balassa Péter emelkedett hangvétellű esszéi. Az „*...az végeknél*”²⁸⁵ című regénykommentár az értelmezés alaphelyzetéül – ahogy Mártonffy fogalmaz – „a megigézett nyelv elnémulását” jelöli ki. Az interpretációban Balassa egyszerre tapasztalja meg a vereséget és a győzelmet: a „reflexív – önmagára eszmélő, a kiindulópontoz mindegyre visszakényszerülő – beszéd a megvilágosodás tapasztalatával feltöltődve lendülhet ismételten előre elérhetetlen tárgy felé, s jelentheti a jelenség átváltozását jelenéssé, az esemény immáron folyamatos történésként való prezenciáját az értelmező nyelv emlékezetében. Abban az emlékezetben, amely maga is cselekvő részese a történésnek: az irodalmi kommunikáció közegét az “együtt-alkotás” életformájává tágító metamorfózisnak.”²⁸⁶

²⁷⁹ Rónay Gy., 1975.

²⁸⁰ Pl. Beney, 1973; Balassa, 1982.

²⁸¹ Ricoeur, 2006.

²⁸² Vö. Mártonffy, 2001b, 1:79.

²⁸³ Uo.

²⁸⁴ Beney, 1973, 221.

²⁸⁵ Balassa, 1982a.

²⁸⁶ Mártonffy, 2001b, 1:81.

Mártonffy (dolgozatom témája szempontjából is) igen fontos észrevétele, hogy Balassa rendkívüli kockázatot vállal akkor, amikor „az *Iskola* megérdemelt kánoni rangjához, úgyszólván a magyar irodalomtörténet teljesült teleológiájának pátoszával, a felülmúlhatatlanság jegyeit társítja.”²⁸⁷ Egy-egy regény olvasástörténetének egyetlen állomása sem jelölheti ki magát kizárólagosnak: az eszkatologikus tapasztalat jelentését nem teheti egy(etlen) befogadói közösség értékválasztásától függővé. Ugyanakkor természetesen Mártonffyval együtt el kell ismerni, hogy „a biblikus világkép és klasszikus modern regénypoétika szintézise (a ’kegyelmi viszonyok’ strukturáló szerepe az elbeszélésben) nemcsak azáltal gyakorolhatott nagy hatást a modernitás folytathatóságának kérdését problematizáló későbbi törekvésekre, hogy egy korszak végpontján egyúttal a korszak betetőzését is jelentette. A zsidó-keresztény létértelmezési hagyomány irodalomesztétikai ’életképességét’ is tanúsíthatta az a körülmény, hogy a Római-levélből származó vezérmondat egy kiemelkedően jelentős regény ’hermeneutikai kódjává’ lépett elő, s ezzel együtt maga a mű is bekapcsolódhatott e tradíció megújításába.”²⁸⁸

A létérzékelés szimbolikus teljességként való megjelenítése az elbeszélte történetben a parabolikusságnak azt az értelmét erősítette meg, amely “nem teszi szükségessé, hogy minduntalan egy, a példázaton kívüli referenciakeretre hivatkozzunk, hanem a szöveg összetett kérdésstruktúrájával ütközteti meg a morális vagy akár politikai allegorézis reduktív kísérleteit.”²⁸⁹

Balassa olvasata irodalom és teológia szinopszisának maradandó esetlegességére vet fényt, s ahogy Mártonffy felhívja rá a figyelmet, egy ilyen típusú olvasati javaslat a XX. század végén–XXI. század elején aligha számíthat közmegegyezésre. Bár létrehívhatja a maga *diskurzusközösségét*, ez csak mint egy értelmezési lehetőség kínálhatja fel a maga olvasatát. Természetesen az irodalmi művek befogadástörténetét mint kulturális tény, mint a társadalmi kommunikáció egyik folyamatát tekintő vizsgálat nem hagyhatja figyelmen

²⁸⁷ uo., 82.

²⁸⁸ Uo.

²⁸⁹ Uo.

kívül, hogy ez az értelmezési vonulat milyen erősen van jelen a teljes recepcióban.

Hogyan gondolható el akkor az *Iskola* nem dogmatikus, nem zárt értelmezése? Ehhez nyújthatnak segítséget a bibliai parabola értelmezésében bekövetkezett, a modernitáshoz kapcsolható fordulat irodalomra is alkalmazható konzekvenciái.²⁹⁰

Ahogy Mártonffy rámutat, az Ottlik-regény példázatként való értelmezése, „habár fokozatosan maga mögött hagyta a naivan allegorizáló racionalizmus módszertanát, amely a didaktikus illusztrációt a mögötte feltételezett tétel elvontságához igyekezett visszavezetni, egyfajta konzervatív elitizmus hivatkozási alapjává szilárdítja a regény értékvilágát.”²⁹¹

„A páli mondat szerkezetmeghatározó hangsúlya, amelynek tudatosítása egyre inkább mellőzhetetlenné tette a szöveg teológiai utalásrendszerének vizsgálatát, alighanem jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a regény igazsága ne záruljon be a (mégoly összetett) példázatos didaxis, a morális törvény általános érvénye, az egységes jelentésirány és a kultuszteremtő kritika együttesében megragadható funkciótörténeti paradigmába. Az interpretációkban az erkölcsi tanítás uralkodó szemléleti keretének a helyébe lépő megértésmód ugyanis, amely a szimbolikus egész gondolata körül kristályosodott ki, azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a szöveg mint jelegyüttes háttérben felsejlő „kimondhatatlan” nem (megfejtendő) *rejtély* módjára közelíthető meg, s hogy amint Horkay Hörcher Ferenc írja *“a kimondás kínja nem csupán regényelméleti kérdés Ottliknál. Mégcsak nem is ismeretelméleti probléma: tudható-e az, ami nem mondható. Mivel egyedül a jel lévén létezik a jelentett, a jel pontos alakja a jelentett létének, integritásának egyetlen biztosítéka, eltévesztése pedig létének kétségbevonása.”*²⁹² Az értelmezés feladata tehát elsősorban nem a jelentett mibenlétének tisztázása, nem is a jelentett azonosítása a (viszonylatszövevényt alkotó) jelek „öntranszcendáló” mozgásának a beszéd számára elérhetetlen végpontjával, hanem annak a kérdésnek a megfontolása, hogy a kimondott és

²⁹⁰ Ld ehhez még a 2.2. fejezeteket.

²⁹¹ Mártonffy, 2001b, 2:33.

²⁹² Horkay Hörcher, 1991, 33.

kimondható, a (sokrétű teológiai tartalmai dacára is) félreérthetetlen s a kinyilatkoztató szó tekintélyét hordozó bibliai idézet miatt nehezíti meg – ahelyett, hogy támogatná – a regény integratív magyarázatára irányuló törekvéseket.²⁹³

Mártonffy szerint Ottlik regényében a szöveg és a mottó viszonya a példázat és a *határfogalom/határtapasztalat* viszonyával rokonítható. Legáltalánosabban narratív megértés és lételméleti fogalmiság-, valamivel konkrétabb (etikai/vallási) regiszterben szabad cselekvés és kegyelmi történés-, poétikai nézőpontból pedig a többszólamú elbeszélés perspektivikus lehetőségei és az áthagyományozott bibliai értelemtávlat egyöntetűsége (ha nem is egyjelentésű mivolta) jelöli ki az interpretációnak azt a tartományát, amelyben a bibliaértelmezés tradíciójában megszülető belátások az *Iskolára* is alkalmazhatók.²⁹⁴ A parabola *irodalmi* létmódja az olvasatok megsokszorozódását, a jelszóródás szövevényességét, a jelentések divergenciáját, míg *eszkatologikus* regisztere az időrend megújulását s benne az érték revelációjára való, dialogikusan “kitöltött” várakozás jelképeinek a megszületését feltételezi: a mimézis alakváltó vitalitását együtt az ésszerű fogalmi konstrukciók újjáépülésével.²⁹⁵

Mártonffy szerint²⁹⁶ a parabola Ottliknál (ahogy a szinoptikus evangéliumokban) nem a regénykompozíció egészének funkciómeghatározásához ad kulcsot: inkább az epizódstruktúra alakításában vesz részt. A regényvilág történései egymással *interszignifikációs* viszonyra lépve teremtik meg a metaforikus összeolvashatóság feltételeit, létrehozva az elbeszélés értelmét többféleképpen megvilágító, s a megértés műveleteinek függvényében alakuló dinamikus részrendszert. A „létértelmezés teológiai tradíciója és az elbeszélő szövegek olvasásának bibliai-hermeneutikai tapasztalata” tehát nem a szignifikátum létrehozásában, hanem a szignifikációban, a jelalkotás mikéntjében adhat paradigmátikus mintát.

²⁹³ Mártonffy, 2001b, 2:33-34.

²⁹⁴ Uo., 34.

²⁹⁵ Uo. 1:83.

²⁹⁶ Uo. 2:35.

4.1.1. Az elbeszélés nehézségei

„A művészet lényegében nem külön szakma,
hanem egyszerűen az élet gyakorlása”²⁹⁷

A regényt, amennyiben nem egy (vagy több) jelentés hordozójának, hanem (hasonlóan egy rítus *szövegéhez/forgatókönyvéhez*) *modellnek* (Ottlik kifejezésével élve *létezésmodellnek*²⁹⁸) tekintjük (nem az információközlés eszközének, hanem az *értelem* megmutatójának), akkor (és valószínűleg csak akkor) leszünk képesek úgy gondolkodni/beszélni az irodalmi művekről, hogy azok olvasatai/értelmezései (a bibliai szövegek analógiájára, *eszkatologikus távlatban*) az ember önmegértésének/létmegértésének állomásai.

Az irodalmi forma a maga történeti valóságában (minél távolabb esik létrejöttének ideje az olvasás aktuális idejétől, annál inkább) értelmezésre szorul²⁹⁹ – azonban ezt (a *forma* magyarázatát) nem szabad összekeverni magával az élménnyel: ahogy pl. a vallási rítusok magyarázata/tanítása sem azonos a rítusban való részvétellel, a rítus *megélésével*.

Egy regényben tehát a történet (legyen az bármilyen mértékben fikatív vagy akár teljes egészében valós) azáltal, hogy a valóság kommunikatív teréből átkerül az irodalom *modell* világába,³⁰⁰ s jelentése jelentősséggé/értelemmé válik, identitásképző erőre tesz szert. Amennyiben egy adott közösség adott szöveget saját csoportidentitásának megalapozójaként képes olvasni, a szöveg eleven marad, s kommentárokon, metaszövegeken keresztül egyre mélyebben ágyazódik bele a közösség identitásába; így részévé válik annak a felkészültségkészletnek, amely révén az adott közösség az életét éli.³⁰¹

²⁹⁷ Ottlik, 1980, 204.

²⁹⁸ Ottlik, 1980, 190.

²⁹⁹ Ld. pl. az egyiptomi tisztviselő esetét az Újszövetségben: ApCsel, 8,30-35.

³⁰⁰ *model for*, ld. a 22. lábjegyzetet és a hozzá tartozó szövegrészt.

³⁰¹ Ld. ilyen szempontból az *Iskola a határon* befogadástörténetét (3.3.3.2.).

Egy nyelv mindig egy adott kultúra nyelve: használata csak az adott kultúrában/problémahorizonon belül értelmezhető.³⁰² Egy nyelvet beszélve nem a szavak jelentését tesszük érzékelhetővé, hanem hogy az adott kultúrában (mikroközösségben/nyelvközösségben/szociolektusban) egyáltalán miről lehetséges beszélni/gondolkodni. Az emberi világ nem dolgok, hanem problémák és problémakezelő/megoldó eszközök összessége.

Assmann megkülönbözteti a kommunikatív emlékezetet, amely a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel (kulturális szinten ez a nemzedéki emlékezet) és a megalapozó emlékezést, amely a múlt szilárd pontjaira irányul, melyben a múlt szimbolikus alakzatokká alvad, s bevilágítja a jelent.³⁰³ Az *Iskola a határon*ban egy sorseseemény³⁰⁴ arra készíti Bébét, hogy a jelen eseményeket a múltban létrejött, s Medve által rögzített *értelem* fényében világítsa meg. Ugyanakkor ez a *történetmesélés mint értelemképzés* a II. Világháború utáni Magyarországon (bár nem csak ott) a megelőző időszakokhoz képest sokkal problematikusabb: az addig többé-kevésbé homogénnek tekintett/tekinthetett (mikro)közösségek értékrendje megbillent/elemeire hullott/megkérdőjeleződött. Szeredy, aki a húszas években még jóformán problémamentesen tudta elmesélni, s ezáltal a többiekkel is megértetni, mi történik („*Szeredy Dani elmesélte, hogyan is történt, s a zűrzavarból egyszerre rend támadt, a dolgok formát kaptak, s az élet érthetlensége érthetővé vált.*”/Ih 0.3, 15/), 1957-ben már *nem érti az életert*³⁰⁵ (vö. uo., 17: „*Váradon annak idején, tizenhárom évvel ezelőtt, jól csinálta. Ezt mondtam is neki. // - Akkor jól csináltad. // - Igen, de ez más - felelte.*”), szüksége van Bébé tanácsára. („*Ez a „he?” azt jelentette, hogy továbbra is várja, jogos csökönyösséggel, válaszat*

³⁰² Gyermekkorom egyik meghatározó tapasztalata volt, hogy szüleim, nagyszüleim mindig *tematikusan*, azaz problémáspecifikusan váltottak kódot: volt, amiről csak *tótul*, volt, amiről csak magyarul beszéltek – és voltak helyzetek, amikor *kevert* nyelven beszéltek, mert az egyik kód *már nem*, a másik pedig *még nem* volt alkalmas az aktuális probléma artikulálására.

³⁰³ Assmann, 2004, 51; 53.

³⁰⁴ Ld. 74. lábjegyzet és a hozzá tartozó szövegrész (1.3.2.2. vége).

³⁰⁵ Hogy egy regény (egy igazán jó regény) a kulturális identitás *helye*, azt jól mutatja, hogy a hagyományos formában megírt *Továbbélőket* 1949-ben Ottlik visszavette a kiadótól – és tíz év múlva egy akkor viszonylag újnak számító formában adta ki a kezéből. Ez nem egyszerűen Ottlik politikai-, hanem társadalmi/kulturális érzékenységét jelzi.

és véleményemet előbbi kérdésére, mert a tagolatlan felmordulásom, „mb!” - habár mindazt megértette belőle, amit nagyjából itt felsoroltam, mégis hazugság és kitérés, mint ahogy másfél órája próbálok kibújni az egyenes válasz alól, de hiába, szüksége van a tanácsomra, színt kell vallanom.” /Ih 0.1, 8/ Bébé azonban nem tud segíteni neki.

Egy csoporton belül a *megalapozó emlékezés/értelemképzés* nem mindenki sajátja, *specialistái* vannak – ezért is jut Szeredynek eszébe Medve, az író: *„Egy kis idő múlva azt mondja Szeredy, legalábbis úgy értettem: // - Gábort kellene megkérdezni. /Ih 0.3, 17/ Szeredy ötletére jut eszébe Bébének a cukorspárgával összekötött kéziratköteg /uo./, amit Medve halála után kapott kézhez.*

Bár a regény elemzői közül többen felhívták a figyelmet a két elbeszélőre,³⁰⁶ csak a legutóbbi (Fűzfá Balázs által 4. recepciótörténeti szakaszként értelmezett³⁰⁷) években mutattak rá annak jelentőségére, hogy tulajdonképpen sem Medve kéziratának olvasása, sem Bébé visszaemlékezései, sem maga Szeredy élete nem ad egyértelmű választ Szeredy kérdésre. (Szerintem a regény patetikus-poetikus zárlata – minden emelkedettsége ellenére – csak a történetet zárja le, nem a kérdést. Feleletnek még inkább a regény formai középpontján található elmélkedés tekinthető: *„A tehetetlen összetartozásnak időtlen időkre szóló köteléke bogozott össze bennünket; valami, ami kitermelődött, tejsav vagy gyanta, a sebekből, izomlázból, fájdalomtól, törekvésekből, és lehetővé tette, hogy éljünk; valami, ami talán kevesebb a barátságnál, és több a szerelemnél. // A civilek is össze vannak kötözve, a Himalája hegymászói, a szerelmesek, mert másként nem megy a dolog. Mi azonban ráadásul tudtuk, hogy mindenem túl mindnyájan külön mérközést játszunk a magunk sorsával. Ha Jaksot agyonlövik egy falnál, ez az ő dolga lesz. Téves, hamis és fölösleges volna ehhez bármiféle részvétünk, hiszen hozzá sem tudunk szólni, és azt sem tudjuk megmondani, vajon végleges vereséget szenvedett-e, vagy éppen fordítva, alaposan kicsellőzött ilyen módon a sorssal. Nem ismertük a játékszabályait, csak azt tudtuk, Szeredy is, Medve is, én is,*

³⁰⁶ pl. Rónay, 1971; Szegedy-Maszák, 1982; Zemplényi, 1982.

³⁰⁷ Mint a 101. lábjegyzetben jeleztem (2.1.2. fejezet), ezt a 4. korszakot Fűzfá Balázs szerint 2004-től datálhatjuk – bár ahogy erre Mártonffy Marcell /2001b, 71/ figyelmeztet, egy-egy korszak nem feltétlenül időben, mint inkább megközelítésmódban különíthető el.

maga Jaks is, hogy egy ponton túl, mint mindnyájan, már egyedül vívja ő is nagy mérkőzését, és senki emberfia nem jöhet a segítségére. Ezért volt szívósabb és tartósabb a mi kötelékünk, mint a hegyászoké vagy a szeretőké, mert ez a tudás is eleve bele volt szőve.” /Ih II.11, 167/)

Az emberi (reflektív) gondolkodást kezdetei óta kíséri a valóság kettészakítottságának érzete (én nem vagyok azonos a világgal), ugyanakkor a reflektív gondolkodás mögött „*forma nélkül is teljes és tökéletes minden*”. /Vö. Ih III.2, 245/ Az eredendő azonosságot a reflexió ugyan fölfüggeszti (ld. bűnbeesés-mítoszok), de nem törli el: bizonyos *kegyelmi* pillanatokban megtapasztalható. (A megváltás a legtöbb vallás szerint kívülről jön: noha nélkülünk, a hitünk nélkül nem történik meg, ugyanakkor nem a magunk iparkodásán múlik: ajándék, kegyelem.) A nyelv nem birtokolja, hanem megszólítja a valóságot: megértés ott jön létre, ahol a világ válaszol.

A műalkotás ennek a *megértésnek* egyszerre eszköze és eredménye: ahogy a rítus egyszerre tanúsítja és létrehozza (léttben tartja) a közösség tapasztalatát – még akkor is, ha ez a tapasztalat *a közösség lehetetlensége/ajándék jellege* megtapasztalásának a közössége.

Az *elbeszélés* nehézségeiről szóló bevezető illetve a II.1. és a II.4-5. fejezetekben újra felbukkanó fejtegetések tehát nem pusztán a regényszöveg megalkotásának a folyamatára adott reflexió, hanem a regény részeként a létezés eleme, nem pedig kiküszöbölendő problémája.

A regény olvasható mint a megértés illetve a meg-nem-értés megértése. Ekkor a történet nem a magyar (s amennyiben része, az egyetemes) történelem egy bizonyos szakaszának allegóriája, de még csak nem is metaforája lesz, hanem a történeti történet elbeszélése a mindenkori (20. századi illetve későbbi) önmegértés (mint társadalmi kommunikáció) eszköze.

4.1.2. Keretes szerkezet

A regény elemzői közül többen beszélnek a regény keretes szerkezetéről³⁰⁸ – megjegyezve, hogy ez a *keret* meglehetősen problematikus. Egyrészt nem bevezetés – befejezésként működik (a keret befejező része nem az utolsó fejezetben, hanem a III. rész 23. azaz utolsó előtti előtti fejezetében található; ráadásul a kerettörténet kétszer felbukkan a *kereten belül* is: az I.5., illetve a II.11. fejezetben³⁰⁹), ugyanakkor a *kereten belül* elbeszélt időhöz képest két idősíkot is tartalmaz: 1957/1958 nyara – 1944 nyara.

A keretet az elbeszélés ideje (1957 nyara – 1958 nyara) és az elbeszélt idő (1923. szeptember 3. – 1926. június vége) helyett szerencsésebb lenne a három főszereplő problémaazonosításaként felfogni, és így a kereten belüli elbeszélést/elbeszéléseket a problémákra adott válaszként.

Bébé gimnáziumba kerülve elveszettnek érzi Halász Petárral együtt megélt gyerekkorának boldogságát – ezt keresve megy Petár után a katonaiskolába, ahol rá kell jönnie, hogy azt már soha többé nem találhatja meg. Számára a *felnöttség*, minden kiharcolt eredménye ellenére vereséget jelent: „*Azt már nem tudod megkapni tőle, nem tudjátok megkapni többé az élettől, amit annak idején elszalasztottatok; persze elismerem, hogy talán úgy volt rendjén ...*” /Ih. I.5, 36/³¹⁰

Medve a katonaiskolát szükséges rosszként fogja föl („*A lehangoló gorombaságok s apróbb sérelmek, amik érték, kissé bántották ugyan, de egykettőre túltette magát egyéni bajain, csakúgy, mint a többiekkel megesett*

³⁰⁸ pl. Földes, 1968.

³⁰⁹ Az I. rész 5. fejezetében visszatér 1957 nyarára, amikor Szeredy Magdáját *indokolva* elmeséli élete első szerelmét. /Ih. I.5, 36-38/; a II. rész 11. fejezetében pedig az Ötvenyi-ügy kapcsán 1944 nyarára, amikor Ötvenyi barátja, Jaks Kálmán figyelmeztette Szeredyt.

³¹⁰ Ezt a *vesztésfilozófiát* fejti ki a regény végén Bébé: „*A mohácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmét ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túléltünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél - mindenesetre igazibb tulajdonunknak.*” /Ih III.24, 371/

méltatlanságokon, mert megértette, hogy mindez alapján véve csak megtisztelő és felemelő rájuk nézve. Itt felnőttek tekintik őket, s ha nyers férfiasággal bánnak velük, hát el kell viselni a dolog kellemetlen részét is, mert a játék sokkal valószínűbb és sokkal izgalmasabb a sokszor képmutató, pipogya, álszent civil világnál, amelyben eddig éltek, s amelyben egyébként ráadásul szintén akadt már dolga goromba tanárral, tanítóval, házmesterrel.” /Ih I.4. 33/): számára a probléma önazonosságának kérdését jelenti. („Milyen hát ő? Nemcsak, hogy nem esetlen és gyáva, hanem nagylelkű, bátor, igazságos s boldog és jókedvű is mindig (...) Nem, sajnos ezt sem szabad elhinnie. Nem megy. Hiszen ő a leggyávább és legnyomorultabb a világon. Persze azért az sem vitás, hogy senki sem különb nála, de hiába próbál kardot rántani és előretörni, mert amikor hátranéz, hogy jönnek-e utána a seregei, hát egyszerre... Nem, nem. Ebből még nagyon sok minden hiányzik. Mégsem egészen így van ez.” /Ih II.8, 149/) A katonaiskola előtt Medve énképe alapvetően pozitív volt – ott viszont összezavarodott; anyjától sem kapta már meg azt a megerősítést, amit korábban. A kézírata talán pont azt a célt szolgálta, hogy tisztázza (megteremtse?) önazonosságát – ezt azonban megakadályozta a halála.³¹¹

A harmadik főszereplőt, Szeredyt nem másodévesként, valamiféle kerülőúttal, hanem *normálisan*, elsőévesként írták be a katonaiskolába. Számára nem az iskola jelenti a problémát: ő „Örökké a nőekkel bajoskodott.” /Ih 0.3, 14/ Az ő problémájának nincs (vagy csak áttételesen van) köze az iskolához – tulajdonképpen a probléma is csak a *megoldása* közben tudatosult benne: „*később, hosszú évekig, azt hittem, nincs is ilyenfajta gyöngédség, csak káprázat volt, rosszul emlékszem, megcsal a távolság és az idő. (...) Aztán lassan megtanultuk, hogyan kell élni az emberek közt, hogyan kell féken tartani természetes durvaságunkat, erőszakos önzésünket a szerelemben éppúgy, mint más emberi kapcsolatokban. Így telt el mértéktartással, óvatossággal, bölcsességgel harmincöt esztendő, s most kiderült, hogy mégiscsak jól emlékeztem, igenis létezik ez a vadállatias gyöngédség, s a zabolátlan önzés összefér a teljes odaadással, vannak pancsolatlan emberi kapcsolatok, mert*

³¹¹ A kézirat valószínűleg befejezetlen maradt, hiszen különben miért lettek volna benne *külön jegyzetek* is? /Ih III.24, 373/

Magdával ott folytathatom az életemet, ahol tízéves koromban abbahagytam.”
/Ih I.5, 38/³¹²

Ugyanakkor a dolog mégsem ilyen egyszerű. Ahogy Bébé mondta, „*Más is van*” /uo./, és az eltelt harmincöt év mégsem tekinthető pusztán „*fölösleges viszontagságok*”-nak. /Ih I.5, 35/ Hogy a *megoldás* nem sikerült tökéletesre, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Szeredy egy pár hónap után elköltözött Magdától, sőt, az összes szerelmét otthagya elment a Mátrába – de ez sem volt jó, mert kilenc hónap után megint visszajött.

Bár Bébé előveszi Medve kéziratát, próbálja végiggondolni a katonai alreál együtt töltött három évét, az első pillanattól kezdve tisztában van vele, hogy „*Nem az én véleményemre volt kíváncsi Szeredy (...), hanem a saját véleményére. Azt remélte tőlem, hogy én messzebről tudom nézni élete összegubancolódott zűrzavarát, s az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráésmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt.*” /Ih 0.3, 14/ A választ végül Bébé tényleg magánál Szeredynél találja meg: amikor az Ötvevényi ügy kapcsán Bébé kérdezgette hasonló makacssággal Szeredyt. („ - *Álltság, mi? Hát nem? Szeredy, felelj hát. // Suttogva kérdezgettem, kihajolva az ágyamból. Szeredy fel sem nézett az éjjeliszekrényből. Izgatott a viselkedése. Talán azt gondolja, hogy mégis lehet ebből valami? // - Felelj hát! // Szeredy elrendezte a holmiját, és most becsukta a szekrény ajtaját. Ahogy felemelkedett guggolásából, felém fordult. // - Elefes - mondta. - Édes Bébé.*” /Ih II.13, 180-181/) Szeredy akkor (hasonlóan, ahogy a regény elején Bébé) nem válaszol, illetve kitérő feleletet ad Bébének – aki azonban konokul kitart szándéka mellett, hogy valahogy mégis megértse, mi is történt tulajdonképpen.

Végül Szeredy elmesél egy történetet/példabeszédet elemista korából. Hogy mit is értett meg tulajdonképpen, azt Bébé továbbra sem tudja pontosan megfogalmazni, csak a hatását tudja leírni: „*békesség fogott el, elmondhatatlan, újfajta nyugalom, s nem is kellett jól megjegyezmem ezt az érzést, tudtam, hogy úgysem veszítem el többé.*” /Ih II.15, 196/ Ez a békesség ugyanakkor

³¹² Hogy a regény *igazi* főszereplője nem Bébé vagy Medve (ők a regény elbeszélői), hanem Szeredy, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a regény központi kérdése (*Hogyan kell élni?*) Szeredyhez fűződik.

összekapcsolódott egy mély tudásból/megtapasztalásból született nevetéssel („*a komolyság alatt ott lappang mind a kettőnkben ez a nevetés - sőt, valahogyan egy nevetés volt ez, egyetlen közös, hangtalan és mosolytalan, titkos nevetés, amely talán akkor született meg bennünk, amikor Szeredy Daninak egy éjszakai riadón suttogva elismételtem egyik elemi iskolai történetének kulcsszavát: „Ereklye? Piff!”*” /Ih 0.2, 11/): „*hogy mégis minden csodálatosan jól van, ahogy van.*” /Ih III.25, 378/³¹³

4.2.1. Közlés/(Meg)értés

„*A lét, amit meg lehet érteni – nyelv.*”³¹⁴

Bébé (a festőművész) a katonaiskolai életüket nem elmondani akarja, hanem megérteni, mi is történt tulajdonképpen. Medve (a regényíró) közölni akar – noha ő maga sem tudja, kicsodát. („*De mit akar ő annyira kifejezni, egyáltalán? Nincs semmi mondanivalója számukra. Miért bajlódjon gyarló szavakkal és bamba cselekedetekkel, amíg összeáll belőlük valami rozoga látszat, hogy érthessék az emberek?*” /Ih III.2, 243/) Az elmondás azonban már mindig magyarázat is egyben: „*És megértetni velük valamit, amit maga sem ért. Csak érez a torkán.*” /uo./

Elmondani valamit mindig kevesebb, mint megélni – de az élmény, ha nem rögzítjük valahogy/akárhogy, elillan, és soha többé nem találunk rá. Kell valami, ami segítségével meg tudjuk találni/vissza tudjuk keresni életünk egyébként nehezen megfogható folyamából. Ottlik regénye erről a küzdelemről is szól: „*Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés; az is lehet, hogy jeleket ró a falra, mindenfelé, szívesen kínálkozó, sőt magukat kellettő jelképeket; s kétségtelen, hogy magam is könnyebben tudnám rendbe szedve és cselekményszerűen elbeszélni, hogyan telt el három évünk, ha a fekete kéz jeléhez igazodom: csakhogy számunkra semmi ehhez foghatót nem jelentett, az időnk múlásában pedig, a valóságban, semmi ilyen átfogó, egységes*

³¹³ A közös nevetéshez ld. még 4.9.

³¹⁴ Gadamer, 2003^{2..jav.}, 523.

vagy világos formában kifejezhető összefüggés nem nyilvánult meg.” /Ih II.4, 124/

Bébé Szeredy sorseseménye kapcsán Medve kéziratát olvasva látszólag Szeredy kérdésére keresi a választ – de tulajdonképpen az elejétől fogva tudja, hogy ő nem válaszolhatja meg barátja helyett ezt a kérdést. („Áldásom rátok. Ki vagyok én, hogy pálcát törjek fölöttem? Megszenvetitek ti már a múltat s jövőndőt.” Vagy inkább: „Nézd, egy kicsit összeszorult a torkom, ne haragudj, cimbora. Furcsa és megindító az emberi sors. Ó, vajha boldogok lehetnétek. Odaadnám érte a fél karomat...” Továbbá a hangsúly befejező esése azt jelezte: „Ámbár dehogy adnám. A karomat nem adnám, legfeljebb az egyik lábamat, arra nincs olyan nagy szükségem. De azt is csak igazán a legvégső esetben. Vagy mit tudom én. Ne hazudozzunk. Csináljatok egymással, amit akartok. Füttyülök rátok. Mb!” /Ih 0.1, 7-8/) A lét értelmére irányuló kérdést nem lehet általában megválaszolni: mindig csak az itt és most létező én válaszolhatja meg magának, a saját életével. Így amire Ottlik az *Iskolában* kísérletet tesz, az nem a lét értelmére irányuló kérdés saját válaszána megfogalmazása: az író magát a kérdést tematizálja.

Medve regényt ír, de nem tudja befejezni: a kérdésre, hogy ki vagyok én, milyen vagyok én, csak a Másik tudja megadni a választ. Csak a Másik előtt vagyok teljesen Én – egyébként pedig csak a tízezer lelkem³¹⁵ valamelyikét láthatják/láthatom.

Bár Bébé nem író, mégis közöl: rajzaival, festményeivel olyasmit mutat meg, amit nélküle talán nem vennének észre, nem látnának meg az emberek (ld. pl. a főallé lerajzolását: „mindjárt lerajzoltatta velem a főallét és a vesztibült a cím alá. Elégedetlen voltam az első rajzzal, de nem szóltam semmit, mert Medvének tetszett. Bámulta, hogy én egészen másképp rajzolom, mint ahogy ő rajzolná. Egyetlen vén fatörzset próbáltam megcsinálni, a kiálló, vastag gyökereivel. (...) Jártuk ezt az utat tizenhatezer éve: úgy szerettem volna lerajzolni, ahogy tizenhatezer évvel ezelőtt őseink rajzoltak a barlangjuk falára:

³¹⁵ Vö. Ih III.24, 373-4: „Szegény barátaim, nekem tízezer lelkem van, melyiket vádoljátok nektek nem tetsző dolgokkal? Önző vagyok, szökevény, részvétlen, szeretet nélküli? Lehet, hogy ez is mind én vagyok.”

*mélyen bevéssett vonalakkal. De nem ment. Nem mertem végleges vonalakat húzni. Nagyon elégedetlen voltam a rajzzal és mégis nagyon elégedett.” /Ih III. 10, 296-297./)*³¹⁶ Medve viszont – noha nincs semmi különösebb mondanivalója – író lesz, regényíró: bár az *Iskola a határonból* nem derül ki, írt-e egyáltalán egyetlen regényt is.³¹⁷

4.2.2.1. Megmagyarázni

*„A költő nem érti az életet, és éppen azért ír,
hogy az írással mint tettel megértse.”*³¹⁸

Mint már dolgozatomban az 1.4.2. fejezetben jeleztem, a megértés nem azonos az értelmezéssel. Míg a megértés lehet nem nyelvi természetű (intuitív, analógiás, nem rendszerszerű), addig a magyarázat mindig egy már létező rendszerbe illeszti be az új tapasztalatot.

Ha a regényt a létmegértés (egyik lehetséges) eszközének tekintjük, akkor a *magyarázkodás* mint téma alapvető jelentőséget kap a regényben. Magyarázni, magyarázkodni akkor szoktunk, ha valaki nem ért, félreért bennünket – tehát az elsődleges kommunikációhoz képest egyfajta metaszintre kerülünk. (Ilyen értelemben (a gondolkodáshoz képest) minden beszéd magyarázkodás: a megértés maga a jelölés, a *kapcsolat* létrejötte: a magyarázat a létrejött új jelet legitimálja, vagyis beilleszti a már létező jelek közé.)³¹⁹

A regényben leginkább két *téma* körül folyik magyarázkodás: egyrészt Medve próbálja megmagyarázni/megérteni, hogy ki is ő/milyen is ő; másrészt Bébé magyarázza, folyamatosan kiigazítja *az elbeszélés menetét*.³²⁰

³¹⁶ Ld. ehhez Farkas, 2001a.

³¹⁷ Medve – Bébé regénybeli szerepéről ld. még 4.2.2.2. Ld. ehhez még a 330. lábjegyzetben (4.8.1. közepe) a Beney Zsuzsától vett idézetet.

³¹⁸ Kosztolányit idézi Ottlik, 1980, 187.

³¹⁹ Vö. Horányi, 2007, 257. (5.2.3.1.2.2)

³²⁰ Ld. bővebben a 4.5.1. fejezetben.

Magdával kapcsolatban Szeredy hosszú évekig úgy gondolta, hogy „*a sors nem azért lökte oda neki ezt a vágott szemű gyereklányt, hogy megrontsa és paráználkodjon vele, hanem azért, hogy vigyázzon rá.*” /Ih I.5, 36/ Azt hitte, hogy a Barikával megtapasztalt *gyöngédség csak káprázat volt, rosszul emlékszik, megcsalja a távolság és az idő.* /uo., 37/ Amikor Magdával újra megtapasztalja a káprázatnak hitt gyöngédséget, *átírja az elmúlt harmincöt év tapasztalatát – de nem biztos ennek az átírásnak a jogosságában/igazságában:* ezért kéri Bébé (illetve Medve) segítségét.

Bébé csak a maga igazságával („*Akkor még tudtuk, most nem tudjuk.*” /Ih I.5, 38/) tudja szembesíteni Szeredy bizonytalanságát – de Szeredy bizonytalansága őt magát is elbizonytalanítja: ezért fordul Medve kéziratához.

Medve (aki később író lett) azt mondja magáról, hogy „*ő tulajdonképpen egyáltalán nem szeret magyarázkodni és okoskodni (...), s nem is szokott; ezt az anyja nagyon jól tudja róla. (...) Azazhogy szokott. Magyarázkodni is, fecsegni is szokott, igaz. Élénk, bőbeszédű fiú volt, s az anyja sokszor rászólt: // - Ne prédikálj annyit, ne csúrd-csavard, te fiskális! // Elhallgatott ilyenkor. De az anyja értette a hallgatását, és tudta jól, hogy ő milyen.*” /Ih II.8, 148/

Medve úgy érzi, „*Nem jók a szavak. Valahol talán tudja a dolgokat, szavak nélkül; s ezért nem szeret magyarázkodni. Minél jobban ritkulnak a szavak, annál jobban sűrűsödik az igazság; s a végső lényeg a hallgatás táján van, csak abba fér bele. Ha tudná, amit mondani akar, akkor sem tehetne egyebet, mint hogy a hallgatásra bizza.*” /Ih II.8, 149/ A tudás, a megértés tehát nem a szavakban, hanem a közlésben van benne: „*Mindig bízott is benne (...), hogy valamilyen külön és rejtelmesebb megértés köti össze az egyik embert a másikkal, mint a szavak és a cselekedetek.*” (...) *hiszen előbb jön mindig a megértés és azután a szó.*” /uo./

4.2.2.2. Ki magyaráz kinek?

A regény első mondata így hangzik: „*Szeredy Dani motyogott valamit az orra alá, ahogy álltunk a Lukács fürdő tetőteraszán, a kőpárkánynak*

támaszkodva, s néztük a sok napozó civilt.” A napozó emberekre használt/választott kifejezés (civil) azt implicálja, hogy a beszélő (és beszélgetőpartnere, Szeredy Dani) nem tartozik közéjük, vagyis ők nem-civilek: mint négy bekezdéssel lejjebb (szintén csak implicált formában) kiderül, katonák. Ugyanakkor a bevezető rész második fejezetéből tudható, hogy a beszélő tulajdonképpen mégsem katona: hét évig katonaiskolába járt, de sosem *dolgozott* katonaként; civil foglalkozást választott, festőművész lett. Szeredy 1944-ben százados volt, utána még legalább három évig katona maradt („*a szülei kedvéért elintéztette, hogy töröljék a hadbíróóság ítéletét, s a rangját is visszakapta, sőt egyenesen alezredessé léptették elő.*” /Ih III.23, 365/, azonban 1957-ben, a regény történetének kezdetén már ő sem katona: évek óta színházi díszlettervező.³²¹ Tehát a civil–katona implicált szembeállítás nem *objektív tényből*, hanem szubjektív önmeghatározásból fakad.

Ugyanakkor ez a mi–mások szembeállítás nem csak a katonaiskolások és a *napozó civilek* között történik, hanem az író és az olvasó(k) közt is: „*Nehéz ezt megmagyarázni idegennek.*” /Ih 0.1, 6/ Regényirodalmi hagyomány, hogy az elbeszélte történetet a történetmesélés/közreadás apropójául szolgáló szituáció elmondásának keretébe helyezi az író (pl. napló, levelek megtalálása, élettörténet elmesélése) – ugyanakkor ez a keret is része a regénynek: jelen esetben az olvasóközönséget jelöli ki, s nem a nem-katonaiskolások között,³²² hanem az Én–Te/Idegenség–Közösség viszonylatában.

Ezen az akár szokásosnak is tekinthető kereten túl azonban Ottlik egy másik, belső keretet is létrehoz a regényében: Medve kéziratát a saját elbeszélése keretébe helyezi: az író szövegét a nem-író (festőművész) szövegével ütközteti. Ugyanakkor az olvasó tudja, hogy mind Medve, mind Bébé (és a többiek) egy regény szereplői, amit egy valódi író ír.

Ennek a(z irodalomkritikában meglehetősen port kavart)³²³ fiktív kéziratnak igencsak kétséges a státusa. Bár az első néhány fejezetben úgy tűnik, tudjuk, melyik szöveg kinek az írása, valójában már az első sorok sem biztosak. Bébé

³²¹ „*Azonfelül a színháznál is örültek neki, ahol díszleteket tervezett már évek óta.*” /Ih III.23, 365/

³²² Hiszen ekkor már Bébé 28 éve, Szeredy pedig valószínűleg húsz éve nem katona: mindketten életük nagyobbik részét nem katonaként töltötték el.

³²³ Ld. ehhez a 331. lábjegyzetet.

így kezdi az elbeszélést: „Ezzel az idézettel kezdődik Medve Gábor kézírata, melyet nem sokkal a halála után kaptam meg. „NON EST VOLENTIS, NEQUE CURRENTIS, SED MISERENTIS DEI.” Egy régi ház felirata volt ez a határszéli kisvárosban, ahol ezerkilencszázhuszonhárom őszén hetedmagammal felvettek a katonai reáliskola második évfolyamába.” /Ih I.1, 19/ Ezután beszámol az első napon történeletről, majd így zárja a részt: „Pedig szép, meleg ősz volt, azaz tulajdonképpen még csak nyárutó, de itt a hegyek közt kissé már őszi volt az ég. // Medve Gábor ezt az eget nézte az ablakból. Legalábbis a kézírata, amit harmincnégy év múlva elküldetett nekem, így kezdődik, egyes szám harmadik személyben:”/Ih I.1, 24/ – és kezdi a második részt Medve kéziratának idézésével: „A hálóteremnek három irányba néztek az ablakai, délnyugatra, északnyugatra és északkeletre. M. az egyik délnyugati, vagyis az épület homlokzata felőli ablakban könyökölt.” /Ih I.2, 24/ Természetesen elképzelhető, hogy a bibliai idézet egyfajta mottóként állt Medve szövege előtt – de ezt nem egyértelműsíti a regényszöveg. Medve kéziratának volt címe („Az első oldal tetejére, a cím fölé ez volt írva ceruzával” /Ih 0.3, 18/), azonban hogy mi volt a cím, az nem derül ki a regényből. A Szent Páltól vett idézet nem az Ottlik-regény, hanem a benne szereplő Medve-féle kézirat mottója, amelyet aztán Bébé (Ottlik?) felhasznál a részcímek megalkotásához: ezeknek a részcímeknek a szerepe azonban nem ugyanaz, mint a mottónak. Az első rész címe (*Non est volentis*) értelmezhető úgy is, mint *azé, aki nem akarja* – és akkor motiválttá válik, hogy miért a katonaiskolába másodévből bekerülő újoncok a főszereplők. Valami történt velük, ami miatt mégis katonaiskolába kerültek – és aztán mégis civilek/művészek lettek.

4.2.3. És ki az, aki beszél?

A regényben nem arról van szó, hogy ugyanazt a történetet két szemtanú mondja el párhuzamosan, hanem valaki emlékezetének segédeszközeként használja a másik regényét – noha számára is világos, hogy az nem pusztán visszaemlékezés. Ugyanakkor saját visszaemlékezését konkrét cél vezérli: arra a kérdésre keres választ, hogy tényleg „fölsleges viszontagságok”³²⁴ voltak-e a tíz éves koruktól eltelt évek. Ugyanakkor mind Medve a kéziratával, mind maga Bébé és Szeredy is egy regény szereplői.

Az emlékezés folyamatát a kézirat mottója indítja el. Bébé elmeséli a saját emlékeit, felolvassa nekünk Medve kéziratát, aztán kijavítja, kiegészíti, megint olvas, megint kiigazítja – aztán átveszi a szót. Közben azért olvassa a kéziratot, időnként hivatkozik rá, illetve idézi, amikor olyasmiről akar beszélni, amit ő nem látott/nem volt jelen – de tulajdonképpen az összes 61 fejezetből³²⁵ csak kilenc származik Medve kéziratából, tizenháromban van rövidebb idézet, néhányban pedig nem lehet tudni, kitől származik az információ: pl. a III.12. fejezetben végig Bébé beszél, csak a végén említi, hogy ez a rész szerepel Medve kéziratában is: „*Nem csodálkoztam, amikor három évtized múlva újra olvashattam Medve hátrahagyott kéziratában; csupán az lepett meg, hogy szóról szóra emlékezett minden részletre: még a „patyolat” kifejezésre is, amit pedig máskülönben én sohasem használtam.*” /Ih III.12, 308-9/.

³²⁴ Ih I.5, 35.

³²⁵ Ebbe nem számoltam bele a bevezető három fejezetet, mivel ott értelemszerűen nem kerülhet még elő Medve kéziratának szövege.

	I.	II.	III.
1.	Bb	Bb	Bb?M?
2.	M	Bb –M-Bb	M
3.	Bb	Bb	M
4.	M	Bb	M-Bb
5.	Bb	Bb –M –Bb-M	Bb
6.	Bb	M	Bb
7.	M	M	Bb
8.	Bb	Bb?M? – M	Bb
9.	Bb	Bb?M-Bb-M-Bb	Bb
10.	Bb – M-Bb	Bb	Bb
11.	Bb	Bb	Bb
12.	Bb	Bb-M-Bb	Bb
13.	Bb	Bb	Bb
14.	Bb	Bb	Bb
15.	Bb –M- Bb	Bb	Bb
16.		M	Bb
17.		Bb-M-Bb	M- Bb
18.		M	M-Bb
19.		Bb-M-Bb-M-Bb	Bb
20.		Bb-M-Bb	Bb
21.		Bb	Bb
22.			Bb-M
23.			Bb
24.			Bb-M jegyzetek
25.			Bb-M-Bb

Tehát semmiképpen sem mondható az, hogy két elbeszélő volna – sokkal inkább a hagyományos *mindentudó*, egyes szám harmadik személyű elbeszélő és az énelbeszélő sajátos önreflexív játékaról van szó: hiszen bizonyos esetekben, amikor Bébé egyes szám első személyű szövegébe beépíti Medve szövegét (aki egyes szám harmadik személyben ír), Bébé veszi át a *mindentudó* elbeszélő szerepét. (pl. *„Közönyösen túrt el mindent, csinálta a vezényszavakat, várta az anyját. Hosszú idő múlva, egy ködös reggelen mégis újra kitört belőle a régi izgágasága. Isten tudja, mit gondolt magában, amikor némi tétovázás után visszalökte az ágyra Merényi fehérneműjét. Az arcán csak kétségbeesett tehetetlenség látszott. Talán attól szenvedett, hogy nem képes egyetlen ökölcsapással szétzúzni az egész világot; vagy talán attól, hogy ha már erre nem*

képes, miért nem tud hát legalább uralkodni a saját gesztusain. Mindenesetre kikökökent hetek óta tartó fásult egykedvűségéből egy pillanatra; s én csak azt láttam, hogy megint valami baromságot csinál, aminek mi fogjuk meginni a levét, újoncok.” /Ih II.9, 154/ vagy: „Medve azonban mélévá vált. Amilyen lelkesen vette át Zsoldosnak ezt az ötletét, úgy elszontyolodott most. Kappéter szemében gyűlölködés volt, amikor szembeszegült vele a medencében; pedig Medve a lelke mélyén kezdett Kappéter pártjára állni. Egyszerűen szeretett volna tovább fürödni, gondolta, s nem érdekelte őt, hogy a többség milyen indokkal és miféle új játékot talál ki. S végeredményben bátran ellenállt, és dacosan magára maradt. Márpedig ezt a szerepet Medve nem szívesen engedte át másnak.” /Ih III.22, 362/) Ahogy halad előre a regényszöveg, a két szereplő tudata egyre jobban összeolvad, és az olvasó fokozatosan kételkedni kezd benne, hogy itt tényleg két szereplőről van-e szó. (Hiszen figyelmeztetett minket Bébé, hogy „Persze lehetséges, hogy nem egészen önmagáról beszél, amikor M.-nek nevezi, harmadik személyben, a főszereplőjét. Szebek Miklós³²⁶ magyarázta egyszer nekem, hogy a regényírók milyen bonyolult módon kotyvasztják össze hőseiket önmagukból és még egy csomó más, eleven vagy holt ismerősükből.” /Ih I.3, 28/ illetve „Medve úgy írja le önmagát vagy legalábbis azt, akit M.-nek nevez, mint a világ leggyávább teremtményét. Nyilván valamilyen írói fogásnak szánja, talán így tömöríti a mondandóját, összevonja a jellemeket: nem tudom.” /Ih I.15, 90/

A regény zárófejezetének elbeszélője Bébé, azonban amikor odáig ér, hogy Medve rimánkodni kezdett egy cigarettáért, hirtelen átvált Medve kéziratára: „Uramisten, gondolta Medve, hogy megszoktam őket.” Ez után egy közel kétoldalas *elmélkedés* következik, melyet így zár le Medve: „Az egész, gondolta, ami most már egybeillik és összefér, mert valamilyen; noha semmi sem fontos, és igazán mindenki tehet egy szívességet. Jó volna egy cigaretta, gondolta.” A következő bekezdésben azonban már nem lehet tudni, ki beszél: „De a kenyeret mindig nagyon szerette. Egész életében mindent, nemcsak a húst, hanem a levest is, túrós csuszát, csokoládét, szilvát, mindent kenyérral evett. Máskülönben nem érzi igazán az ízüket, magyarázta egyszer.” /Ih III.25, 375-

³²⁶ Ezt támasztja alá az is, hogy az *Iskola* ösváltozatában Medvét még Szebek Miklósnak hívták.

/Ld ehhez a 349. lábjegyzetet./

377/ *A magyarázta egyszer* Bébé hangjának tűnik, tehát valószínűleg ő a beszélő³²⁷ – annál is inkább, mivel ettől kezdve már egyértelműen ő beszél a szöveg végéig.

4.3. Néven nevezni

A *név*/jelölő/szignifikáns birtoklása, a megnevezés képessége egyfajta hatalom képzetét kelti bennünk: *mintha* hatalmunk lenne a név birtoklása által a név *tulajdonosa* fölött. A *nevek* megtanulása szintén részét képezi a katonaiskola világába való beavatódásnak, a (fő)szereplők új identitása kiformalódásának. Ilyen értelemben kap hangsúlyt az elbeszélés apropóját felvázoló bevezető rész után rögtön az első mikrotörténet.³²⁸ a *Hejnatter!*-t kiabáló negyedéves megjelenése, s utána az újoncok bemutatkozása egymásnak /Ih I.1, 19-21/).³²⁹

A regényben megkülönböztethetünk két típusú néven nevezési problémát. Az egyik típus a katonaiskola világának *megtanulásához* tartozik, mint pl. a *tanszerláda*, a *zsávolyruha* („*Ezenfelül azonban még azzal is megkülönböztettük magunkat, azaz megkülönböztettek bennünket a pongyola és laza civil világtól, hogy itt lehetőleg más neve volt sokszor a legközönségesebb tárgyakra is, mesterkéltséggel és félrevezető névvel.*” /Ih 1.14, 86/); illetve a szereplők nevének megtanulása. („*Délelőtt már hallottuk egymás nevét, de még nagyon meg voltunk illetődve, s nemigen figyeltünk ilyesmire; (...) Csakó sorra bemutatkozott valamennyiünknek.*” /Ih I.1, 23/)

³²⁷ Ha a *Medve-kézirat* narrátora mondaná, ezzel az M-hez fűződő viszonyára tenne utalást, ami viszont a mindentudó elbeszélő státusát kérdőjelezné meg.

³²⁸ Bár több elemző is említi, de főleg Mártonffy Marcell /Mártonffy 2001b, 2:35/ hívta föl a figyelmet arra, hogy a regény szerkezete párhuzamba állítható az evangéliumok szövegépítésével: „Amiként a szinoptikus evangéliumokban, a parabola Ottliknál sem a regénykompozíció egészének funkciómeghatározásához ad kulcsot, sokkal inkább az epizódstruktúra alakításában vesz részt: a metaforikus összeolvashatóság feltételeit megteremtve válhatnak példázatokká a regényvilág történései, s egymással interszignifikációs viszonyra lépve hozhatnak létre az elbeszélés értelmét többféleképpen megvilágító s a megértés műveleteinek függvényében alakuló dinamikus részrendszert.”

³²⁹ Ennek a jelenetnek részletesebb elemzését, ill. a fejezet témájának bővebb kifejtését ld. Farkas, 1997.

A másik típus tágabb értelmű: nem a dolgok/személyek, hanem az események/történések megnevezése: „*Valaha, amikor valami baj, rosszízű kitolás, megaláztatás ért bennünket, éppen Szeredy találta ki a megoldást rá: elmesélte (...) elmondta újra, eljátszotta egy kicsit, hogy hogyan is volt a dolog.*” /Ih 0.3, 15/) Ehhez a *típushoz* tartozik maga a regényként megjelenő elbeszélés is: „*Ha most el tudnám mondani Magdával való szerelme történetét, talán abból is kiderülne valami értelem és megoldás.*” /uo. 16/

Nevünk, bár általában (ritka kivételektől eltekintve) nem mi adjuk magunknak, identitásunk része.³³⁰ A regényben jól példázza ezt Bébé esete. Becenevével először akkor azonosul, amikor barátja szólítja így: „*én egy szikrát sem éreztem képmutatásnak vagy nyimnyám férfiatlanságnak az otthoni kényeztetést, mégis, nem nagyon vettem szívesen, hogy Bébének becézett mindenki. Attól kezdve azonban, hogy délutánonként Halász Petár felkiabált értem: „Bébé!”, és mentünk ki a nádasba vagy fel a hegyre, vagy csak csavarogni az utcán, ez az ostoba becézőnév is elvesztette minden kellemetlen mellékizét.*” /Ih I.6, 40/

Aki ismeri, ismeri a nevét is³³¹ – és aki nem tudja a nevét, az nem is ismeri: „*Aztán eléggé elromlott minden, amikor Petár katonaiskolába került, én meg pesti gimnáziumba. Nem nagyon szerettem új osztálytársaimat. (...) volt egy kis baráti csoport (...), egymást keresztnéven szólították, a többiekkel meg szóba sem álltak, s noha engem néha kegyesen kitüntettek azzal, hogy "kedves Benedek"-nek vagy éppenséggel "Bencé"-nek neveztek, talán még tőlük húzódtam a legjobban. Volt, aki udvariasan "kérlek, Both"-nak szólított, a szomszédom mindig csak "te"-nek - te így, te úgy -, mintha nem is tudná a nevemet; de hát én sem Bence, sem Both, sem Benedek nem voltam, hanem Bébé, s minthogy Halász Petár barátom, aki ezt tudta rólam, sajnos messze járt, ezek itt hiába próbálkoztak mindenféle képtelen megszólítással, idegenek maradtak számomra, s én is idegen voltam közöttük.*” /Ih I.6, 42/

A katonaiskolában azonban kezdetben nem kapja vissza vágyott identitását („*odaszaladtam Halász Péterhez, (...) Megérintettem a vállát. // -*

³³⁰ Az irodalmi névadás témaköréhez ld. pl. HELIKON, 1992/3-4.

³³¹ A *név* identifikáló ereje jelenik meg a *Jelenések könyvében* is, pl. „A győztesnek rejtett mannát adok, és egy fehér követ. A kövön új név van, amelyet senki más nem ért, csak aki megkapja.” /Jel. 2,17/

Péter... // Halász (...) Ahogy megpillantott, egészen halványan elmosolyodott. // - Szervusz - dünnyögte, (...) aztán bizonytalan hangon hozzátette: - Szervusz, Benedek. // De a mosolya olyan rövid volt, hogy már el is fogyott. // A másik fiú, aki mellette guggolt, felnézett: // - Mi az? - szólt hidegen. // - Semmi - mondta Halász gyorsan. Aztán felém bökött a fejével: - Ismerem civilből. (...) Petár szó nélkül hátat fordított nekem, s én zavaromban állva maradtam egy helyben. Eltelt vagy két perc, s csak ekkor kezdett valamilyen szégyenérzés belevegyülni a teljes értetlenségembe. A lábam azonban gyökeret vert. Tehetetlenül néztem, vagy úgy tettem, mintha nézném, hogyan bíbelődnek a labdával. Még előre is hajoltam egy kicsit, kíváncsiságot mímelő mozdulattal. De nem értettem, hogy ezt miért csinálom." /Ih I.6, 44-45/) – csak jóval később, amikor Júlia levele kapcsán kiderül a valódi neve. („Laczkovics Józsi aztán, különösebb rosszindulat nélkül, jókedvében és féktelenségében, felkapta a leveletem, és mókázva, fennhangon olvasni kezdte: "Édes Bébé, drága kis öregem..." // - Édes Bébé! - ordított fel a boldogságtól nyerítve. Csapkodni kezdte tenyerével az asztalomat. „Édes Bébé.” Elvörösödtem. // Szabó Gerzsonnak lassan futott szét ábrázatán a vigyorgás, aztán tett egy mozdulatot a kezével, és elégedetten morogta: // - Édes Bébé ... // Csak Halász Péter arcát láttam, ahogy kicsit meghökkent, behúzta a nyakát, majd vigyorogni kezdett ő is a többiekkel. Meg kell adni, becsületére vált, hogy eddig nem árulta el ezt a kínos becézőnevemet. // - Édes Bébé!! - valahonnét hozzám vágtak egy könyvet. // (...) sikerült visszaszereznem a levelet, és lassan le is csitultak. Bár sejtettem, hogy a bébézésnek most már sohasem lesz vége." /Ih II.13, 176-177/)³³²

4.4.1. Az emlékezés szerepe a regényben

Egy történetet nem akkor mesélünk, amikor történik velünk: *megvárjuk*, amíg vége lesz, kerek egészé válik – és akkor meséljük el annak, akivel meg

³³² A név–identitás kérdés egy másik oldala, hogy Bébé neve sokkal inkább jellemzi a szereplőt, mint a foglalkozása (festő, de erről semmi konkrétumot nem tudunk meg): léte sokkal inkább jellemzi, mint tevékenysége, s ilyen értelemben *azonos* Medvével, az *ingyen mozi* nézőjével. /Ld. ehhez pl. Hermágyi, 2006 – ill. 329.lábjegyzet. (4.8.1. fejezet)/ A regény ösváltozatában még Medvének volt hasonló (Dédé) beceneve.

akarjuk osztani tapasztalatunkat/élményünket. A történetet tehát ilyen értelemben mindig a *végéről* meséljük: mi már tudjuk az egészet, és ennek megfelelően választjuk meg a formát a mondandónkhoz.

Míg azonban a köznap elbeszélések mondanivalója maga a történet (mert érdekes, mert nem szokásos, az ismerthez képest valami új), a regényíró a történetekben (akár *találta* őket, akár kitalálta) meglát valamit, valami többet, mint a puszta események: és úgy próbálja a szövegét megalkotni, hogy ez a számára megvilágosodott értelem az olvasói számára is hozzáférhetővé válhasson.

A művészi hatás egyik alapvető eszköze az emlékezet: mintha a művészeknek élesebb lenne a szeme, és jobb a megfigyelőképessége. („*Meg vagyok róla győződve, hogy Medve Gábor őszintén írja le az érzéseit, és hogy emlékezte sem csalja meg. Nemegyszer elképesztett vele, hogy milyen bámulatos pontossággal emlékszik vissza ősrégi dolgokra a legapróbb részletekig; holott az én emlékezőtehetségem sem mindennapi. Az írásait pedig, különösen korábbi elbeszéléseit, olyan felfokozott, szinte embertelen, már-már megengedhetetlennek tűnő, szörnyeteg őszinteség jellemzi, hogy némelyik kritikusa modorosságának bélyegezte, jöllehet igazságtalanul.*” /Ih I.5, 34/) Nem vagyok benne biztos azonban, hogy feltétlenül emlékezőképességről van szó: inkább megfigyelőképesség, emlékezet és képzelőtehetség sajátos együtteséről. Az író nem egy megfigyelt eseményt ad vissza, hanem az általa kifejezni kívánt tartalom (*szignifikátum*) érdekében használja fel nem csak a szavakat, hanem az *ábrázolt tárgyiasságokat*³³³ is.

Megfigyelhető a regényben számos, látszólag fölösleges, az elbeszélők által általában *érdekesnek* titulált elem, amelyeknek szoros értelemben véve nincs közük a cselekmény előrehaladásához, s amelyek „pusztán” *atmoszférát teremtenek* – s amelyek egy-egy olvasatban/újraolvasásban új jelentéssel gazdagíthatják, árnyalhatják a megelőző olvasatokat.³³⁴ Ilyen pl. a folyosó falán függő *Las Meninas* vagy a *Tulp tanár anatómiája* című festmények

³³³ Ingarden, 1977, 224-262. (7. fejezet)

³³⁴ Az újraolvasás kérdéséhez ld. Kamarás, 2002, 172-187. (8. fejezet)

reprodukciói, amelyek nem a cselekményre vonatkoztathatók, hanem magára az elbeszélésre, illetve a regényre.³³⁵ Ugyanakkor vannak nehezebben „megfejtendő” elemek is, mint pl. hogy miért épp egy Szent Ágnes kép alatt volt Bébé sapkája („*Sapkámat a félmeztelen Szent Ágnes képe alól akasztottam le.*” /Ih II.5, 132/) vagy – már nem a képekhez kapcsolódóan – hogy a Monsignor dolgozószobájának könyvespolcai tetején miért voltak almák, s főleg, hogy amikor egyszer Bébé nála járt, miért adott belőle neki? („*télen, a beszélgetésünk végén felszeletelt egy almát, és egy vékony kis cikkellyel megajándékozott.*” /Ih III.21, 356/) Azt tudjuk, hogy Medve egy ideig misére járt reggelente, hogy megússza Schulzét – de mit keresett Bébé (aki szintén református volt) a katolikus papnál?

4.4.2. A képzelet szerepe a regényben

Gondolkodásunkban alapvető szerepet játszik az analógia: az új a már ismert alapján válik egyáltalán hozzáférhetővé/beazonosíthatóvá számunkra. A már ismert mintegy modellként használva *teszteljük* az újat. Ennek tipikus példája a metafora: az új jelenség megértését mintegy vezérli az ismert *keret*.³³⁶ minél gazdagabb/termékenyebb az analógiák lehetősége, annál jobbnak/találóbbnak érezzük a metaforát/analógiát.

A regényben leginkább Medve az, aki a valóságot *képekben* ragadja meg. Az első rész 7. fejezetében Bébé (miután azt írja le, hogyan zavarodott össze Halász Petárral való *szembesülése* után) átadja a szót Medve kéziratának. Itt olvashatjuk, hogy „*Amikor a hálóterem ablakában könyökölve Eynatten Vincéről eszébe jutott Dégenfeld, majd Dégenfeld gyors kikapcsolásával a régi piarista ház előtti Duna-part s egyben a kis balatoni fürdőhely; akkor merült fel előtte valahogyan, mintegy megoldásként, a trieszti öböl.*” /Ih I.7, 52/ Ebben a mondatban a kulcs a *mintegy megoldásként*: minek a megoldása lenne a *trieszti öböl*? Ugyanebben a részben, de kicsit korábban azt olvashattuk: „*A trieszti öbölre gondolt. Illetve igyekezett végiggondolni egy fontosnak vélt dolgot, ami*

³³⁵ Ld ehhez pl. Szegedy-Maszák, 1994, 122-132, illetve Korda, 2002, 2001.

³³⁶ Ld. ehhez a 3.1. fejezetet ill. Fauconnier, 1997, főleg az 1. ill. 4. fejezet. (1-33; 99-130.)

valami módon kapcsolatban volt a trieszti öböllel. Hogy milyen módon, az végül sosem derült ki; hiszen éppen ezért szeretne volna végiggondolni rendesen az egészet, hogy megtudja, mi köze van ennek a dolognak a trieszti öbölhöz; de ismételten megzavarták, s hovatovább úgy kiverték a fejéből a gondolatait, hogy három évtized múlva, amikor újra megpróbálta megkeresni az összefüggést a dolgok között, még annyira sem jutott talán, mint az első alkalommal ott a hálóteremben.” /u.o., 47/ A regény elemzői általában megtalálják a megoldást, hisz a trieszti öböl-kép folytatódik a 3. rész 2. fejezetében, amikor Medve harmadszor kerül fogdába (szökése után, miután úgy dönt, nem megy haza az édesanyjával): „Csak az a lovas! Az a Trieszt felé ügető lovas. Utolérte őt a hágón, és nehéz parancsot hozott. Egyetlen szóból állt: Éljl!” /Ih III.2, 243/ De ha megvan a megoldás, akkor miért írta Medve azt, hogy „három évtized múlva, amikor újra megpróbálta megkeresni az összefüggést a dolgok között, még annyira sem jutott talán, mint az első alkalommal ott a hálóteremben.”?

Medve leírja a (képzeleti) kép születésének konkrét körülményeit: „Eynatten Vincéről eszébe jutott Dégenfeld, majd Dégenfeld gyors kikapcsolásával a régi piarista ház előtti Duna-part s egyben a kis balatoni fürdőhely”. Az I. rész 1. fejezetéből (Bébé visszaemlékezéséből) megtudjuk, hogy amikor az első napon egy negyedéves a hálóteremben keresi Eynattent, Medve odamegy hozzá, és számon kéri rajta a viselkedését. Utána könyököl ki (illetve vissza) az ablakba, ahol felmerül benne a trieszti öböl-kép. A dolog érdekessége, hogy Medve kéziratából (amit szó szerint idéz Bébé a 2. fejezetben) kimarad a Hejnatter!-jelenet – illetve csak utalás történik rá („egy félszemű, zöldesszürke nyomorék berúgta az ajtót szörnyű és érthetetlen »Hejnakker!« üvöltéssel. Bár a jelenség négy-öt perc alatt szerencsésen lezajlott, M.-et olyan undok félelem fogta el utána, hogy dupla rács ereszkedett a szemére, és hiába könyökölt vissza az ablakba, jó ideig nem látta, amit néz.” /Ih I.2, 25/) – de mivel a 2. és a 4. fejezet után Bébé már nem idézőjellel (szó szerint) idézi Medve kéziratát (a 7. fejezetben már átírja Medve szövegét, és azt sem tudni, az első két idézethez képest mi marad ki), nem tudjuk, mire gondolt Medve, amikor azt írta, „Eynatten Vincéről eszébe jutott”. A kép („a trieszti öbölként lajstromozott benyomáshalmaz”) egy hangulatot rögzít, amely „két saját emlékével, illetve egy kettős emlékével volt közvetlen összefüggésben.” /Ih I.7, 48/ Az emlék első részében egy „boldog, sugárzóan jókedvű, havas délelőtt” keveredik a

Dégenfeld táskájába csempészett hógolyók miatti számonkéréstől való félelemmel, majd ezt fölülírja a kis balatoni fürdőhely emléke, s az utána való vágyakozás.

A hangulat rögzítésében Medve itt a második napon addig jut, hogy „*egy lovas üget a hegyeken át, a hágókon át, aztán lovat vált egy fogadónál, s meg nem pihen, sőt hosszú vágtaiba csap a csillagos homlokú, pihent kancán, s valaki várja, valaki füleli, mikor hangzik fel a szűk utcácska kövein a ló patája, a patkók csattogása; mert a futár titkos, nehéz parancsot hoz. Vagy mégis hajót vár, narancsszín vitorlával?*” /Ih I.7, 52/ – s ilyen értelemben a futár „*Élj!*” parancsa nem a metafora céltartományához, hanem forrástartományához, vagyis a képhez, s nem a megoldáshoz tartozik.³³⁷

Hangulatok rögzítésére azonban nem csak képek alkalmasak. A Dégenfeld-ügy utáni betegségében Medve a balatoni fürdőhely utáni nosztalgiáját idézte fel a fürdőhelyen hallott keringő dallamával („*addig-addig dűnnyögte magában a tavaly előtti nyár keringőjét, míg omlani nem kezdtek a könnyei, összedzattva párnáját, paplanát.*” /uo., 51/) – s ezt a módszert alkalmazta akkor is, amikor meglátta a zöld kosztümös hölgyet az ezredessel beszélgetve a szökőkútnál: „*Mint elsüllyedt világrész, úgy merült fel előtte a budapesti Ferenciek tere, ahol a templom előtt talán ebben a percben is jönnek-mennek a kalapos, ernyős nők, apró csomagjaikat lóbálgatva. Vagy ilyenkor talán inkább színházba készülődnek lassan. Vagy még pongyolában szundikálnak a díványukon Budán, Pesten, Párizsban, Londonban, Rómában. Álmosan ébrednek, összekócolt bubifrizurával. Délutáni szobák jutottak az eszébe, rokonok, ismerősök lakásai szerte a fővárosban; egy zugligeti villa magasan fekvő tenispályája; az Anker köz esőtől csillogó járdája; a régi Városi Színház lejtős, szőnyeges ruhatári oldalfolyosója, ahová egyszer elvitték; és keresgélte magában az operett egyik dallamát; de nem tudott rájönni. // Nem tudott azonnal rájönni, pedig ezeket a dolgokat szerette volna rögzíteni az ismerős dallammal - »Bob úrfi... Bob úrfi...?« -, hogy magával vigye a »Rodelhügel«-tábla tövébe, a*

³³⁷ Megoldásnak/Medve megoldásának sokkal inkább tekinthető a regény végén /Ih III.24, 373/ Medve magyarázkodása: „*a világhoz nem alkalmazkodni kell, hanem csinálni, nem újrendezgetni azt, ami már megvan benne, hanem hozzáadni mindig.*”

dombhoz, ha majd a parancs és uzsonna után Schulze végre oszoljt vezényel.”
/Ih II.6, 133/

Tulajdonképpen nem az a lényeg, hogy verbális, vizuális vagy auditív (stb.) forrástartományt használunk, hanem hogy az számunkra (és társadalmi kommunikáció esetében minél több spektátor³³⁸ számára) tegye hozzáférhetővé a céltartományt, vagyis az érzékelhető szignifikánsnak konceptuálisan megfeleltetett hangulatot. Fontos megkülönböztetnünk azonban, hogy egyrészt a műalkotások felidéz(het)nek saját hasonló élményeket/hangulatokat -- másrészt létre is hoz(hat)nak élményt/hangulatot; de míg az első eset mindig mikroképekhez kötődik, a második (lehet) maga a mű céltartománya, a megszülető műértelem.

4.4.3. Igazság

*„Szegény barátaim, nekem tízezer lelkem van,
melyiket vádoljátok nektek nem tetsző dolgokkal?”³³⁹*

Érzékszervi adottságaink (illetve azok technikai kitérítései) meghatározzák, mi létezik számunkra – ugyanakkor (közvetett tapasztalataink alapján) tudjuk, hogy a valóság több, és talán más is, mint a mi világunk. Tapasztalataink mindig érzésekkel társulnak: a világ megtapasztalása mindig öntapasztalat is egyben.³⁴⁰

A reflexióban a reflexió céljától függően reflektálhatunk a tényekre – vagy reflektálhatunk az érzésekre. Mivel ezek a legritkább esetben választhatók el élesen, a köznapi reflexióban (kommunikációban) általában összekeverednek: pl. az *Iskola a határonban* Medve azt írja le, ahogy megélte a helyzetet (*„Csattogtak a pofonok, és M. jajgatva kapkodta két kezét az arca elé, de mindig elkésett. Amikor a jobb kezét emelte a jobb arcához, balról kapott egy pofont, s mire a bal kezét odakapta, már jobbról vágta fültövön.”* /Ih I.15, 91/), Bébé

³³⁸ Ld. 2.1.1. fejezet, 88. lábjegyzethez tartozó szövegrész.

³³⁹ Ih III.24, 373-374.

³⁴⁰ Ld. ehhez pl. Watzlawick-Beavin-Jackson, 1968.

viszont *kívülről* emlékezik, az eseményekre/tényekre: „*Medve bal keze fel volt kötve, már csak azért sem kapkodhatta az arca elé, és véletlenül pofonokat sem kapott. Habár sok tekintetben a valóság mozzanataiból rakta össze a jelenetet, majdnem pontosan az ellenkezője az igazság. // Nem akarok vetélkedni vele, hogy melyikünk volt gyávább - noha nyugodt lélekkel vakmerőnek is nevezhetném őt, eszeveszetten bátor fiúnak, hozzám képest meg a többiekhez képest -, azonban tény az, hogy eleinte sokkal érthetlenebb, furcsább, sőt ellenszenvesebb jellemnek mutatkozott, mint ahogyan M.-et leírja.*” /uo./

A reflexió mutatja meg, mit tekintünk fontosnak: érzékszerveink egyáltalán mit vesznek észre, illetve a beérkező érzékszervi adatokból melyeket tekintjük relevánsnak – egy többé-kevésbé tudatos cél mentén. (Az előző példánál maradva: Medvének sokkal fontosabb volt az, hogy hőse gyávaságát érzékeltesse, mint az életrajzi hitelesség.)³⁴¹

A katonaiskolába érkezve mindenkinek vannak előzetes elvárásai/céljai, amelyek mentén próbál tájékozódni az adott helyzetben (pl. amikor Schulze „*Leülni!*”-t parancsol Medvének és Czakónak /Ih I.11, 70-71/, Czakó egy kis habozás után törökülésben leül a földre, míg Medve állva marad. Nem azért, mert nem érti a parancsot vagy mert nem engedelmeskedik a lába: azért, mert az *érzései* nem engedik.)

Amikor Bébé olvasni kezdi Medve kéziratát, már az első néhány oldal után megjegyzi: „*Nem jó az arckép.*” /Ih I.3, 28/ Bébének más a célja, mint Medvének – ráadásul Bébé nem is tudja, Medve mit akart a kézirattal. A cukorspárgával összekötött kéziratköteg valószínűleg egy regény szövege, amit vagy nem tudott, vagy nem akart befejezni az írója – tehát, ahogy Medve mondta, *bármit* lehet csinálni vele. („*Csinálj vele, amit akarsz, édes öregem!*” /Ih 0.3, 18/)

Bébé saját céljára („*Voltaképpen hogy a fenébe jutott idáig?*” /Ih 0.3, 18/) használja a kéziratot, ennek megfelelően írja át. A probléma viszont az, hogy emlékei más viszonyítási rendszer alapján szerveződtek, mint amihez most viszonyítania kellene az egykor történetet. Az emlékeiből az következik, amit

³⁴¹ Hasonló, bár kisebb jelentőségű példa az Eynattent kereső negyedéves esetének leírása: Bébé szerint „*harsány hangon, szinte kurjantva, így kiáltott*” /Ih I.1, 19/; míg Medve azt írta: „*szörnyű és érthetetlen »Hejnakker!« üvöltéssel*” /Ih I.2, 25/. Bébé és Medve tehát nemcsak azt érzékelté másként, hogy mi történt, hanem azt is, hogy hogyan.

Szeredy harmincöt éven át hitt („*a sors nem azért lökte oda neki ezt a vágott szemű gyereklányt, hogy megrontsa és paráználkodjon vele, hanem azért, hogy vigyázzon rá.*” /Ih I.5, 36/) – s amit most revideálni kényszerült. („*Így telt el mértéktartással, óvatossággal, bölcsességgel harmincöt esztendő, s most kiderült, hogy mégiscsak jól emlékeztem, igenis létezik ez a vadállatias gyöngédség, s a zabolátlan önzés összefér a teljes odaadással, vannak pancsolatlan emberi kapcsolatok*” /Ih I.5, 38/) Tehát tulajdonképpen Bébének nem csak Medve kéziratát kell a saját emlékei alapján átírnia, hanem a saját emlékeit is, Szeredy *sorseseményének* tükreben. E miatt zavarodik össze, s ezért nem tudja megállapítani, hogy mi lényeges és mi nem. („*Mi hát a lényeges? A múltnak abból a parányi töredékéből, amit Medve kézírata és az én emlékezetem szintén elég önkényes szeszéllyel őrzött meg, nem tudom biztonsággal kiválasztani, hogy melyik a döntően szükséges részlet, és melyik az elhagyható.*” /Ih II.1, 105/)

4.5.1. Idő-rend

A saját életében mindenki otthonosan mozog: ismeri tartalmait, kereteit, határait. Életünk különböző helyeken/időkben kapcsolódik mások életéhez: vannak közös tapasztalataink, közös tudásunk. Elmesélni magunknak magunkat nagyon ritkán szoktuk (pl. naplóírás, lelkiismeretvizsgálat) – általában másoknak mesélünk.

Az *Iskola a határont* nem Bébé meséli: a történetet a narrátor, azonban a regényt már a regényíró meséli – aki nem történetet mond, hanem regényt ír. Tehát az elbeszélés a regénynek nem célja, hanem eszköze.

Amikor mesélünk valamit, egy közös előzetes tudásra alapozunk: egy bizonyos világismeretre – és az elbeszélés mint műfaj ismeretére. Mindaddig, amíg csak annyit akarunk elmondani, hogy ki, mikor, hol, mit (kivel/kikkel), miért, hogyan csinált, addig nincs is különösebb baj – azonban ha az események megértéséhez a hallgató(k) előtt ismeretlen előzmények ismerete is szükséges, akkor meg kell szakítani a lineáris elbeszélést. („*minden kis mozzanathoz és minden részlethez előzmények hosszú sora fűződött, sőt folyamatok,*

következmények, később történt dolgok tartoztak hozzá, melyek visszamenőleg, visszahatólag egészítették ki a jelentését, tették teljessé az értelmét; s kölcsönös vonatkozások és kapcsolatok indáztak keresztül-kasul mindent. Mégis, ha nem az időrend egymásutánjában mondom el a történeteket, az elbeszélés menete, amely amúgy is hajlamos önkényes értelmezések felé terelődni, kikerülhetetlenül hamis hangsúlyok, egyoldalú szempontok, esetleges, torz, részleges nézőszögek belekeverésével rendezi el az anyagot; mert valamilyen - bármilyen, megszokott és ismert - rend mindig ráerőszakolja magát a rendezetlen dolgokra; s talán éppen a lényegét sikkasztja el: a rendezetlen dolgok még ismeretlen, valódibb rendjét.” /Ih II.1, 105/)

Bébé nem Szeredynek mesél: hiszen már a bevezető részben is azt írja: *„Nehéz ezt megmagyarázni idegennek.” /Ih 0.1, 6/³⁴² Az időrend önmagában még nem biztosítja a történet koherenciáját („Elmondtam időrendbe szedve három nap mozzanatait, szombat délutántól, amikor Szabó Gerzonnak adtam a sárga papíromat, és Medve felelősségre vont érte, hétfő délelőttig, amikor a rajzszögekkel bosszantottak, és Medvét nekilökték a vizeldének. Nem így telt el ez a három nap. Nem ilyen gyorsan; nem ilyen összefüggően; s egyáltalán, nem ez történt.” /Ih II.4, 125-126/)* – a fontos dolgok sokszor nem események formájában tárulnak föl előttünk, hanem mintegy mellékesen, az események hátterét, ugyanakkor sokszor értelmét is adva. („Medve fekete zubbonya például, ahogy zavartan és görcsös kézzel gombolgatta egy fél percig, nemcsak annyi volt akkor nekünk, amennyit ez a két szó kifejez. Talán nem túlságosan lényeges, de mégis nehezen elhallgatható tartalmak szövődtek már a posztójába. /Ih II.1, 105/) Ez a háttértudás azonban nem közös az elbeszélés hallgatójával: ő *idegen*, nem élte át velük a katonaiskolai éveket. De hogyan lehet úgy elmondani valamit, hogy közben megmutakozzon/feltárujon/létrejőjön az, aminek ismerete nélkülözhetetlen annak megértéséhez, amit Bébé el akar mondani?

Amit Bébé (Szeredyvel, Medvével, Zsoldossal és a többi katonaiskolással együtt) tud, az nem az események pontos sorrendje – hanem ami ezen események következménye lett bennük: *„Tejsav vagy gyanta, valami kitermelődött izomlázból, sebekből, sárból, hóból, életünk gyalázatából és csodáiból; valami kenyérízű, ami nélkül most már nehéz volna meglenni.” /Ih III.*

³⁴² Ld ehhez még a 4.2.2.2. fejezetet.

25, 376/ Ezért érzi úgy Bébé, hogy „Rosszul mondtam el az egészet. S ráadásul ugrom egyet a végén, és három évet emlegetek, számszerű adatokkal, mintha lemérhető, egynemű valamiről beszélnék. S mintha ez a valami események összefüggő egymásutánja lenne. // A három év például egyáltalán nem telt el, hanem van; minden pillanata áll egy helyben, kivetítve a mindenség ernyőjére, szélesen, mint egy divergens sugárnyaláb metszőpontjai szferikus felületen.” /Ih II.4, 123-124/ Az események a napok, hetek, hónapok múltával értelemmé állnak össze („Aztán mégis, leesett a hó, kirajzolódott a jéghideg világ némely kontúrja. Megtanultunk élni a tájban és egymagunkban a többiek közt.” /Ih III.9, 285/), amely értelem később átrendezi az eseményeket: némelyiket kiemeli, másokat átenged a feledésnek. („Mert ma már könnyen beszélek. Páholyban ülök, és hányavetin dobálózom napokkal, hónapokkal meg évekkkel, évtizedekkel. Mint meghódított birodalmat, nyeglén járom szélteben-hosszában a letelt időt, pedig amíg múlt velünk, olyan nehezen múlt, hogy szinte önkínzás volt számon tartani a napokat, ahogy Colalto tette.³⁴³” /Ih II.5, 127/)

Amíg nincs rendezőelv, ami mentén az élet *formátlan teljességéből* kiemelkednének a lényeges és háttérbe vonulnának a lényegtelen dolgok, addig marad a (több-kevesebb sikerrel követett) puszta időrend. („Vakon tántorogtunk a halmazállapotát vesztett időben, s hol úgy éreztük, hogy egy helyben állunk, hol pedig mérhetetlen messzeségben láttuk magunk mögött a nemrég múlt eseményeket. Az időközök megnyúltak, vagy semmivé zsugorodtak, vagy akár visszájukra fordultak olykor, felborítva az időrendet is.” /uo./)

Az órával, naptárral mért idő nem azonos a szereplők által szubjektíve megélt idővel. Vannak események, amelyek végtelen hosszúnak tűnnek („Szombaton is néztem Schulzét, illetve nem mertem nézni, csak tudtam, hogy ott ül hatlépésnyire előttem a katedrán, és én nem nézek fel rá, s nem bírtam másra gondolni. Nem bírtam ügyelni a tanulásra. Ez a félóra egymagában tovább tartott három napnál.” /Ih II.4, 126/); néha órák, napok telnek eseménytelenül („Hosszú volt az ősz, és nem történt semmi. Kedden délután gyakorlat volt, szerdán ebéd előtt szabadkézi rajz, csütörtökön vívás, pénteken fürdő. Schulze-

³⁴³ „Colalto, ahogy mély álmából felpattant, régi mozdulatával lerúgva magáról a takarót és előregurulva, halkán egy számot mondott mindig maga elé. // - Százhárom. // Vagy hetvenhárom. Vagy harminchárom? Nem, az nem lehetett akkor. Colalto a napokat számolta, hogy mennyi van még hátra a karácsonyi szabadsáig.” /Ih II.1, 102/

*Bognár. Bognár-Schulze. Merényiék. Eltelt egy hét, nőttünk egy millimétert. A lépcsőfokok koptak egy millimikront. Medve másképp hordta a sapkáját. Colalto újrakezdte a hiánycédula gyűjtését. Nem történt semmi.” /Ih II.20, 225-226/); máskor meg olyan sok az esemény, hogy szinte össze sem lehet mindet gyűjteni. (Pl. a bevonulás fél napját és az első teljes nap eseményeit tizenkét fejezeten keresztül ismerteti meg velünk Bébé és Medve: ez az összes 61 fejezetnek húsz százaléka – a három évnek viszont csak 0,2 százaléka. Bár nem ennyire feltűnő az *arányeltolódás*, de hasonló az Ötvenévi-ügy is, amikor három nap eseményeit három és fél fejezeten keresztül ismerteti Bébé.)*

4.5.2. Tér-képek

A regényben a főbb szereplőket jellemzi egy-egy *tér-kép*. Nem csak az, hogy minek a képe, hanem az is, mikor, hol, hogyan bukkan föl.³⁴⁴

Zsoldos, Medve padszomszédja „*számtankönyvének utolsó oldalára ceruzával egy hernyószerű ábra volt rajzolva, s ezt mutatta Medvének. Folytatta a rajzot. Párhuzamos vonalakat húzott a hernyó mellé, és megmagyarázta: // - Mester utca. // Aztán egy burgonya körvonalait: // - Boráros tér. // S amikor visszatért a hernyóhoz, és az egyik ízületébe beírta: E. Sz. - előszoba -, Medve végre megértette, hogy ez a papírbőrű, vándorszínészarcú fésűmuzsikus nem őt akarja faggatni, hanem ellenkezőleg, életében először közölni, mesélni próbál valamit neki önmagáról. (...) Úgy belemerült civil emlékeibe, hogy végül Medve figyelmét is lekötötte, s anélkül hogy tudta volna, nagy szolgálatot tett neki ezzel.” /Ih II.19, 224/*

Czakónak "volt egy díszesen kifaragott tollszára, a végében, a cirádák közt ügyesen elrejtve parányi nagyítólelencse bújt meg. Ha a világosság felé emelve belenézett az ember, Davos behavazott körképe vált láthatóvá." /Ih I.10, 65/ Czakót jellemzi, hogy amikor Merényi észrevette a tollszárat, és elkérte, Czakó egyszerűen zsebre vágta a kezét, „*s a testtartása sem árult el*

³⁴⁴ A regény földrajzi helyeivel részletesebben foglalkozom a Névtani Értesítő 21. évfolyamában megjelent írásomban. /Farkas, 1999/

nyugtalanságot. Nem színészkedett, és nem okos lélektani számításból viselkedett így; ez volt a természete. Czákó Pál bátor gyerekek született." /uo./

Bébé és Medve jellembeli különbségét a hozzájuk kapcsolódó tér-képek is mutatják. Medve helye a Trieszti Öböl: *"Egy ismeretlen kis kikötőváros tengerparti piaca. Három oldalról palotaszerű, árkádos házak szegélyezték a kövezett teret, középen magas talapzaton egy szobor állt, s a tengertől és a mélyebben fekvő rakparttól csak egy kőkorlát választotta el. Persze nem a Trieszti Öbölről volt szó okvetlenül, csupán ezzel a névvel jelölte meg magának, jobb híján, minthogy Triesztben sem járt soha, és ennek a városkának is az volt talán a legdöntőbb jellegzetessége, hogy számára teljesen ismeretlen. A tér két belső sarkán két-két szűk mellékutca futott össze derékszögben. Az emeletes paloták közül az egyikben vámhivatal működött, s a földszinti árkádsor alatt esetleg ki is volt írva franciául: DOUANE; a középső viszont bankház volt, vagy hasonló, emeleti ablakai alatt aranybetűs felírás futott végig: CASA BOCCANERA; de a régi cég fölött lakások voltak, súlyos brokátfüggönyökkel, s mintha ő az egyik ilyen óriási, kazettás mennyezetes teremben fel-alá topogva várakozott volna, hajóra, futásra, üzenetre. (...) a Trieszti Öbölként lajstromozott benyomáshalmaz megfogható adatait nyilván olvasmányjaiból merítette, a hangulat azonban, amelyből az egész kép létrejönni igyekezett (...) egy kettős emlékével volt közvetlen összefüggésben."* /Ih I.7, 47-48/³⁴⁵

Bébét a chicagói Michigan Avenue jellemzi. Medve Trieszti Öblével ellentétben ez egy létező hely, amelynek fényképe a földrajzkönyvükben található. *("Elég homályos fénykép volt a chicagói Michigan Avenue Formes földrajzkönyvében, de látszott néhány felhőkarcoló, köztük egy földszintes kis ház, az előtérben pedig egy hangárszerű, majdnem rozoga építmény meg vastraverzek, bódék, mintha még épülne az utca, miközben sűrögnek-forognak a járókelők, járművek a kora délelőtti, csípősen hideg, márciusi napsütésben."* /Ih II.15, 193/)³⁴⁶

³⁴⁵ A Trieszti Öböl elemzését ld. Jakus-Hévízi, 2004, 172-175; 233-234.

³⁴⁶ Ez tulajdonképpen egy Buda-kép, Bébé Buda-kép(nek egy részletét) idézi föl: „A legjobb mégis az volt, amikor csak céltalanul kószáltunk kettesben Budán. A Sárospárdó helyén már felépült a nagy szálloda, csak a fűtőtestek heverték még kint az utcán, s az állványok egy részét még nem bontották le. A Gellért tér torkolatánál, az úttest túlsó oldalán bérkocsistand volt, nagy, görbe vízcsap, dézsák; a jámbor konflislovak rázogatták a fejükre akasztott abrakostarisznyát.

Szeredyhez ilyen értelemben nem kötődik földrajzi helyet ábrázoló kép: őt *valóságos* térrel jellemezhetjük. Bár a többi főszereplőhöz hasonlóan ő is budai, hozzá inkább Erdély tartozik: Nagyvárad, ahol 1944-ben szolgálatot teljesített; és ahol egy brassai zsidó fényképész lányát, Magdát bújtatta magánál, mint cselédjét; s akivel később, tizenkét év múlva összeköltözött. („*Szép, kövezett, falusias utcában lakott Szeredy Dani, két szobában. Megtaláltam a házszámot. A nagykapuba vágott kisajtó nem volt bezárva. A széles, boltíves kapualjból vezetett fel három lépcsőfok egy előszobaféle folyosóhoz. Én ugyan előbb körüljártam az udvart, míg útba nem igazítottak. A folyosóra a piros, kék, sárga ablakkockákon át besütött a délutáni nap. Egy fejkendő cselédlányka bevezetett Dani nappali szobájába, szó nélkül.*” /Ih 0.2, 9/)

4.6.1. Identitás

„Minden valóságos élet – találkozás.”³⁴⁷

Medve identitásának alapja/legfőbb biztosítója a regényben a *Másik*, a *Te*, aki szavak/magyarázkodás nélkül is érti őt. Medve *Te*-je az anyja, „*aki mindig értette őt, és pontosan tudta róla, hogy milyen.*” /Ih II.8, 148/³⁴⁸ Azt akarta, hogy anyja vigye őt haza: „*itt teljesen félreismerik, s hovatovább egészen más embert csinálnak belőle, mint ami.*” /uo./

Ahogy Bébé (már az iskolában megszerzett) identitásának alapja Szeredy („*Jóformán Szeredyre volt alapítva az egész létezésem.*” /Ih III.7, 275/), s közös tapasztalatuk eredménye az a „*hangtalan és mosolytalan, titkos nevetés, amely talán akkor született meg bennünk, amikor Szeredy Daninak egy éjszakai riadón suttogva elismételtem egyik elemi iskolai történetének kulcsszavát*” /Ih 0.2,

Pék, tejszarnok, trafik; a trafik kirakata Mikuláskor tele piros levelezőlapokkal, virgácsos, krampuszos képekkel; a péknél szagoltuk a friss kenyér szagát, és néztük a félmeztelen péklegényeket, milyen villámgyorsan csúsztatják be a kemencébe végtelenül hosszú nyelű lapátjaikat. Ismertük a Kemenes utcát, ismertük a Ménesi út fáit, ismertük az évszakokat, ismertük egymást és az egész világot.” /Ih I.6, 41-42/

³⁴⁷ Buber, 1991, 15.

³⁴⁸ Van még valaki, aki magyarázkodás nélkül érti Medvét: erről ld. 4.8.2. fejezet.

11/,³⁴⁹ úgy Medvét is egy ilyen közös tudás, közös nevetés köti össze anyjával: *„összenevetett vele, szemtelen, fitos arccal, mint akik ketten tudnak valamit, valami titkot, minden emberi tudáson túl.”* /Ih II.8, 149/

Ugyanakkor anyja mégsem érti Medvét magyarázkodás nélkül. Amikor fia kicsempészett levele miatt meglátogatja, Medve csökönyösen hallgat, s anyja egy közmondással próbálja szóra bírni: *„Néma gyereknek az anyja sem érti szavát.”* /uo./ Anyja kérdésére, hogy miért írta a levelében azt, hogy nem akar itt maradni, Medve csak annyit válaszol: *„ - Vigyél haza. // Csak ezt az egyet ismételtette egy darabig anyja kérdéseire, aztán lassacskán elhallgatott végképp. Ez az asszony úgyis érti őt.”* /Ih II.8, 147/ Amikor másnap anyja elutazik, megígéri, hogy újra eljön – de aztán mégsem jön, Medve hiába várja. *(„Tulajdonképpen rögtön várni kezdte az asszonyt, alighogy elment. Aztán várta mindennap. S hogy nem jött, hát mindennap csalódott. Pedig tudta, hogy remény nélkül reménykedik, s a legrosszabb az volt, hogy látta, nem tehet mást. Nem nagyon maradt egyebe, mint ez a reménytelen reménykedés. Bele kellett kapaszkodnia. // (...) El kell jönnie, mert ha nem jön, akkor már késő lesz. Akkor valami jóvátéhetetlen történik. Akkor az anyja nem értette meg őt; nem értette meg, amit ő nem tudott elmondani. Pedig felelt rá, a nevetésével, a nyaktartásával: de akkor lehetséges, hogy mégsem értette meg.”* /Ih II.9, 153/)

4.6.2. Néma gyereknek anyja se érti szavát

„Medve tapasztalta, hogy a szavaival és cselekedeteivel csak nagyon tökéletlenül tud bánni, s mégis, ha néha mindent rosszul mondott és rosszul csinált is, édesanyja sohasem dült be ezeknek a torz, teljesen hamis látszatoknak, hanem a szíve mélyén világosan megértette őt. Hitt tehát abban, hogy a gyarló szavakon és nehezen kormányozható tetteken túl sokkal épebb és egészségesebb titokzatos megértés köti össze egyik embert a másikkal. Hitt abban, hogy egyenesen beleláthatunk egymás lelkébe. Most ez a hite megingott. Megingott, aztán újra megszilárdult. Megint kétségek árasztották el, erősebb hullámban, s megint fölébük kerekedett. // Birkózni kellett a kételyeivel életre-halálra, mert

³⁴⁹ Ld ehhez még 4.1.2. ill. 4.9.

ha ez a rejtélyes, mély, eszköztelen megértés nincsen, ha csak délibáb volt, akkor teljesen magára marad, kiszakad a világból, nincs többé semmilyen útja az emberekhez. Hiszen beletörődhetnék, hogy az, aminek látszik: élheterlen, bánatos, elég gyáva, és sok tekintetben ostoba kis nyomorult. De ez csak alkalmi szerep volna, amit azért játszik el nekik, mert nem tudnak többet felfogni belőle. Ő maga nem volna jelen, valóságosan. Hinnie kellett tehát mindenáron és reménykednie, tűzön-vízen át, mert ezzel az utolsó szállal kapaszkodott az emberi világ valóságába. Nagyjából semmi mással nem törődött.” /Ih II.9, 153-154/

„Mi hát a baja? Arra gondolt, amit az anyja mondott az első látogatásakor, amikor faggatta őt, hogy mi a baja, és ő nem bírt válaszolni. „Néma gyerekek az anyja sem érti szavát.” Ez volt a baja. Ebben a buta közmondásban benne volt minden baja. Olyan világban szeretett volna élni, ahol mindenki érti még a néma gyereket is. Magyarázkodás nélkül. Mindig bízott is benne, anélkül hogy sokat gondolkozott volna fölötte, hogy valamilyen külön és rejtelmesebb megértés köti össze az egyik embert a másikkal, mint a szavak és a cselekedetek.” /Ih III.2, 242/

Medvét nem érti meg az anyja, nem viszi haza, nem látogatja meg újra – ugyanakkor a gyermekkor biztonságának, a gyermeki identitásnak az elvesztése (Bébével ellentétben) nem vereséggé, hanem egy új identitás elsajátításának lehetőségévé válik számára.³⁵⁰

4.7. Művészregény

A regény két főszereplője/elbeszélője művész: egy festő és egy író. Egy halott író egy befejezetlen(?) regénnyel – és egy 45 éves, az *emberélet útjának* felén járó festő. Bébé festői pályafutásáról nem tudunk meg semmi konkrétat (sikeres vagy sikertelen, milyen képeket fest, mennyi teljesült tizenéves ábrándjaiból („Egy tóparti kastélyfelére gondoltam, a hegyek között, ahol negyvenéves leszek, és vászonra fogok festeni valódi olajfestéssel, és cigarettázom, és jó detektívregényeket olvasok, és a nagyszabású életemhez bizonyos tekintetben állandóan szól a dzsessz.” /Ih III.10, 298/)) – de

³⁵⁰ Ld. 4.8.1-4.8.2. fejezet.

semmiképpen nem egy csalódott, kiábrándult ember beszél: „*lényegében ezt jól képzeltem. A sok-sok kétséssé vált, gyorsan vagy lassabban pusztuló, szétmálló vagy romlottan megmaradt dolgaink közt végül sohasem csalódtam az olajfestékben, a cigarettában, a csillagokban, de még ezekben a régi táncdalokban sem. „Itt van az új medvetánc” - füttyörészttem évtizedeken át szórakozottan, meghatottság és emlékezés nélkül, fürdőszobákban, vagy dúdoltam befelé, magamban, idegen városok utcáin, titkos nyugalommal, tudván azt az egy-két biztos dolgot. Mert ezek nem légvárac voltak, hanem bevehetetlen, szilárd erődítmények. Csak nem mindig tudja az ember: jönnek rövidebb-hosszabb rossz időközök: nem lehet mindig tudni; de aztán visszatál az ember: mindig vissza lehet vonulni a rendíthetetlen falak közé, hegyeinkbe.” /uo., 299/ Bébének nincs megoldandó problémája, ami önvizsgálatra készítené: iskoláskori barátja, Szeredy kényszerül átgondolni eddigi életét.*

Szeredy nyugállományú katona, aki díszleteket tervez egy színháznál, és aki szereti a zenét, a képzőművészetet, a sportot, és a jó ételeket-italokat. Annak idején az iskolában ő mesélt („*Valaha, amikor valami baj, rosszízű kitolás, megaláztatás ért bennünket, éppen Szeredy találta ki a megoldást rá: elmesélte.*” /Ih 0.3, 15/) – most azonban mégsem ő mondja el a *hogyan jutottunk idáig* kérdésre a választ. Hogy miért nem, arra a regényből megintcsak nem kapunk feleletet.³⁵¹ Ő említi, hogy Medvét kéne megkérdezni, így jut eszébe Bébének a kézirat – de ahelyett, hogy azt javasolná Szeredynek, hogy olvassa el, ő kezdi el olvasni. Tehát tulajdonképpen Szeredy kérdése nem oka, csak apropója annak, hogy *csináljon a kézirattal azt, amit akar.*³⁵²

A regényben nyomon követhetjük Bébé és Medve hivatásának ébredését, sőt, első próbálkozásait is a művészet terén: tehát ha úgy tetszik, Ottlik műve egy sajátos művész–fejlődésregény műfaji kóddal is olvasható. Bébé az iskolai szabadkézi rajz órák hatására választja hivatásául a művészetet: „*Szerdán a két utolsó óra, a szabadkézi rajz, jó volt. Fent, a nagy rajzteremben ráérős kávéházi életet élünk. Kellemes volt rajzolgatni is. Az óra előtt és a tízpercekben a*

³⁵¹ Medve kézírata tükör, amit Bébé tart – ugyanakkor maga a regény is tükör: amit Szeredy tart elénk, az olvasók elé.

³⁵² Vö. Ih 0.3, 18.

lépcsőház képekkel teleaggatott falait nézegettük, Amadeus Krause, Szelepcsényi meg a többi egykori növendékek bekeretezett rajzait, bent pedig a terem némi változatosságot nyújtott a hálótermünk és tantermünk egyhangúsága után, mert egészen más volt, érdekesebb, világosabb, tele gipszmintákkal, koponyákkal, mértani idomokkal. Engem talán egy életre megtévesztett mindez, s lehet, hogy azért mentem el festőnek, mert azt képzeltem, hogy a festészet ilyen kellemes kupleráj, mint a szerdai két rajzóránk volt. Ma már tudom, hogy a művészet sajnos nem kávéház, hanem akkor már inkább hasonlít egy keddi vagy szombati menetgyakorlatra, ami igazán keserves és homályos célú mesterség volt, mégis, ha keresztülvonultunk a városka utcáin, örömmünket leltük benne, hogy valami fegyelmezett és egyben hetyke dolgot mutassunk a civileknek, bárha belegebedünk is.” /Ih II.5, 128-129/, Medve pedig valamiféle belső kényszert/késztetést érez, ami összefüggésben van a szökésekor megélt élményével: „De mit akar ő annyira kifejezni, egyáltalán? Nincs semmi mondanivalója számukra. Miért bajlódik gyarló szavakkal és bamba cselekedetekkel, amíg összeáll belőlük valami rozoga látszat, hogy érthessék az emberek? Dögöljenek meg. Semmi köze hozzájuk. Esze ágában sem volt, soha nem akart egy percig sem az emberek közt élni. Csak az a lovas! Az a Trieszt felé ügető lovas. Utolérte őt a hágón, és nehéz parancsot hozott. Egyetlen szóból állt: Éljl!” /Ih III.2, 243/³⁵³

4.8.1. Transzcendens tapasztalat

A regényben előforduló kommunikációknak/megértéseknek/probléma felismeréseknek és megoldásoknak egy különleges esete a transzcendens megtapasztalása.

A legmeghatározóbb transzcendens élményt a szereplők közül Medve éli át, szökése közben. Október közepétől elkezd misére járni. Másnapoként, amikor Schulze volt szolgálatban: „*hogy megmeneküljön a nap legrosszabb félórájától, Schulze legnehezebb perceitől.*” /Ih II.11, 168/ Október vége felé „*tehetetlen nyomorúságában és magárahagyatottságában, s ha már úgyis ott ült*

³⁵³ Ld. ehhez még a 355. lábjegyzetet.

másodnaponként a hajnali misén, megpróbált imádkozni (...), s minthogy jobban el tudta képzelni magának a názáreti Jézust, aki magyarázkodás nélkül is érti őt, inkább hozzá beszélgetett ilyenkor.” /Ih II.18, 214/³⁵⁴ A megoldást azonban nem az imától várta: „Valószínű volt, hogy másképp lesz ez, nem az ő feje szerint. De hogy valami lesz, afelől sohasem volt kétsége.” /uo./

Aztán egyszer eldöntötte magában, hogy megszökik. Éjszaka kilopózott az épületből, átmászott a kerítésen, átment egy fahídon. Már virradt, mire a völgykatlanba ért – ahol a lába elé került egy ócska konzervdoboz. Azt rugdosva ment előre; amikor elveszítette, keresgélni kezdte – s ekkor hallotta meg a lódobogást. Látni nem látott semmit – de megtalálta a konzervdobozát. Amikor kipiszkálta a bokor tövéből, ahová begurult, a doboz elkezdett visszafelé görögni. Medve babonásan indult utána. „Aztán nem állt meg, csak nekitámaszkodott a tenyerével egy pillanatra egy odvas fának, és görcsös sírás tört ki belőle.” /Ih II.18, 217/

A következő fejezetet Bébé írja, de Medve megkerülését már megint Medve szemével látjuk: „Dél felé az intézetbe igyekvő Menotti százados észrevette, hogy a külső vashíd közelében egy növendék ólálkodik. Rákiáltott. Medve tüstént megállt. // Negyedóra múlva már a fogdában ült. Összekuporodott a priccsen és elaludt. Befűtöttek. Medve arra ébredt, hogy verejtékezik, szörnyű melege van. (...) Másnap reggel kiengedték; Bognár volt szolgálatban, jelentkezett nála, beléptették a helyére, és folytatta a csuklógyakorlatot a többiekkel együtt. Délután megérkezett az anyja. // - Hazaviszlek, kisfiam - mondta azonnal, amint kettesben maradtak.” /Ih II.19, 219/ Medve semmit nem mond a szökéséről – hogy valami történt közben benne, azt csak onnét lehet sejteni, hogy nem akar hazamenni az anyjával.³⁵⁵ Másnap negyvennyolc órai szigorított elzárást kapott. A büntetés letöltése után kórházba kerül, majd amikor visszamegy az évfolyamához, Bébé azt mondja róla: „a szökése és visszatérése után fontos változáson ment át. Hogy ez miből állt, azt nehéz megmondani, mert a magatartása vagy a mozgása, a hangja, a hangulata vagy az arckifejezése nem

³⁵⁴ Ld. ehhez még 4.8.2.

³⁵⁵ „- Nem akarok hazamenni. (...) - Itt maradok, ha lehet.” /Ih II.19, 220/

változott. Nem ilyesmiből állt ez a változás. Voltaképpen csak abból állt, hogy ezentúl másként tette fel a sapkáját.” /uo., 225/³⁵⁶

Hogy mi okozta a változást, azt Medve csak úgy mellékesen említi (a szökésére csak a *hágón* szóval utalva), amikor a fogdában ülve szeretné kisírni magát. A jól bevált módszerhez folyamodik: Veronikára, a cselédjükre és elvesztett gyerekkorára gondol – de mégsem tud sírni. Akkor mi baja van mégis? Rájön, hogy minden baja háttérben anyjának egy mondata áll: „*Néma gyerekek az anyja sem érti szavát.*” Ő „*Olyan világban szeretett volna élni, ahol mindenki érti még a néma gyereket is. Magyarázkodás nélkül. Mindig bízott is benne (...), hogy valamilyen különb és rejtelmesebb megértés köti össze az egyik embert a másikkal, mint a szavak és a cselekedetek. // Milyen keveset tudnak ezek közölni. Igent vagy nemet, feketét vagy fehéret, nevetést vagy sírást. És mindig hamisítanak, hazudnak. Mégis tudomásul kell vennie, hogy ezekre van hagyatva. A világ nem ért másból, mint a hangos, elnagyolt, durva jelekből.*” /Ih III.2, 242/ Ezen gondolkodva merül föl benne a kérdés: „*De mit akar ő annyira kifejezni, egyáltalán? Nincs semmi mondanivalója számukra. Miért bajlódjon gyarló szavakkal és bamba cselekedetekkel, amíg összeáll belőlük valami rozoga látszat, hogy érthessék az emberek? Dögöljenek meg. Semmi köze hozzájuk. Esze ágában sem volt, soha nem akart egy percig sem az emberek közt élni. Csak az a lovas! Az a Trieszt felé ügető lovas. Utolérte őt a hágón, és nehéz parancsot hozott. Egyetlen szóból állt: *Élj!*” /uo., 243/*

Medve tehát nem önszántából *közöl*: nem tehet mást, parancsot kapott. Megértette végre a *trieszti öböl* üzenetét, megtalálta a zürzavarból a kiutat. A megoldás látszólag semmivel sem világosabb, mint a *kép*, amiből kisarjadt –

³⁵⁶ Hévízi Ottó az „*Élj!*” parancsot úgy értelmezi, mint amit tulajdonképpen Medve ad Boszniában eltűnt apjának. /Ld. Jakus-Hévízi, 2004, 167-174/ A *Budából* derül ki, hogy Medve iskolába kerülése idején már nem élt az apja: „*Hogy apja elesett Boszniában, Medve erről – (kétéves volt akkor) csak utólag értesült; avval se tudott mit kezdeni.*” /Ottlik, 1993, 92/ Hévízi Ottó ebből az apa-komplexusból vezeti le a regényben szereplő *Medve-nyomozást*: Medve apját várja, és tulajdonképpen nem a futár (az apja?) adja neki az *Élj!* parancsot, hanem az ő apjára vonatkozó vágya fejeződik ki benne. A fantáziaképben Medve azonosul apjával – s bár, ahogy a következő fejezetben (4.8.2) majd kifejtem, az *Iskola* szövege szerint Medvének él az apja, és ezért (az *Iskolán* belül) ez így ellentmondásos – viszont, ahogy a 375. lábjegyzetben jelzem, Medve katonaiskolába kerülése a regényben nincs motiválva – ellenben ha tudjuk, hogy apja katonaként hal meg, akkor innen nézve pszichológiailag értelmezhető lesz Medve „katonasága”.

hogy valóban egy találkozásról, egy transzcendens élményről van szó, az a kívülálló számára csak Medve későbbi életéből derülhet ki: *hogy másként teszi föl a sapkáját.*

Azonban nem csak mások veszik észre a változást: Medve maga is megtapasztalja. Sírni akar, ahogy eddig is vigasztalta/sajnálta magát – de ez most már nem megy. Rájött, hogy mindez csak szerep: *„Áltatja magát, komédiázik. Ravaszodik, hogy megkönnyebbülést merítsen a sírásból. De nem megy. Megcsömörlött tőle. (...) Ő él, és ingyen szórakozik.”* /Ih III.2, 243/

Itt, ezen a ponton figyelhetjük meg Medve hivatásának születését. A lovas csak annyit mondott: „Élj!” – az „ingyen mozi”-t³⁵⁷ már Medve érti meg, mint a parancs tartalmát. A *„Mit is akar ő annyira kifejezni?”* kérdésre is itt kapjuk meg a választ: a határon megélt *találkozás* tehát szorosan összekapcsolódik egy régebbi transzcendens tapasztalatával, s így a kettő értelmezi egymást. *„Régen minden valamilyen volt. Nemcsak az érdekes vagy különös, vagy jó dolgok, hanem jóformán akármilyen pillanatban. A Kálvin tér szökökútja és maga a Kálvin tér, bármikor; gyalog vagy villamosról, estefelé vagy iskolába menet, eső után, tavasszal, télen, jókedvűen, rosszkedvűen, mindig valamilyen volt, mindig teljesen más, és telve tartalommal. Létezett, minden pillanatának megvolt a teljes lényege, ha nem is lehetett nevén nevezni, mi volt az voltaképpen. Megfoghatatlan, mély boldogság és végtelenség lappangott minden dolgok alján és a múltó időben. // Tágasság. Nagy levegő. Csodálatos zengés, izgalom. A Haris köz jutott az eszébe. Hiába volt valami olyan szűk, ronda és barátságtalan, mint akár ez a fogda vagy a porta amott, mégsem volt semmilyen. A fogorvoshoz mentek anyjával a Haris közbe. Boldogság? A Ferenciek tere, a Kígyó tér, a Koronaherceg utca, az egész környék barátságos volt, szerette: a Haris köz éppen a barátságtalan semmilyenével tűnt fel élesen. Kopár kis nagyvárosi sikátor. Se üzletek, se*

³⁵⁷ Ez a kifejezés így nem szerepel a regényben, de az „ingyen szórakozik” egyértelműen mozi-asszociáció, hiszen a főszereplők életének egyik meghatározó élménye a mozi (ld. pl. amikor Bébé átül Medvéhez a moziban, s utána együtt mennek a Kálvin térig /Ih III.5, 267-269/). Ezt támasztja alá Ottlik *Buda* regénye, ahol már explicit módon jelenik meg a kifejezés. („az ingyen mozi metafora nemcsak egy motívum, illetve nemcsak a narráció szervezője, hanem a mű (és az életmű) szempontjából meghatározó személyiségfelfogás hordozója is.” /Hermágyi, 2006, 42/)

eleven kirakatok; szűk, kanyarodik, esős, vizes járda; nagy szürke házak, irodák, rácsok, vasredőnyök; félemeleti raktárok, hátsó irodahelyiségek. Fájt a foga, és szurkolt, izgatott volt. Aztán erre nem is emlékszik, kihúzták-e? fájt-e? Csak a Haris közre, az összehajló komor bérpalotákra, esős balkonokra. Az esemény, a hozzá tartozó történet: nem volt fontos. Elfelelte! De az a perc, amikor végigmentek a Haris közön, az egésznek az éghajlata, zenei hangneme, légköre, a leve és a lényege - amire nincs szó, nincs még fogalom -, az megmaradt. Mint a boldogságot, mint a mustot, érzi a torkán: esős járda, nagyváros: kézzelfoghatóan és kifejezhetetlenül, mint az életét, formátlan teljességében. /Ih III.2, 244/

Ekkor még csak a *mit* kérdésre kapunk választ (mit akar elmagyarázni: *az életet, a maga formátlan teljességében*) – a *hogyan* azonban magának Medvének kell megtalálnia. („*Hogyan értesse meg magát?*” /uo./) Erre a válasz azonban nem verbalizálható: az maga Medve élete és életműve.

Ottlik zsenialitását mutatja, hogy a regényben Medve meghal, mielőtt a regényét befejezhetné³⁵⁸ – ami arra utal, hogy az élet nem kifejezhető verbálisan – ugyanakkor valaki, akinek nincsenek ilyen *nagyratörő* vágyai, hanem egyszerűen a barátjának, Szeredynek szeretne segíteni („*Én azonban nem vagyok regényíró, hanem festő, és csak a magam módján tudom kiegészíteni és kikerekíteni Medve kéziratát.*” /Ih I.3, 28/), befejezi a művet – Ottlik végül kiadatja a regényt.³⁵⁹

³⁵⁸ Mint már többször utaltam rá, nem tudni, hogy a kézirat egy kész regény volt-e vagy sem; a töredékessége mellett az szól, hogy Medve nem azt kéri, hogy Bébé adassa ki; illetve egy kerek egészbe valószínűleg Bébé sem *kontárkodott* volna bele /Ih I.3, 28/. Ld. ehhez még Beney Zsuzsa értelmezését: „A rejtély, mely feszültségével élővé lelkesíti a regényt, Medve Gábor halála; és éppen azért, mert erről egy szó sem esik a könyvben, ezt érezzük a legfontosabb mondanivalónak.” /Beney, 1973, 225/

³⁵⁹ Az irodalmárok körében vita tárgyát képezte, mi köze Medve kéziratának Ottlik barátja, Örley István fiatalon elhunyt íróhoz (pl. Pomogáts, 1977; Rónay L., 1975) – pedig hát a megoldás sokkal kézenfekvőbb. Ottlik 1949-ben leadott egy kéziratot a Franklin Kiadónál, és bár elfogadták, Ottlik mégis visszavette. Nem semmisítette meg – hanem átírta. Ebből született az *Iskola a határon*, melyet 1959-ben, tíz évvel később nyomtattak ki először. Az eredeti (rekonstruált) kéziratot (talán pont az említettem vádak miatt) 1999-ben Kelecsényi László *Továbbélők* címen adatta ki.

A transzcendens élményről beszélve nem hagyható említés nélkül a pl. Balassa által³⁶⁰ a regény központi motívumának kinevezett hóesés, mint az isteni kegyelem szimbóluma.³⁶¹

Noha Bébé nem mondja meg, mi volt Medve kéziratának címe,³⁶² a mottóját idézi – sőt (amennyiben Bébé szövegéhez tartozónak tekintjük)³⁶³ a saját szövege részeinek címéül is választja – azonban kissé módosítva. Az egyirányú teológiai olvasatokkal szemben úgy gondolom (mivel kiemelt helyen, a középső rész címében – *Sár és hó* – szerepel), nem tekinthetünk el attól, hogy az isteni kegyelemre való egyértelmű utalás (*Sed miserentis Dei*) helyett itt a sár és a hó együtt szerepel. Ottlik világképe nagyon összetett, nagyon árnyalt – és szerintem nem szerencsés rövidrezárni a hóesés értelmezését. A „*Tiszta és puha szőnyeget terített lábunk elé az égi kegyelem*” mondat nem metaforát tartalmaz (a hóesés kegyelem), hanem egy állítást: az égi kegyelem (véletlen/sors/természet) havat hullatott. Ez a felfogás sokkal jobban illik a racionálisabb/reálisabb, alkalmazkodóbb, a katonaiskola rendjébe belesimulni vágyó Bébéhez.³⁶⁴

³⁶⁰ Balassa, 1982b.

³⁶¹ „*Ha egyszer leesett a hó, meg is maradt a tavaszi olvadásig; nem úgy, mint a nagyvárosokban. Megmaradt kint a földeken, megmaradt a gyakorlótereken, az utakon, a főépület előtt a kavicson, a fasorokban, mindenütt. Márciusig, áprilisig nem sározunk be többé a bakancsunkat. Tiszta és puha szőnyeget terített lábunk elé az égi kegyelem. Megbűvölve néztem ezt a fehér, édesen szelíd és mégis hatalmas varázslatot. A sűrű, lankadatlan hópelyhek lassan belepték Schulze elhagyott lábnyomait.*” /Ih II.21, 231/

³⁶² Ld. 295. lábjegyzet (4.2.2.2. vége)

³⁶³ Ld. ehhez a 2.1.4.2. fejezetet, illetve a 138. lábjegyzetet.

³⁶⁴ Bébé a vallási kifejezéseket inkább kulturális, mint a transzcendensre utaló kódokként használja, pl.: „*Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés; az is lehet, hogy jeleket ró a falra, mindenfelé, szívesen kínálkozó, sőt magukat kellett jellepeket; s kétségtelen, hogy magam is könnyebben tudnám rendbe szedve és cselekményszerűen elbeszélni, hogyan telt el három évünk, ha a fekete kéz jeléhez igazodom: csak hogy számunkra semmi ehhez fogható nem jelentett, az időnk múlásában pedig, a valóságban, semmi ilyen átfogó, egységes vagy világos formában kifejezhető összefüggés nem nyilvánult meg.*” /Ih II.4, 124/ Bébé a hóesésnek a maga *materiális* valóságában örül: vége a sár korszakának, történt valami. Ha valaki, akkor sokkal inkább Medve az, aki hajlamos a *dolgokon túllátni*, a(z esetleges transzcendens) összefüggéseket észrevenni – de a hó számára sem szimbolikus („*Oldalba kapott bennünket, mint egyszer a hóesés.*” /Ih III, 25, 377/).

Ugyanakkor Bébé nem teljesen érzéketlen a transzcendencia iránt: ezt bizonyítja egy másik *kép*, amely egyben Medve *Haris*-közével állítható párhuzamba: a főallé képe.³⁶⁵ (Medve „*lerajzoltatta velem a főallét és a vesztibült a cím alá. Elégedetlen voltam az első rajzzal, de nem szóltam semmit, mert Medvének tetszett. Bámulta, hogy én egészen másképp rajzolom, mint ahogy ő rajzolná. // Egyetlen vén fatörzset próbáltam megcsinálni, a kiálló, vastag gyökereivel. Nehezen ment. Könnyű azt mondani, rajzoljam le a főallét, csak úgy. De szeretném tudni, hogy hogy a lópikulába? // Volt ott lámpaoszlop, pad, a középtáján egy kőből rakott kis emlékoszlopféle. Télen hó borított mindent, nyáron áttört a napfény a lombokon, úgyhogy az úttest két oldalán, a magas töltéstől jobbra-balra, bent a park ölén, fogollyá vált önálló fényöblök keletkeztek, önmagukba visszavert, opálos zöld izzással, amit nem lehet lefesteni, mert csak a világítás játéka volt, csak annyi, mint egy könnycsepp párájának az emléke a feltekintő pillantásunkban, volt is meg nem is, s mégis benne porzott a tágra nyílt égbolt minden káprázata, és ahogy szomjasan itta, szívta, nyelte magába az ember, tisztán lehetett érezni a földi létbe áramló végtelenség erejét.*” /III.10, 296-297/

Szeredy, aki kedveli a művészeteket és ő maga is zenél, a transzcendenciát emberi kapcsolataiban tapasztalja meg: Barika, majd Magda az, aki felismerteti vele, hogy „*vannak pancsolatlan emberi kapcsolatok*” /Ih I.5, 38/

A transzcendens lényegénél fogva dialogikus természetű – tehát a találkozás mindig a mi *felkészültségünkön* múlik.³⁶⁶ A vallásantropológiai kutatások³⁶⁷ megmutatták, hogy ez a találkozás bármilyen szociokulturális háttérrel rendelkező egyén számára lehetséges – azonban hogy ezt a tapasztalatot hogyan kódolja (tárolja az emlékezetében, fejezi ki interszubjektív módon), azt már az aktuális felkészültsége határozza meg. Bizonyos

³⁶⁵ Ld. ehhez Farkas, 2001a.

³⁶⁶ A transzcendenciát tagadó ember, mivel ilyen jellegű nyitottsága nincs, ezért tapasztalata sem lehet – illetve ha mégis, azt saját (transzcendenciát kizáró) legitimált kódjai alapján magyarázza.

³⁶⁷ Pl. Ries, 2003.

kultúrákban/mikrokultúrákban könnyebben hozzáférhetők ezen tapasztalatok szignifikánsai, így adott kultúra tagjai nyitottabbak a transzcendenciára; más közösségekben ez nem, vagy kevésbé legitimált.³⁶⁸ Adott egyén tapasztalatának a számára hozzáférhető/általa preferált, adott helyzetben leghatékonyabbnak ítélt kódok alapján alkotja meg a szignifikánsát: ez jellemző mind az írókra, mind az olvasókra, mind a kritikusokra vagy tudományos kutatókra.

4.8.2. Apahiány és istenkép

„Istenről csak hallgatni lehet megfelelő módon.”³⁶⁹

Kultúránkban (noha nem kizárólagosan) az istenkép szorosan összefonódik az apa-képpel: *apa* analógiával, vagy inkább *apa* metaforával.³⁷⁰ Ha arra kérdezzük rá, milyen istenkép bontakozik ki a regényből, megkerülhetetlennek tűnik a kérdés: van-e ennek köze ahhoz, hogy a regény főszereplői meglehetősen *apahiányos* helyzetben vannak. Természetesen ezt könnyű lenne rövidre zárni azzal, hogy azért, mert Ottliknak sem volt (a szerző két éves korában vesztette el az édesapját) – de egy regény nem a szerzőjéről szól, illetve a szerző élete is csak anyag, egy tágabb valóság érzékeltetéséhez.

Bébé az iskolábakerülés első napjait felidézve elég sok részletet közöl *civil* életéről³⁷¹ – azonban édesapját egyszer sem említi, sem testvéreit. Tulajdonképpen még anyja sem szerepel az elbeszélésben,³⁷² csak Júlia: ő viszi moziba, fagyaltozni, küld neki csomagot,³⁷³ árjegyzéket.³⁷⁴

³⁶⁸ Vö. Horányi, 1999, 29-30.

³⁶⁹ Ebeling, 1995, 44.

³⁷⁰ Ld. pl. McGrath, 2003, 208-225, vagy a Vigília folyóirat Atyaságról-apaságról szóló számát (1999/10).

³⁷¹ Ih I.6.

³⁷² Tudomásom szerint két helyen említi: egyszer „*a parányi orsóra tekert fonál*”-lal kapcsolatban, melyet „*még anyám csomagolt be nekem annak idején, hogy tisztogassam vele a fésűmet*” /II.4, 124/; másodszer pedig Júlia csomagja kapcsán említi meg: „*Csak a születésünk és nevünk napjára kaphattunk hazulról élelmiszercsomagot. Ha máskor jött, szétosztották a*

Szeredyvel sem járunk sokkal jobban: róla azt tudható, hogy van egy sógora (a szaxoviolát tőle kapta kölcsön /ld. Ih III.23, 366/) – tehát feltételezhetően van egy nővére is; a szüleiről nem tudunk semmit.

Medvének él az apja (a trieszti öböllel kapcsolatosan említett nyaraláson „*kibicelt apjáék bridzspartijának*” /Ih I.7, 51/, illetve: „*Czakó lelkesebb és barátságosabb volt, mint máskor. Ezt értettem. Valamit magyarázott. Levele jött hazulról. // - Te. Azt írja anya, hogy most hallja, hogy a kis Medve Gábor is itt van, és hogy ismeri jól a családot, és hogy barátkozzam veled, és hogy a szüleiddel a napokban együtt voltak, ezt nem tudom elolvasni, hogy hol a lópikulába.*” /Ih II.2, 112/) – de csak az anyjával (és Veronikával, a cselédjükkel) találkozunk konkrét szituációban a szövegben.

Hogy Bébé miért kerül katonaiskolába tizenegy évesen, azt megtudjuk (Halász Petár után vágyakozott, nem érezte jól magát a gimnáziumban) – de hogy Medve miért kerül el a piaristáktól, az a regényben nincs motiválva.³⁷⁵ Medve és Bébé az *Iskolában* (Kosztolányi *Esti Kornéljához* vagy Babits *Gólyakalifájához* hasonlóan) egy személyiség ego–alteregojának megjelenítéseként értelmezhető leginkább.³⁷⁶

szakaszunknak meg a rajunknak. Egyszer már így jártam. Akkor még nagyon elkeserített, de azóta anyám nem küldött, tudta már a rendet.” /Ih II.13, 175/

³⁷³ „*Anyámat Évának keresztelték, a húgát Júliának. Ezt a két nevet váltogatták a család leányai az unalomig évszázadok óta. A sok-sok mindenféle fajta Évák és Júliák közül az én Júliám, csöppnyi gyerekkorom óta a legjobb barátom, nem hasonlított a világ egyetlen nagynénijéhez sem. Huszonöt éves, karcsú, kreol bőrű, cigarettázó lány volt. Vitt mindenhová, segített színdarabot írni, kettesben csavartunk. Most eljegyezte magát, s írt egy hosszú levelet.*” /uo./

³⁷⁴ Végzett negyedéves korukban is, amikor kimenőt kapnak, nem haza, hanem Júliáékhoz megy: „*mert útba estek. Tényleg, reggeliztek, és ott volt Viktor bátyám is, vajszinű burettruhában, mint egyszer álmomban.*” /Ih III.24, 371/ – de azt már nem írja le, hogy haza is ment volna.

³⁷⁵ Mindössze annyit tudunk meg katonaiskolába kerülésének körülményeiről, hogy anyja egyik látogatásakor „*Azt is megmagyarázta, hogy örülniük kell, hogy felvették, ráadásul ingyenes, államköltséges helyre, egy ilyen kitűnő iskolába, s hogy az ország nehéz, elszegényedett helyzetében milyen nagy dolog az, ha valakit kész pálya, biztos megélhetés vár, és katonatiszt, úriember lesz belőle.*” /Ih II.8, 150/

³⁷⁶ Ezt a feltevést látszik alátámasztani a regény *ősváltozata* is (ld Ottlik, 1999, ill. a 331. lábjegyzet), amelyben, noha más néven, de szerepel mindkét főszereplő – viszont a családi körülményeik, előéletük, jellemvonásaik, a velük történt események nagyon össze vannak

Az istenhit nem feltétlenül azonos egy vallás gyakorlásával: sőt, a vallás(ok) bizonyos gyakorlatai (/bizonyos vallásgyakorlatokat végző emberek életvitele) sokszor inkább akadályozzák, mint segítik az egyének istenkapcsolatát. *Hitre jutni* nagyon sokféleképpen lehet – a hitet a közvetlen életpraxisban megélni szintén. Ha megkérdeznék tőlem, vallásos mű-e az *Iskola a határon*, egyértelmű nemmel felelnék – viszont ha azt kérdeznék, alapvető szerepet kap-e a (vallásos) hit a regényben, egyértelmű igent mondanék. A művészet autonómiája felfogásomban azt jelenti, hogy egy műalkotás sosem eszköz valamiféle (másként is mondható/megjeleníthető) mondanivaló elmondására: számára tehát akár a tudomány, akár a vallás, akár a filozófia csak eszköz, nem pedig cél: a benne megjelenő tudások/vélekedések/hitek a mű mint (konceptuális) metaforának nem a cél, hanem a forrástartományához tartoznak. Az általuk megmutatkozó/feltároló műértelem nem azonos a műalkotáson kívül megjelenő filozófiai/tudományos gondolatokkal, vallásos hittel, vélekedésekkel. A művész nem saját tudását/vélekedését/hitét közli a műalkotáson keresztül, hanem a valóságnak létrehozza egy új, addig nem létező darabját, amely elfoglalva helyét világunkban (a befogadók saját világában) átrendezi azt, új perspektívá(ka)t nyit.

Medvének, mivel kapott vallásos nevelést,³⁷⁷ (valószínűleg pont e nevelésből kifolyólag) van valamiféle istenképe – ugyanakkor van benne egy

keveredve, sokszor nem motivált, hogy az egyes szám harmadik személyű elbeszélő a főszereplő Damjánin kívül miért foglalkozik időnként Szebek Miklós (majdani Medve Gábor) viselt dolgaival.

³⁷⁷ Feltételezhetőleg, amely a katonaiskolában is folytatódott: a III. rész 12. fejezetében olvashatjuk, hogy „a papunk. Hittanórákon már a konfirmációra kezdett előkészíteni bennünket.” Medve, Bébéhez hasonlóan kálvinista volt („Szombaton megint gyakorlat volt, vasárnap mise. Nekünk kálvinistáknak meg az evangélikusoknak és az unitárius Gereben Énoknak protestáns istentisztelet a fizikateremben (...). Medve fogdában ült. A következő vasárnap pedig kórházban volt. Nélküle énekeltük a zsoltárokat, dicséreteket.” /II.20, 226/) – ennek ellenére az elemi után egy katolikus iskolába, a piaristákhoz kerül gimnáziumba: hogy miért, az nincs megindokolva a regényben. (Mint ahogy az sem, amit már a *Budában* olvashatunk, hogy a negyedév befejezte után anyja elintézte, hogy Medvét ősszel átvegyék a cisztercita gimnáziumba. /Ottlik, 1993, 18/)

természetes vágy az istenkapcsolatra, aminek kibontakozását viszont ez az istenkép nem mindig segíti.³⁷⁸ Amikor Schulze elől menekülve 1923. október elején elkezdi misére járni,³⁷⁹ majd október közepén, „tehetetlen nyomorúságában és magárahagyatottságában, s ha már úgyis ott ült másodnaponként a hajnali misén, megpróbált imádkozni. Nem nagyon tudta, hogyan csinálja. Gyerekkorában gépiesen elmotyogta este-reggel az ima szövegét; most igyekezett közben Istenre gondolni. Ez nehezen ment. Nem volt képes mást kigondolni, mint egy szakállas öregurat a felhők között. Érezte, hogy ez nem elég valahogyan, s minthogy jobban el tudta képzelni magának a názáreti Jézust, aki magyarázkodás nélkül is érti őt, inkább hozzá beszélgetett ilyenkor.” /Ih II.18, 214/³⁸⁰

E rövid idézet végén egy (e fejezet témája szempontjából) fontos félmondat található. Ez a *magyarázkodás nélkül is érteni* Medve visszatérő problémája a regényben – ami anyjához kapcsolódik. (Ld. pl. Ih II.8, 148:”*Olyan világban szeretett volna élni, ahol mindenki érti még a néma gyereket is. Magyarázkodás nélkül.*”) Anyja nem érti meg Medvét (első látogatásakor megígéri, hogy eljön újra, de aztán búcsúzaskor ezt visszavonja; ld. Ih II.9, 153, ill. 4.7.2. fejezet) – de ez a csalódás csak anyja személyét érinti, nem magában ennek a megértésnek a lehetőségében való csalódást. Amikor anyjában csalódik, e megértésbe vetett hite meginog – de aztán újra megszilárdul. „*Birkóznia kellett a kételyeivel életre-halálra, mert ha ez a rejtélyes, mély, eszköztelen megértés nincsen, ha csak délibáb volt, akkor teljesen magára marad, kiszakad a világból, nincs többé semmilyen útja az emberekhez.*” /Ih II.9, 154/

Medve útja az emberekhez Jézuson keresztül vezet: ő az, akiben nem csalódik, akivel ez a *titokzatos megértés* /Ih II.9, 154/ összeköti. Ugyanakkor

³⁷⁸ Ld. a következő idézetet. (”*Nem volt képes mást kigondolni, mint egy szakállas öregurat a felhők között.*” /Ih II.18, 214/)

³⁷⁹ Érdekes lenne pl. tudni, hogy szökése után jár-e továbbra is misére? Vagy hogy negyedéves korukban rövid *barátságának* Tóth Tiborral, az állandó ministránssal van-e köze transzcendens utáni vágyakozásához?

³⁸⁰ Medve a katonaiskola férfivilágában sem talál apa-figurát. Marcell Karcsi (és később Edelényi százados) inkább báty szerepben jelenik meg („*Ez a csinos, fiús és mégis férfias tüzér főhadnagy úgy beszélt vele, mintha a jóval idősebb testvérbátyja lenne. Még tegezte is, egy pillanatra szinte megfélelvezve arról, hogy milyen szöveget ír elő a szerepük.*” /Ih II.16, 204/), Kovách Garibaldi atyáskodása pedig csak illúzió. (ld 4.9. vége)

Medve azt is tudja, hogy ez a megértés nem az ő iparkodásának az eredménye: ajándék/kegyelem:³⁸¹ „Mindazonáltal a lelke mélyén nem várta, hogy segítsen rajta az a kétségbeesett imádkozásféle, s nem is volt meglepve, ahogy teltek a napok, és nem történt semmi. Nem haragudott Istenre. Valószínű volt, hogy másképp lesz ez, nem az ő feje szerint. De hogy valami lesz, afelől sohasem volt kétsége.” /Ih II.18, 214/

Ebből az aspektusból olvasva könnyebben értelmeződik az a jelenet is, amikor konfirmációra készülve a lelkész Medvét kikérdezi, és amikor az semmit sem tud, végül a lelkész azt kéri tőle: „Hát mondd el a Miatyánkot”. „Medve hallgatott. Keserű gúnynak fogta fel a kérdést. „No! Azt csak tudod?” - Tudom - mondta Medve, de aztán olyan zavarba jött, hogy abba is belesült. Végképp elhallgatott. // - Nem tudod a Miatyánkot? - kérdezte a pap. // - Nem - mondta Medve. // - Hát tanuld meg, fiam.” /Ih III. 12, 305/

A regény végén³⁸² erre a szituációra utal vissza Bébé, amikor azt mondja Medvének, hogy még a Miatyánkot se tudja. „Persze tudta. Annyira megtanulta a konfirmáció előtt, hogy egyszer jött hozzám filozofálni róla: hogy ellentmondás van benne. „Jöjjön el az Isten országa, jó, helyes. De akkor miért adja meg a mindennapi kenyereinket? Ez akkor igazán nem fontos. Mi? Minek a kenyér ahhoz? Minek?” /Ih III.24, 372-373/

4.8.3. Kenyér³⁸³

A kenyér az *Iskola a határonban* végig mint *alapvető élelmiszer*, a maga konkrétságában jelenik meg – s épp ez az alapvetősége telik meg szimbolikus tartalommal, a regény végére érve, a Miatyánk kapcsán. „Uramisten, gondolta Medve, hogy megszoktam őket. (...) tulajdonképpen micsoda lappangó, rejtett, megbízható boldogság ez, velük lenni. Igazán kinyalhatják a fenekemet, de ha ez a vén marha most beleesne a korlátról a vízbe, utána ugranék, mint a

³⁸¹ *Non est volentis, neque currentis* /Ih I.1, 19/

³⁸² „- Mi az, imádkozol? - kérdeztem, mert a két kezét összekulcsolta, ahogy rákönyökölt a korlátra.” /Ih III.24, 372/

³⁸³ A fejezet megírásához felhasználtam egy hasonló témájú konferencia előadásomat: ld. Farkas, 2002b.

mindennapi kenyereért.” /Ih III.24, 375/ Hogy hogyan lettek a barátai ilyen fontosak a számára, azt így fogalmazza meg: *„Tejsav vagy gyanta, valami kitermelődött izomlázból, sebekből, sárból, hóból, életünk gyalázatából és csodáiból; valami kenyérízű, ami nélkül most már nehéz volna meglenni. Pedig nem erről volt szó eredetileg. Nemcsak kenyérről.”* /uo./ Nemcsak kenyérről – hanem az élet teljességéről.³⁸⁴ De az élet teljességéhez most már a többiek is hozzátartoznak: nem azzal a részükkel, *„amelyiknek neve, honossága, lakcíme van, s tesz-vesz, szerepel, ugrál a világban”*, hanem nagyobbik részükkel: *amelyik nézi mindezt.* /uo. 376/

Ami kitermelődött, az itt párhuzamba kerül a hőiséssel – és amit a hőiség jelentett Bébének, s talán mindannyiuknak: *„Oldalba kapott bennünket, gondolta, mint egyszer a hőiség. Olyan oldalról ért, ahonnét nem is vártunk semmit.”* /uo. 377/ Amikor Medve azt mondja, hogy *„Szerencsére nem kell törődni vele, mert elpusztíthatatlan dolog”* /uo./, ezzel párhuzamba állítódik a saját tapasztalata Bébé tapasztalatával, amit az *„Ereklye”* történet elmesélése után él át (ld. Ih II.15, 196/ – ugyanakkor míg Bébé létezésének alapjaihoz tartozik Szeredy (*„Jóformán Szeredyre volt alapítva az egész létezőm.”* /Ih III.7, 275/), Medve azt mondja, hogy bár e közösség nélkül nehéz volna meglenni, *„Sőt, éppen mert megvan, kezdhet az ember mással törődni. A kenyér nem elég.”* /Ih III.24, 377/ Így, a kettő együtt adja ki az elveszettek hitteljességét: *„Az egész, gondolta, ami most már egybeillik és összefér, mert valamilyen; noha semmi sem fontos, és igazán mindenki tehet egy szívességet.”* /uo./

A kenyér nem elég – noha Medve *„a kenyeret mindig nagyon szerette. Egész életében mindent, nemcsak a húst, hanem a levest is, túrós csuszát, csokoládét, szilvát, mindent kenyérral evett. Máskülönbem nem érzi igazán az ízüket, magyarázta egyszer.”* /uo./ A kenyér motívum ezen a ponton (főleg a Miatyánk bekapcsolása miatt) emblematizálódik: érintkezik egy/több vallásos kóddal – ugyanakkor értelmezése nem feltétlen szükségeltet speciális (vallási)

³⁸⁴ *„A Haris köz esős járdájáról volt szó, gondolta Medve. Veronikáról, az ég alkonyati lilaságáról, hosszú, unalmas délutánokról, a tavasz tavalyról már ismerős vad lágyságáról, a trieszti öbölről. Az anyja szép arcának hetyke pillanatairól.”* /Ih III.25, 376/ *„Mint a boldogságot, mint a mustot, érzi a torkán: esős járda, nagyváros: kézzelfoghatóan és kifejezhetetlenül, mint az életét, formátlan teljességében.”* /Ih III.2, 244/

ismereteket.³⁸⁵ Természetesen azon olvasók, akiknek ez a *többletfelkészültsége* megvan, nem tudják kizárni ez irányú asszociációikat (Úrvacsora/Eucharisztia) – ez azonban nem *kötelező eleme* az olvasatnak/értelmezésnek, hiszen a *kenyér* nem (formális/tételes) vallásos kontextusokban is nyitott a *transzcendentálódásra*.³⁸⁶ Tehát az olvasó részéről a szentírási, vallási asszociációk gazdagítják a mű *szimbolikus sűrűségét*,³⁸⁷ azonban (ahogy erre Mártonffy Marcell is figyelmeztet³⁸⁸) az ilyen jellegű *olvasati ajánlások* a XXI. században nem igényelhetik maguknak a többségi olvasat státusát.³⁸⁹

³⁸⁵ Ez alatt azt értem, hogy akinek nincsenek vallásos ismeretei, az is képes koherens interpretációt hozzárendelni a szöveghez – illetve attól, hogy valaki az átlaghoz képest feltűnően jártasabb a vallási szimbólumok terén, még nem biztos, hogy egy legitim olvasatot alkot meg: ld. erre példának Szántó Gábor András tanulmányát. /Szántó, 1998/

³⁸⁶ Mártonffy Marcell 1998-ban megjelent kötetében (is) felteszi a kérdést, hogy „kísérletezhet-e a mindenkinek írói irodalom kevesebbek számára áttetsző értékek „továbbírásával” /Mártonffy, 1998, 295/. Ez a probléma, mint már a 3.3.2.2. fejezetben is jeleztem, úgy oldható föl, ha az irodalomnak (művészetnek) megengedjük, hogy a kultúra teljes kódrendszeréből építkezessen, ha úgy tartja célravezetőnek, akár vallási kódokat is felhasználva – azonban a műalkotás szignifikánsában megjelenő (*transzcendált*) kódokat ne vezessük vissza az eredeti kóddal kifejezhető jelentésekre, hanem (tudatosítva, hogy ami ott szignifikátum, az itt szignifikáns) engedjük működni az esztétikai kódot, s egy autonóm esztétikai szignifikátumot rendeljünk a mű szövegéhez – a műelemzésekben pedig tudatosítsuk, hogy nem jelentésekről, hanem olvasati/értelmezési lehetőségekről/mintákról beszélünk.

³⁸⁷ Vö. Horányi, 1999, 32 (1.1.8).

³⁸⁸ Mártonffy, 2001b, 1:82.

³⁸⁹ Számomra meglehetősen zavaró, amikor irodalomkritikusok/tudósok nem húznak világos határt az irodalmi szöveg értelmezése és saját (sokszor meglehetősen önkényes) asszociációik közé. (Ezen problémát elkerülhetővé tenné, ha az elemzések megkezdése előtt írásuk olvasója számára is világossá tennék, milyen irodalomelmélet mentén dolgoznak – de ez sajnálatos módon többnyire nem valósul meg, tisztelet a kivételnek.) Nagyon zavaróak pl. az efféle kitételek: „Bébé zaklatott önvizsgálata éppúgy a *Biblia* szövegére utal, mint Medve végső, az utolsó fejezetet lezáró töprengésének ez a mondata: „A kenyér nem elég.” *Mózes V. könyvében*, a nyolcadik résznek harmadik versében olvashatók e szavak: „az ember nem csak kenyérral él, hanem mind azzal él az ember, a mi az Úrnak szájából származik.” /Szegedy-Maszák, 1994, 100/ Először is nem világos, hogy mire érti Szegedy-Maszák Mihály Bébé *önvizsgálatában* a bibliai utalást; másrészt ha már mindenáron bibliai allúziót keresünk Medve és a *kenyér* kapcsolatához, akkor (Medve istenkapcsolatára való tekintettel) szerencsésebb lenne egy újszövetségi hivatkozás: Jézus megkísértésekor a Szegedy-Maszák által idézett ószövetségi helyre utalva utasítja vissza a sátánt, ld. pl. Lk, 4,4. Valószínű, hogy ezzel az asszociációval nem tudott mit

Mártonfy úgy próbálja a különböző kulturális háttérű olvasók olvasatait közelíteni, hogy azt mondja, „egy közösségi forma keresésének körvonaláival (a regényben) együtt-olvasható a krisztusi Úrvacsorának (Eucharisziának) nem is annyira történelmi gyakorlata, mint inkább a benne megjelenő kommunikációs eszmény.”³⁹⁰ Együtt olvasható – de nem olvasandó. Ugyanakkor szerintem a regény zárófejezetében nem *egy közösségi forma kereséséről* van szó, hanem a (létező) közösség rituális megéléséről/megjelenítéséről.³⁹¹ (Tehát a cigaretta ritualizálódó körbeadogatása az, ami a vallásos rítusokat, pl. úrvacsorát/szentmisét felidézheti bennünk: de rituális közösség-élmény nem csak vallási kontextusban jöhet létre.) Nem csak a hétköznapi kommunikációs helyzetekben segít eligazodni, hanem az irodalmi művek olvasásakor is érdemes szem előtt tartani, hogy egy szöveg kódszerű (*nyelvi*) jelentése többnyire nem meríti ki a *megnyilatkozás* teljes interpretációját: ugyanannak a szövegnek más kontextusban mások lehetnek az *implikatívái*.³⁹²

Sperber és Wilson³⁹³ a megnyilatkozás interpretációjában elkülönítik az informatív szándékot és a kommunikatív szándékot. Grice hivatkozott írásában jónéhány példát találunk arra, amikor a *spektátor*³⁹⁴ szándékosan vagy kevésbé tudatosan nem veszi figyelembe a *prezentáló*³⁹⁵ kommunikatív szándékát, és a megnyilatkozás információtartalmára reagál. Ez fordult elő akkor, amikor Ottlik egykori iskolatársai hamisítással, torzítással vádolták az író, vagy fordul elő ma is, amikor mai katonaiskolások reálisnak (vagy éppen nem reálisnak) ítélik meg Ottlik katonaiskola-ábrázolását. Természetesen nem azt mondom, hogy az információtartalom nem fontos: csak azt, hogy aki nem képes a (egy regény esetében a társadalmi) kommunikatív szándékot figyelembe venni (nincs

kezdeni Szegedy-Maszák, azért maradt az ószövetségi helynél – amivel csak az a probléma, hogy a bibliás műveltségű olvasóban automatikusan létrejön az evangéliumokhoz fűződő asszociáció; a bibliai műveltséggel nem rendelkező olvasók viszont mindkét variációt belemagyarázásnak érzik.

³⁹⁰ Mártonfy, 1999, 295.

³⁹¹ Ld ehhez a 3.3.3.1. fejezetet.

³⁹² Ld. ehhez Grice, 1997.

³⁹³ Sperber – Wilson, 1996²

³⁹⁴ Ld. Horányi 1999, 25. (1.1.3.3) (Ld. 2.1.1, 88. lábjegyzethez tartozó szövegrész.) Itt szándékosan nem a hagyományos hallgató/vevő, stb. terminust használom.

³⁹⁵ Ld. uo.

nyitottsága/felkészültsége a világ irodalmi/esztétikai fakultására), az nem szépirodalmat olvas, hanem valamilyen más (szöveg)műfajú könyvet.³⁹⁶

Ahogy a bibliaolvasók figyelmét is újra meg újra felhívják rá, hogy a bibliai helyek egymást értelmezik, és csak a teljes szöveg értelemösszefüggésében lehet helyesen értelmezni egy-egy szakaszt, úgy ez a figyelmeztetés a regények esetében is megszívlelendő. Ahogy az evangéliumok mikroelbeszélései is ugyanarról *szólnak* (csak más-más perspektívából, az olvasó mélyebb megértését/átélését segítve), úgy Ottlik regényében is az egyes mikronarratívák egymást értelmezik, megakadályozva a koherens olvasatra törekvő értelmezőt az olvasat idő előtti lezárásában. (Mint minden *igazán jó* regény, szinte az olvasás befejezésekor már újraolvasásra hív, és az első olvasás után tíz, húsz vagy még több év múlva is képes *dialógusba lépni* velünk: a létre irányuló kérdés folyamatosan végigkíséri a *jelenvalólétet* – ugyanakkor pl. egy jó regény segíthet a jelenvalólét mint egész birtokbavételében.³⁹⁷

Ahogy a cigaretta megosztása³⁹⁸ a közösség megélésének rítusa, úgy a kenyér megosztása is az: pl. Medve és Bébé kibékülésekor: „*Nevettünk, beszéltünk egy kicsit, törtem egy falatot Medve maradék kenyéréből, amit rágott*”. /III.17, 338/ A sportolók közösségének jele az is, hogy ők külön eszik a zsíroskenyerüket³⁹⁹ – azonban Merényiék „*rossz szemmel nézték kivívott szokásjogunkat. Nemigen tűrhettek el ilyen extrawurstot.*” /III.21, 354/

³⁹⁶ Egyik kedves példám az informatív – kommunikatív szándék problémára az az anekdotaszerű történet, amely a kínai jezsuita misszióval esett meg. A szerzetesek jelezték a Szentszék felé, hogy nagy az érdeklődés a kereszténység iránt, viszont problémát jelent az ostya beszerzése – ezért kérték, hogy (mivel Kínában nincs búza) hadd készítsenek rizslisztből ostyát. (Az inkulturáció számos hasonló problémát vet fel napjainkig; de azonos kultúrájú emberek közti konfliktusoknak is sokszor ilyesmi az alapja.

³⁹⁷ Ld. ehhez Heidegger, 2001^{2., jav.}, főleg a második rész eleje.

³⁹⁸ A regény végén, de már korábban is, pl. a konfirmáció után: „*Megkönnyebbülve mentünk utána a fényképészhez, s míg a macskaköves udvaron várakoztunk, Medve kiszökött a sarki trafikba, és vett négy Princessast. Este elszívtuk az árnyékszéken: ez volt a dohányzónk is.*” /III.21, 353/

³⁹⁹ „*Tréning címén egész délutánokat ellógtunk itt a régi tornatéren, kedden még a gyakorlatot is. Heten kaptunk engedélyt rá. (...) Még májusban történt, ahogy egyszer a régi tornatéren heverészve azon tanakodtunk, miképpen lehetne megszerezni az uzsonnakenyerünket, anélkül,*

Az iskola világában a zsíroskenyér a legértékesebb („*Újabban elterjedt mindenféle üzletezés; cserebere, még pénz is forgott, de főképp áru; zsíros kenyér volt a legnemesebb valuta és az alapja minden átszámításnak*” /III.10, 291/), és a kenyér elvesztése igazi tragédia: *Merényiek (...) Szeptember vége felé kezdték újra bevezetni azt a szokásukat, hogy időnként elvegyék valamelyiküinktől a reggelihez kapott fehér félcipónkat. (...) Ez nagyon súlyos veszteség volt. A forró kávé vagy kakaó a friss fehér kenyérrel többet ért mindennél, nélküle azonban csak üres kis lötyty maradt.*” /Ih III.7, 273/

A kenyér értékét fejezi ki Bébé egy hasonlata is: „*Tulajdonképpen az égvilágon semmi értelme nem volt, hogy kölcsönadtam Medvének a Bounty fedélzetén-t, tudtam. Csak úgy kedvem jött hozzá hirtelen. Mégis, jó ötlet volt, nem bántam meg. Nekem megérte, mert olyan jólesett, mint egy ráadás fél zsíros kenyér, vagy mondjuk, egy negyed, vagy legalábbis egy jó harapásnyi.*” /II.21, 233/

A kenyér nem csak szükséges, de szinte nélkülözhetetlen – azonban *nem elég*. Másról is van szó. Medve kétszer is kapott fenytést a *kenyere* miatt. Először Ernst alezredes rendelte kihallgatásra, mert zsírt kent az asztalára. Tulajdonképpen nem ő kente oda: a délelőtti szünetben Varjú kiütötte a kezéből. Medve a délelőtti vajjas vagy zsíros kenyeret nagyon szerette. „*A kis Matej a vastag karéjt szélteben elnyiszálta a bicskájával. Ilyen módon két vékony karéjra tett szert. A zsírosat megette, az üreset pedig megkente magának kacsaszírral. Ugyanis volt egy befőttesüvegnyi szép barna csíkos, lesütött kacsaszírja a hátsó rekeszében.*” /Ih II.6, 137/ Amikor Varjú odalépett Medve elé, ő ezt nézte. „*A legnagyobb önuralommal sem tudta megállni, hogy sóvár szemmel ne nézze Matej kacsaszíriját. A kis szeplős fiú egyszer vagy kétszer adott belőle egy*

hogy Bognár ott tartson bennünket a parancskihirdetésre: hogy Borsa hátraszólt a vállá fölött: // - Colalto növendék! Hozza le az uzsonnákat a konyhából! Az én parancsomra! - Marhászkodott. // Colalto felpattant. „Igenis!” Húzni kezdte a nadrágját. Nem tudtuk, hogy mit viccel. Elment, s nemsokára jött vissza egy rakás nagy serclivel, már messziről vigyorogva. // Csakugyan felment a konyhába, s a konyhaséfnek olyan komoly, udvarias közönnyel hadarta el: „Borsanövendékúrparancsára” le kell vinni a sportolók uzsonnáját, hogy a séf szó nélkül kiadta. Ettől fogva minden délután felment érte, és egyszer, amikor Bognár letolt bennünket, hogy nem voltunk ott a parancskiadásnál, Colalto már azzal érvelt, hogy hatig tart a tréning, hiszen az uzsonnát is mindig külön adják ki nekünk a konyháról.” /Ih III.20-21, 346, 353-354/

kenésnyit a legjobb barátjának, mert jószívű volt hozzá, de másnak természetesen soha, hiába kértek tőle olykor szemérmetlen erőszakossággal. (...) Medve kénytelen volt megérteni, hogy őt milyen mérhetetlen távolság választja el a kacsaszírtól, s bár sokszor úgy elfogta a mohó vágyakozás, hogy mindenről megfeledkezve, már-már azon volt, hogy kérjen egy késhegynyt Matejtől, végül mégsem szólalt meg soha. Nem lehetett annyira elvakulnia, hogy ne tudja, milyen reménytelen és nevetséges, megalázó helyzetbe hozná csak magát egy ilyen kéréssel.” /uo./ Amikor Varjú a már ismert ostoba beugratós kérdéssel felütötte Medve állát, az „Megharapta a nyelvét, de nem fájt, csak mimelte. Matej kacsaszírja fájt neki. Illetve ez sem fájt. Ettől csak zavarba jött. Ez a zavar volt elviselhetetlen. // Tulajdonképpen attól is zavarba jött volna, ha kap ugyan a kacsaszírból, de - tegyük fel - csak másodsorban vagy harmadsorban, Matej legjobb barátja után. Vagy ha Matej rajta kívül még másnak is ad. A valóságban a legeslegutolsó helyen állt azok között is, akik nem kaptak belőle: de ez már elég mindegy volt. Mérhetetlen, kínos zavarba hozta őt a kacsaszír, ugyanúgy, mint amikor megverték, pofon vágták, vagy megrúgták. // Szeretett volna tudomást nem venni, a szívében elfordulni az egésztől, de nem lehetett. Otthon mindig félretették neki a kacsaszírt, pecsenyészírt, mert nagyon szerette. (...) Medve szégyenkezett, kínos zavarba jött. Szeretett volna elfordulni érzéseitől, de nem lehetett.” /uo. 138/

Másodszor azért kapott fenytést, mert földhöz vágta a zsíros kenyerét. „A zsíros kenyeret nagyon szerette. Kettesével voltak összeragasztva a vastag karéjok, s akik hozták, ketten, mindig vigyáztak, hogy a jobbszárny közelében álljanak meg a tálcával. Merényiék tudniillik majdnem mindnyájan a jobbszárnyon voltak beosztva. (...) Azért volt fontos, hogy hol kezdődjek a kiosztás, mert akik először vettek a sorok közt végigvitt tálcáról, kiszedték a nagy sercliket, és a zsíros felükkel összeillesztett kenyerek másik darabjáról lekenték, lehúzták maguknak a zsír java részét. Medve a balszárnyon állt, s nagyon ritkán történt csak meg, egyszer-egyszer, hogy ott kezdték a kiosztást. Mindig a legkisebb, legvékonyabb, levakart szeletek jutottak neki. De még ezek közül is elkapdosták előle a tűrhetőbbeket. Aznap délelőtt különösen rossz kedvében volt Medve, s amúgy is régen unta és utálta már ezt az egész erőszakosságot és igazságtalanságot. Kivette az utolsó előtti, maradék, vékony kis szeletet. Schulze első sor hátraarcot és oszoljt vezényelt. Medve mohón, éhesen emelte szájához a

zsirtalan zsíros kenyerét, aztán érthetetlen indulat fogta el, és ahelyett, hogy beleharapott volna, suta, vad mozdulattal földhöz vágta.” /Ih II.16, 200-201/ A fenytés kihirdetésének szövegében az állt, hogy „Nemtetszésének adott kifejezést.” Medve úgy érezte, hogy „kissé hízelgő; érdemén felül becsülték meg vele. Ő csupán mérgében vágta földhöz a kenyerét, de kétségtelen, hogy sok minden nem tetszett neki, elsősorban az, hogy mások, mint például Drágh vagy Matej, de még Szabó Gerzson is, jóllehet sokkal nagyobb karéj zsíros kenyérhez jutottak, mint ő, mégsem estek neki olyan mohón. Nyugodtan fogták a kezükben, elindultak vele egy pad felé vagy a futballkapu mögé, hogy ott fogyasszák el. Addig bele sem haraptak. Drágh ilyen volt. Meg mások is, többen. Mintha nem lettek volna annyira kiszolgáltatva a mohóságuknak, vágyaiknak, mint ő. Medve nemtetszése főként erre irányult: hogy voltak, akik fölényesebbnek, férfiasabbnak látszottak nála.” /uo., 203/

4.9. Nevetés

„Az ember gondolkodik, Isten nevet.”⁴⁰⁰

Van a regény világában egy olyan motívum, amely (tudomásom szerint) eddig elkerülte az elemzők figyelmét – vagy legalábbis nem elemezték részletesebben, noha a regénynek egy eléggé megkerülhetetlen rétegét alkotja: a humor. Szerintem ez azért is fontos, mert felhívja a jelentés egyértelműsítésére törekvő interpretátorok figyelmét a regény alapszerkezetében rejlő nyitottságra. A végső szó nem a komolyságé, hanem a nevetésé. (Szeredy *„Szokott, halk hangján, nevetgélve kérdezte (...), hogy nem vitt-e el véletlenül valami iratokat tegnap este az íróasztaláról. Hát ez elég kezdetleges módszer volt egy kémnő leleplezésére: egyszerűen megkérdezni tőle - röhögtünk is magunkban az egészen, magunkon meg a világon, persze csak komolyságunk mögött, mert lelkünk mélyén komolyak voltunk - lehettünk is -, de tudtuk egymásról, hogy a komolyság alatt ott lappang mind a kettőnkben ez a nevetés - sőt, valahogyan egy nevetés volt ez, egyetlen közös, hangtalan és mosolytalan, titkos nevetés,*

⁴⁰⁰ zsidó közmondás /idézi Kundera, 1992, 194/

amely talán akkor született meg bennünk, amikor Szeredy Daninak egy éjszakai riadón suttogva elismételtem egyik elemi iskolai történetének kulcsszavát: „Ereklye? Piff!” /Ih 0.2, 10-11/)

A regény alapkérdése is kissé más megvilágításba kerül, ha odafigyelünk erre a szempontra. Szeredy arra kíváncsi, hogy *„hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt.” /Ih 0.3, 14/* — de ez a kíváncsiság nem görcsös félelem, tulajdonképpen etikán túli, hiszen *„a komolyság, szorongás, keserű undor és őszinte félelem rétegei alatt mélyen és észrevehetetlenül Szeredy bolondozott önmagának, nekem, a világnak vagy talán egy istennek, aki nézi mindezt.” /Ih 0.2, 11/*

De honnét van bennük ez a felszabadultság, ez a minden tudáson túli tudás? Az „Ereklye”-történet⁴⁰¹ elmesélése után, másnap reggel, miközben ébresztőre vár, Bébét valami újfajta békesség fogja el, *„elmondhatatlan, újfajta nyugalom, s nem is kellett jól megjegyezni ezt az érzést, tudtam, hogy úgysem veszítem el többé.” /Ih II.15, 196/* Nem a történet maga volt az érdekes: közben Szeredy és Bébé találkozott, létrejött köztük egy olyan közösség, amely *„Nem azé, aki akarja, sem azé, aki fut”*. A találkozás (communio) valóságát bizonyítja, hogy Bébé tudja, ezt az érzést nem veszítheti el többé – megmarad egész életében. *(„Továbbá az sem igaz, hogy a Lukács fürdő lépcsőjén töprengve lépegettem lefelé. (...) Nagyon nehéz civileknek megmagyarázni. Ők esetleg le tudnak menni egy lépcsőn töprenkedve. Mi Szeredyvel nem. Mert akármennyire is töprengünk, belül a lelkünk telve van könnyűséggel, finom részegséggel, a szabadság enyhe mámorával. (...) van egy nagyon mély lerakódás a létezésünk alján, a második vagy legfeljebb harmadik réteg lehet alulról számítva, ami már*

⁴⁰¹ *„Láttam, hogy éktelenül dühös. (...) Aztán a tömpe orra körül egyszerre csak megenyhültek a vonásai. // - Ide figyelj - mondta. - Járt velem az elemibe egy ilyen balfék, mint te! // (...) Egykori balfék osztálytársa, mikor a tanítójuk egyszer felelősségre vonta, hogy „ereklye” helyett miért írta azt: a Várban láthatók Erzsébet királyné erkélyei, méltatlankodva és öntudatosan így válaszolt: // - Mert annak nincs semmi értelme, hogy ereklye! // Az osztály nevetni kezdett, a tanító dühbe gurult. // - Ereklye? - kérdezte fenyegetően, s azzal piff! adott egy nyaklevest a gyerekeknek, így zárta le a vitát. // Szeredy, miközben mesélt, akaratlanul utánozta a gyereket, majd a tanító arckifejezését, mozdulatát, hangját; szándék nélkül színészkedett, vázlatosan, de olyan mulatságosan, hogy hangosan felnevettem.” /Ih II.15, 194-195/*

végleges és változhatatlan, ahol már nem mozdul az életünk (...) Erős és szilárd tartalom ez az emberben, és nem valamilyen szomorú vagy halott dolog, sőt bizonyos tekintetben éppen ez él igazán, ez az, amit létezésünk folyamán létrehoztunk, amit életre hívtunk életünk anyagából. A többi és a további, a fedélzet rengése-ingása, a külsőbb rétegek, mint ez a mai civil életünk, már könnyű, és csak játék, maradék nyári nagyvakáció.” /Ih 0.3, 16/

Ez a közös nevetés azonban nem kizárólag Szeredy és Bébé tulajdona: az együtt átélt iskolásévek eredménye. („*Tejsav vagy gyanta, valami kitermelődött izomlázból, sebekből, sárból, hóból, életünk gyalázatából és csodáiból; valami kenyérízű, ami nélkül most már nehéz volna meglenni.*” /Ih III.25, 376/) Jaks Kálmán is örzi, és amikor 1944-ben figyelmezteti Szeredyt, ugyanígy nevetnek össze: „*Így álltak derűsen szembenézve egymással, mintha a merev, halálos, egyforma félmosolyuk mögött egy másik, igazi mosoly bujkálna az arcukon.*” /Ih II.11, 164/

Ezt a nevetést azonban nem csak a katonaiskolások ismerik: Medvének ismerős még otthonról, az édesanyjával való kapcsolatból: „*ha a fia elszontyolodott - abbahagyta az egész szigorúságot, és átmenet nélkül elnevette magát. Ilyenkor tele lett napfénnel a szeme, a szőke haja, tündöklés, csupa világosság volt a levegő. Egyébként az asszony becsületesen, lelkiismeretesen komolyan vett mindent: de ilyenkor egyszerre szinte összenevetett vele, szemtelen, fitos arccal, mint akik ketten tudnak valamit, valami titkot, minden emberi tudáson túl.*” /Ih II.8, 149/

A katonaiskola azonban megváltoztatja Medve kapcsolatát anyjával – ahogy megváltozik Bébé kapcsolata is Júliával, amikor az férjhez megy. Nem szűnik meg – csak kicsit átalakul: „*Ő volt az egyetlen, aki soha nem kérdezett tőlem semmit az intézetről, s mindvégig az volt a gyanúm, hogy mindent tud; ami persze képtelenség. (...) Fájt a szeretete, fájt a reménytelenség, fájt, hogy túlélünk mind a ketten valami jóvátehetlent; mégis, alig fájt. Vagyis inkább egészen csendesen fájt, egészen messze, de olyan erővel és olyan mélyen, ahol azt az egy-két biztos dolgot tudtam: s ahogy szelíd galvánáramával átjárta a nehezen szerzett, titkos, elvehetetlen nyugalمامat, egy pillanatra világossá vált a talaj alaprétegződése, amin éltem: a kimondhatatlan érzés, hogy mégis minden csodálatosan jól van, ahogy van. Júlia arcán a megkezdett mosoly forrósodott.*

De aztán ennyiben maradtunk: a mosolygás soha-félbe-nem-hagyott kezdőpillanatánál.” /Ih III.25, 378/

Még egy forrása van ennek a sajátos nevetésnek: a könyv. *„Réges-rég nem azért idéztük, ha idéztük, hogy ne vessünk, hanem az ellenálló, titkos hatalma miatt.*” Medvének szüksége volt rá: *„csüggedt pillanataiban kellett neki a könyv különös hatalma, amely mellesleg világrészek és évszázadok kapuit nyitotta tágra, mellesleg a humor mérhetetlen komolyságával és félisteni bátorságával állt az ember mellé, lényegében pedig nem jóakaratot és vigasztalást nyújtott, hanem erőt adott; szilárd, radioaktív magja cselekvő szakadatlansággal sugározta a titkot: hogy az élet mégis nagyszabású dolog.*” /Ih III.7, 278;279/

A nevetés azonban nem csak a főszereplőket jellemzi: áthatja az egész iskola világát. Czakó mindenben tud nevetni: ha kell, akár saját magán is. (Pl. amikor Medve figyelmezteti, hogy sosem állhatnak bosszút a hibásszemű negyedévesen, hiszen mire ők lesznek negyedévesek, *„addigra ez a hibásszemű még idősebb lesz, minélfogva ugyanúgy pimaszkodhat velünk, és mi soha életünkben nem pofozhatjuk meg.* // - Az is igaz! - kiáltott fel Czakó nevetve. *Átmenet nélkül abbahagyta az egész érvelést. - Hát akkor marhaságot mondtam - jelentette ki, és kedvesen rámosolygott Medve Gáborra, amivel rögtön lefegyverezte barna szemű szomszédját.*” /Ih I.10, 65/ Amikor Czakót taszítják neki a vizelde falának, Medvével ellentétben hamar feltalálja magát: *„egy pillanatig kárvallott képpel nézegette a kátrányos tenyerét, lenyelt egy káromkodást, aztán, félig bosszankodva, maga is nevetni kezdett. S végül teli torokból együtt hahotázott a többiekkel, őszintén; miközben megpróbált kezét fogni az újonnan érkezőkkel.*”/Ih II.3, 122/

Tóth Tiborra nem jellemző a nevetés, sőt, még a mosolygás sem. Az első napon, a „Hejnakker!” jelenet után nem mosolyog vissza Formesre: *„Hamvas, gyengéd rajzú arcán közöny tükröződött. Hasított szeme volt, mint két megnyílt mandula, s a hosszú pillái alól tartózkodó hűvösséggel nézett társára. (...) megismételte, amit mondott, dacosan, de nem ellenségesen. Volt ugyan egy kis szemtelen vonás süldő lány-arcán, mégis nyilvánvalónak látszott, hogy nem tréfál.* /Ih I.1, 22-23/

Merényi *„ha nem mosolygott, akkor is látszott a szája szögletében két árkocska. Pedig nagyon ritkán mosolygott; támadó, kemény arcát ez a két finom*

árkocska mégis meglágyította, vagy inkább csak megszépítette. Fekete szeme tele volt csillogással, de sűrű pilláit egészen leeresztette, s mindig készen állt, hogy még jobban leereszse, elrejtteni áruló tekintetét: ezért látszott örökké álmosnak.”
/Ih 1.7, 46/

A Merényi-féle társaság mindig talál okot a mókára, nevetésre (pl. amikor Szabó Gerzson az étteremben rajzszőgeket tesz Bébé székére, és ő beleül: *„messziről röhögtek felém, hogy no ugye, ezek már megfelelő minőségű rajzszőgek voltak? - én is igyekeztem nevetni, mint aki jó képet tud vágni rossz tréfához. Megtanultam, hogy ez a célszerű viselkedés.”* /Ih II.3, 119/ Amin Merényiék nevettek, azon mindenkinek nevetni kellett: *„aki nem nevetett velük, az a közhangulat, a közösség érzelmei ellen fordult.”* /Ih II.12, 171/

Tudta ezt Medve is: azonban neki valahogy sosem sikerült teljesen alkalmazkodnia, bármennyire igyekezett: *„Az elismerően vidámnak és egykedvűen higgadtnak szánt mosoly nem nagyon sikerült. A torz, görcsös undor már előbb kiült az arcára, és ez a vigyorgásféle nem mosta le róla, csak még ijesztőbbé tette. Gyávaságával voltaképpen alkalmazkodni iparkodott a többiekhez. Nem tudta, hogy nincs sok köszönet benne, ha ilyen arckifejezéssel teszi. Nem tudta, hogy máshonnét nézve ezt a zárt rendszert, akár beljebből, akár kívülebbről nézve, ő itt a támadó fél, s nem a Varjú. // Tudta azonban, hogy a megkövetelt gyávaságnak is megvan a pontos mértéke, s ha túlzásba viszi, az már ismét kihívó lehet.”* /Ih II.6, 139/

Schulzéval is kötelező volt együttnevetni, nevetni a sokszor otromba tréfáin, ostoba viccein. Bébé is megpróbálkozik vele: *„Én is odaálltam mögéje néhányszor kacagni a humorán, de aztán abbahagytam, amikor láttam, hogy úgysem megyünk semmire effélével: Schulze hozzáférhetetlen és megvesztegethetetlen.”* /Ih II.5, 130/

Az iskolában van két ember, akik mosolyukkal kezdetben megtévesztik Medvét. *„Kovách Garibaldi őszülő halántékú, jóvágású férfi volt. A szeme két sarkában mosolygó ráncok és bölcs, atyai tekintete azt a gyanút ébresztette fel az emberben, hogy ez a kellemes öreg katona mindent tud. Többet tud a világról, mint a felnőttek, többet, mint Marcell főhadnagy. Sőt talán azt is tudja, amit ők tudnak - gondolta Medve -, s ez a higgadt, férfias mosolya éppen arra biztat,*

hogy nem kell olyan komolyan venni az emberek világát. // A parancsnok azonban nem tudott semmit, s a mosolya nem biztatott semmire.” /Ih II.6, 133/

A másik Marcell Karcsi, aki egyszer együtt nevet Medvével: „Egy idő múlva a főhadnagy felnézett, és bosszúsan rászólt: // - Ne ácsorogjon itt a hátam mögött, már mondtam! Leülni! // Medve felrezzent ábrándozásából, megijedt, és zavarában leült azonmód a földre, mintha ezt a vezényszót hajtaná végre. Marcell Karcsi meghökkent, elnevette magát. // - Fel! - mondta. // Medve felpattant. A főhadnagy a szemébe nézett egy pillanatig, aztán intett, hogy lépjen közelebb. // - Ne szemtelenkedj, te bikfic - mondta, kicsit elkomolyodva. Melegség bujkált a nézésében. Kivett egy kulcsot a középső fiókból. - Az a második szekrény ott - mondta. - Nyissa ki. Keressen ki magának egy könyvet.” /Ih II.16, 204/

Befejezés

"Azért nem ismerjük a határokat, mert nincsenek meghúzva."⁴⁰²

A legutóbbi bő másfél évtized alatt jelentős változások zajlottak nem csak a magyar társadalomban, hanem mind az irodalomtudományon belül, mind a kommunikációkutatás (vagy akár a vallástudományok) terén is. Az utóbbi néhány évben több olyan tanulmány, könyv is megjelent, amelyek a szoros értelemben vett irodalomtudományi metodológián túli elemzési módszerek bevezetésével újabb perspektívákat nyitottak többek között az *Iskola a határon* interdiszciplináris kutatásában is. A regény elektronikus szövegváltozata, a számítógép/internet nyújtotta lehetőségek olyan kérdésfeltevések előtt nyitnak kaput, amelyekkel akár csak egy évtizede is még nemigen lehetett számolni.

Ahogy egy műalkotás újra(meg újra)befogadása során értelmezésünk is egyre gazdagodik, úgy egy tudományos(nak szánt) szöveg megfogalmazása is újabb(meg újabb) megértést generál – melynek leginkább csak az olyan adminisztratív keretek szabnak korlátokat, mint pl. egy disszertáció leadási határideje. Dolgozatomat tehát nem tekintem késznek – csupán lezártnak. Vizsgálódásaim eredményei alapján úgy gondolom, a kognitivisták metaforakutatások, a bibliai hermeneutika példázatértelmezése és a szociológiai/kulturális antropológiai rítuskutatás összekapcsolása a participációs kommunikációelmélettel az irodalom kutatásában is termékenynek bizonyulhat. Az elkövetkező években kutatásaimat szeretném az újabb kultúraelméletek felé tágítva az irodalom kulturális identitásképző (s ilyen értelemben társadalmi integrációs) szerepét vizsgálni.

⁴⁰² Wittgenstein 1992, 59 (69. pont)

Felhasznált/hivatkozott irodalom

Angyalosi G.

1996 Az intertextualitás kalandja = HELIKON, 1-2. 82-90.

Almási M.

1979 "Nevelődési regény a középsztyáról. Ottlik Géza: Iskola a határon" = Kabdebó L. (szerk.): *Valóság és varázslat*, PIM/Népművelés Propaganda Iroda, 303-320.

(1986 (újra-kiadás) = uő: *A hiányjel mosolya*. Szépirodalmi 296-333.)

Anderson, J. A.

1996 *Communicational theory. Epistemological Foundations*. N.Y.-London, Guilford. /magyarul: Anderson, 2005/

2005 *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Typotex

Asmann, J.

2004 *A kulturális emlékezet*. Atlantisz.

Augustinus, A.

1987² *Vallomások*. Gondolat

Austin, J. L.

1973 *How to do Things with Words*. O.U. P, Oxford. /magyarul: Austin, 1990/

1990 *Tetten ért szavak*. Akadémiai.

Bacsó B. (sz.)

/é.n./ *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi.

Balassa P.

1982a „... az végeknél.” Kommentár Ottlikhoz avagy a műelemzés bukása = uő: *A színeváltozás*. Szépirodalmi, 253-292.

1982b Ottlik és a hó = JELENKOR 5, 407-412.

(1985a (újra-kiadás) = *Észjárások és formák*. Tankönyvkiadó, 7-17.)

1985b Egy regény mint gobelin. Ottlik és Esterházy – egyetlen lapon = uo. 310-311.

Barnlund, D. C.

1970 A Transactional Model of Communication = Akin, J. et al. (eds.):

Language Behavior. The Hague, Mouton. /magyarul: Barnlund, 2003/

- [2003] A kommunikáció tranzakciós modellje = *Kommunikáció I.* (sz.)
Horányi Ö. General Press, 26-42.
- Barthes, R.
1970 *S/Z*. Paris, Seuil. /magyarul: Barthes, 1997/
1997 *S/Z* Osiris
1996 *A szöveg öröme*. Osiris
- Beney Zs.
1973 Ottlik Géza: Iskola a határon= uő: *Ikertanulmányok*, Szépirodalmi,
194-235.
- Béres I. – Horányi Ö. (sz.)
1999 *Társadalmi kommunikáció*. Osiris.
- Berne, E.
1968 *Games People Play*. London, Andre Deutsch Ltd. /magyarul: Berne,
1987²/
1987² *Emberi játszmák*. Gondolat
- Black, M.
1990 Modellek és metaforák = HELIKON, 4. 432-447.
- Bókay A.
1997 *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Osiris
- Buber, M.
1962 *Ich und Du*. = Werke 1. München-Heidelberg. /magyarul: Buber,
1994/
1994 *Én és Te*. Európa.
- Carey, J. W.
1989 *Communicatoin as coulture*. London, Routlege. /magyarul részlet:
Carey, 2003/
2003 A kommunikáció kulturális megközelítése = Kondor Zs. – Fábri
Gy. (sz.): Az információs társadalom és a kommunikációtechnológia
elméletei és kulcsfogalmai. Századvég, 252-270.
- Clark, A.
1989 *Microcognition*. Cambridge, MIT. /magyarul: Clark, 1996/
1996 *A megismerés építőkövei*. Osiris
- Császi L.
2002 A média rítusai. Osiris.

- Csúri K.
1987 *Lehetséges világok*. Tankönyvkiadó.
- Danto, A.
[é.n.] *Metafora, kifejezés és stílus* = Bacsó B (sz.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi, 129-168.
1981 *The Transfiguration of the Commonplace*. /magyarul: Danto, 1996/
1996 *A közhely színeváltozása*. Enciklopédia.
- Da Silva Neves, R. M.
1999 *Psychologie cognitive*. Paris, A. Colin /magyarul: Da Silva Neves, R. M., 2000/
2000 *Emlékek, képek, gondolatok*. Osiris.
- Dennett, D. C.
1996a *Kinds of Minds*. Harper Collins. /magyarul: Dennett, 1996/
1996b *Micsoda elmék*. Kulturtrade.
1998 *Az intencionalitás filozófiája*. Osiris
- Dijk, T. van
1988 *A történet felfogása* = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, 309-330.
- Domschitz M. – Hamp G.
2007 *A kommunikáció színtereiről* = Horányi Ö. (sz.): *A kommunikáció mint participáció*. AKTI –Typotex, 101-174.
- Ebeling, G.
1995 *Isten és a szó*. Hermeneutikai Kutatópözpont
- Eco, U.
1962 *Opera aperta*. Milan, Bompani. /magyarul: Eco, 1976/
1976 *A nyitott mű*. Gondolat
- Elm, Th.
1998 *A parabola mint hermeneutikai műfaj* = *Narratívák II.*, Kijárat
- Farkas E.
2003 *Az irodalmi elbeszélés mint kognitív modell* = *A kommunikációs doktori program ELKÖSZÖNŐ KONFERENCIÁJA*. Kán, üdülőfalu május 29-június 1.
2002a *Irodalmi jelentés, megértés, értelmezés* = *A kommunikációs doktori program ELKÖSZÖNŐ KONFERENCIÁJA*. Esztergom, május 30-31.

2002b Jelentés, kontextus, relevancia és interpretáció = Variabilitás és nyelvhasználat. ELTE-BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 2002. október 28-29.

2001a A főallé "csak úgy". Ottlik Géza Iskola a határon című regénye egy részletének /III. rész 10. fejezet, A főallét lerajzolni/ szemantikai vizsgálata. = KONTRASZTIV SZEMANTIKAI KUTATÁSOK. (Szerk. Gecső T.) Tinta. 115-121.

2001b Az Iskola a határon teológiája. A regény mint kommunikatív = A kommunikációs doktori program ELKÖSZÖNŐ KONFERENCIÁJA. Pécsvárad, Szent István Szálló, május 31- június 3.

2000 *Változó és "továbbélő" nevek Ottlik Géza Iskola a határon című regényében és annak ősváltozatában.* = NÉVTANI ÉRTESÍTŐ 22. 86-91.

1999 *A földrajzi nevek atmoszférateremtő szerepe Ottlik Géza: Iskola a határon című regényében* = NÉVTANI ÉRTESÍTŐ 21. 305-310.

1998 *Mi három az egy Istenben?* (szakdolgozat) = PPKE-HTK, Levelező Tagozat, Budapest.

1997 „*A rossz arcú, himlőhelyes, nyiszlett kis Varjúnak tulajdonképpen Varga János volt a neve. Már ezt is tudtam. Azt hittem, már mennyi mindent tudok.*” A nevek szerepe Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében = NÉVTANI ÉRTESÍTŐ 19. 68-77.

1993a Az elbeszélés nehézségei Ottlik Géza: *Iskola a határon* című regényében = NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK XXXVII. évf. 1 – 2. sz. 47 – 65.

1993b Az elbeszélés nehézségei Ottlik Géza: *Iskola a határon* című regényében. (szakdolgozat) = JPTE-BTK, Irodalomelméleti Tanszék, Pécs

Fauconnier, G.

1997 *Mapping in Thought and Language.* Cambridge U.P.

Fish, S.

1980 *Is There a Text in the Class?* Cambridge, Harvard U.P.

Florenszkij, P.

2005 *Az ikonosztáz.* Typotex.

- Földes A.
1968 Légy hűtlen önmagadhoz = *Húsz év – húsz regény*, Szépirodalmi, 276-288.
- Fűzfa B.
2006 „...*Sem azé, aki fut...*” O. G. Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoetika, a hipertextualitás és a recepció tükrében. Argumentum
- Fűzfa B. (sz.)
1999 *Mélylégzés*. Szombathely, Savaria U.P.
2003 *A megértés felé*. Pont
- Gadamer, H.-G.
1975 *Wahrheit und Methode*. Tübingen, J. C. B. Mohr. /magyarul: Gadamer, 2003^{2.,jav}/
2003^{2.,jav} *Igazság és módszer*. Osiris
1995 Filozófia és irodalom = Bacsó B. (sz.): *Az esztétika vége*. Ikon, 41-62.
1994 *A szép aktualitása*. T-Twins
[é.n.] Szöveg és interpretáció = Bacsó B. (sz.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi. 17-41.
- Geertz, C.
1994 *Az értelmezés hatalma*. Bp. Századvég.
- Genette, G.
1996 Transztextualitás = HELIKON, 1-2. 3-9.
- Gerbner, G.
1969 Toward „cultural indicators”: the analysis of mass mediated public message system. = Gerbner et al. (eds.): *The analysis of Communication Content*. New York, J. Wiley, 123-132. /magyarul: Gerbner, 2003/
[2003] A kulturális mutatók = *Kommunikáció I.* (sz.) Horányi Ö. General Press, 277-288.
2000 *A média rejtett üzenete*. Gondolat – MTA-Elte Kom.elm. Kut. Csup.
- Goffman, E.
2000 *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Thalassa Alapítvány, Pólya.
- Goleman, D.
1997 *Érzelmi intelligencia*. Háttér.

Grice, H. P.

1957 Meaning = *Philosophical Review*, 67. 377-88. /magyarul: Grice, 1997a/

1975 Logic and Conversation = *SYNTAX AND SEMANTICS* 3, 41-57.
/magyarul: Grice, 1997b/

1997a A jelentés = Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. (sz.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, 188- 197.

1997b A társalgás logikája = Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. (sz.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, 213-227.

Griffin, E.

2000 *A First Look at Communication Theory*. N.Y., McGraw-Hill.
/magyarul: Griffin, 2001/

2001 *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat.

Habermas, J.

/é.n./ A kommunikatív cselekvés elmélete. ELTE kézirat.

Hamp G.

2006 *Kölcsönös tudás*. Typotex

Heidegger, M.

1986¹⁶ *Sein und Zeit*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. /magyarul:
Heidegger, 2001^{2.jav.}/

2001^{2.jav.} *Lét és idő*. Osiris

Hermágyi G.

2006 Ottlik kegyelemfelfogása = *ÚJ FORRÁS*, 2. 40-55.

Hernád I.

1996 A szimbólum-lehorgonyzás problémája = Pléh Cs. (sz.): *Kognitív tudomány*. Osiris. 207-222.

Hesse, M. B.

1966 *Models and Analogies in Science*. Notre Dame

Hester, M. B.

1967 *The Meaning of Poetic Metaphor*. The Hague, Mouton.

Horányi Ö.

2007 A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról = Horányi Ö.
(sz.): *A kommunikáció mint participáció*. AKTI – Typotex. 246-264.

- 1999 A kommunikációról = Béres I. – Horányi Ö. (sz.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris, 22-34.
- 2001 A társadalom kommunikatív szerkezetéről = *Közélet és kommunikáció*. BKÁE. 55-86.
- Horányi Ö. (sz.)
- 2007 *A kommunikáció mint participáció*. AKTI – Typotex.
[é.n.] *A jel tudománya*. Szemiotika. General Press.
[2003] *Kommunikáció I-II*. General Press.
- Horányi Ö. – Szabó L.
- 2007 A kommunikáció ágenséről = Horányi (sz.): *A kommunikáció mint participáció*. AKTI – Typotex. 175-235.
- Horkay Hörcher F.
- 1991 Kis székszempilek és izolált dzéták = ORPHEUS 1. 28-38.
- Iser, W.
- 1993 *The Fictive and the Imaginary*. Baltimore-London, Hopkins U.P.
/magyarul: Iser, 2001/
2001 *A fiktív és az imaginárius*. Budapest, Osiris
1978 *The Act of Reading*.
- Ingarden, R.
- 1977 *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat
- Jakobson, R.
- 1960 Linguistics and Poetics = Sebeok, T. A. (ed.): *Style in Language*. New York, 350-377. /magyarul: Jakobson, 1969/
1969 Nyelvészet és poétika = uő: *Hang, jel, vers*. Gondolat, 211-257.
- Jakus I.-Hévízi O.
- 2004 *Ottlik-veduta*. Kalligram, Pozsony
- Jensen, J.
- 1993 What sort of „reality” is religion? = Martin, L. (ed): *Religious Transformations and Socio-Political Change*. Berlin, N:Y. 357-380.
- Jauss, H. R.
- 1997 *Recepcióelmélet - esztétikai tapasztalat - irodalmi hermeneutika*. Osiris

- Kálmán C. Gy.
1990 *Az irodalom mint beszédaktus*. Bp. Akadémiai
1979 Kontextus = *Világirodalmi Lexikon 6*, Akadémiai, 536-539.
- Kálmán C. Gy. (sz.)
2001 *Az értelmező közösségek elmélete*. Balassi.
- Kamarás I.
1995 *Olvasatok*. Osiris.
2002 *Olvasó a határon*. Pont – Savaria U.P., Szombathely
- Kanyó Z.
1990 *Szemiotika és irodalomtudomány*. JATE, Szeged
- Kanyó Z. – Síklaki I. (sz.)
1988 *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó.
- Kárpáti E.
2007 *A szöveg fogalma*. Typotex.
- Kelecsényi L.
2000 *A szabadság enyhe mámora. Ottlik Géza életei*. Magvető.
- Kelecsényi L. (sz.)
1996 *Ottlik-émlékkönyv*. Pesti Szalon, Bp.
- Kéry L.
1960 Hátranézés egy kritikára = *ÉLET ÉS IRODALOM* 33, 4.
- Király J.
1998 *A műfaji művészet hermeneutikája* = uő.: *Mágikus mozi*. Korona.
85-117.
- Kis Pintér Imre
1982 „Lenni, de látni is a létezés” = *JELENKOR*, 5, 398-406.
1990 újraközlése = *Esélyek*. Magvető, 166-184.
- Klemm, D. E.
1998 *A szubjektív és az isteni a bibliai hermeneutikában* = (sz. Fabiny T.-
Lukács T.) *Hermeneutikai Kutatóközpont*, 5-18.
- Koczás S.
1960 *Realizmus vagy dekadencia? Egy vita epilógusa* = *ÉLET ÉS IRODALOM* 25, 5-6.

Korda E.

2005 *Ecset és toll. Az Ottlik-próza vizuális narrációja.* Fekete Sas

2002 Ottlik és Rembrandt, Rembrandt és Ottlik = ALFÖLD, 7. 86-100.

2001 Ottlik és Velázquez, Velázquez és Ottlik = LITERATÚRA, 1. 77-88.

Korpics M. – P. Szilczl D. (sz.)

2007 *Szakrális kommunikáció.* Typotex

Kuhn, Th. S.

1970 *The structure of scientific revolutions.* Chicago, Chicago Press.

/magyarul: Kuhn, 1984/

1984 *A tudományos forradalmak szerkezete.* Gondolat

Kulcsár Szabó E.

1998 (Fel)adott hagyomány? A keresztény művelődésszerkezet örökségének néhány kérdése 1944 utáni irodalmunkban = uő: *A megértés alakzatai*, Csokonai, Debrecen, 86-102.

Kundera, M.

2000 *A regény művészete.* Európa

Lakoff, G.

1992² *The Contemporary Theory of Metaphor* = Ortony, A. (ed.): *Metaphor and Thought.* Cambridge, C.U.P.

Lakoff, G. – Johnson, J.

1980 *Metaphors We Live by.* Chichago, CUP.

Lakoff, G. – Turner, W.

1989 *More than Cool Reason.* CUP.

László J.

1999 *Társas tudás, elbeszélés, identitás.* Scientia Humana – Kairosz.

Lengyel B.

1989 Ottlik Iskolája = KORTÁRS, 2, 11-116.

Levinas, E.

1997 *Nyelv és közelség.* Pécs, Jelenkor – Tanulmány.

1999 *Teljesség és végtelen.* Pécs, Jelenkor.

- Lotman, J.
1973 *Szöveg - modell - típus*. Bp. Gondolat
- Lovász I.
2002 *Szagrális kommunikáció*. Európai Folklór Intézet
- Madocsai L.
1984 *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó. 406-417.
- Mártonffy M.
1999 Párhuzamosok találkozása = *Folyamatos kezdet*. Jelenkor, Pécs. 279-296.
2001a *Az újszövetségi példázatok irodalma*. Akadémiai.
2001b Olvasás-példázatok I-II. = MŰHELY, 1, 71-86; 2, 33-44.
- McCombs, M. E. – Shaw, D. L.
1972 Agenda-setting function of mass media = PUBLIC OPINION QUARTERLY, 36, 176-187.
- McGrath, A. E.
2003 *Tudomány és vallás*. Typotex.
- Morris, C. W.
1938 Foundation of the Theory of Signs = *International Encyclopedia of Unified Science I*. 79-135. /magyarul: Morris, é.n./
[é.n.] A jelelmélet megalapozása = *A jel tudománya* (sz.) Szépe Gy.-Horányi Ö. General Press, 39-72.
- Neisser, U.
1984 *Megismerés és valóság*. Gondolat
- Nemeskürty I.
1982 Ottlik Géza, avagy a dolgok fontossága és e fontosság lényegtelensége = *KORTÁRS*, 5, 775-776.
- Neumer K.
1995 Hallgatás és dialogikus viszony Ottlik Géza Iskola a határon című regényében = *Uó: Tévelygések a nyelv labirintusában*, MTA Filozófiai Intézet, 33-51.
- Neumer K. (sz.)
1999 *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Osiris

Newcomb, Th. M.

2003 A kommunikatív aktus = *Kommunikáció I.* (sz.) Horányi Ö.
General Press, 85-97.

Olsen,

1978 *The Structure of Literary Understanding.* Cambridge, C.U.P.

Ottlik G.

1999 *Továbbélők.* Jelenkor.

1994 *Hajnali háztetők – Minden megvan.* Európa.

1993 *Buda.* Európa.

1989 *A Valencia-rejtély.* Magvető.

1988 *Iskola a határon.* Móra.

1980a Körkérdés Jézusról = *Próza.* Magvető, 213-214.

1980b A regényről = *Próza.* Magvető, 184-200.

1980c Beszélgetés Lengyel Péterrel = *Próza.* Magvető, 201-210.

1980d Hosszú beszélgetés Hornyik Miklóssal = *Próza.* Magvető, 246-
279.

Otto, R.

1997 *A szent.* Osiris.

Pataki Ferenc

2001 *Élettörténet és identitás.* Osiris.

Pete K. – P. Szilczl D.

2007 A kommunikáció intézményeiről = Horányi Ö. (sz.): *A
Kommunikáció mint participáció.* AKTI – Tipotex, 17-100.

Petőfi S. J.

2004 *A szöveg mint komplex jel.* Akadémiai

Petőfi S. J. – Szikszainé N. I. (sz.)

2004 *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai – fogalmi sémák.*
Debrecen.

Platón

1984 *Theaitétosz = uő. összes művei II.* Európa. 895-1070.

Pléh Cs. (sz.)

1996 *Kognitív tudomány.* Osiris.

Pléh Cs. – Síklaki I. - Terestyéni T. (sz.)

1997 *Nyelv, kommunikáció, cselekvés.* Osiris.

- Pléh Cs. – Kampis Gy. – Csányi V. (sz.)
 2000 *A megismeréskutatás útjai*. Akadémiai.
- Pólya T. – Tarnay L.
 2004 *Specificity Recognition and Social Cognition*. Bern – Frankfurt a/M.
 – N.Y. – Oxford. Peter Lang Verlag.
- Pomogáts B.
 1977 A számvetés iskolája. Ottlik Géza: Iskola a határon = *Regénytükör*.
 Bp. 78-87.
 (1979 (újra)közlés) = uő: *Sorsát kereső irodalom*. Magvető, 185-217)
- Putnam, H.
 1975 *Mind, Language and Reality*. Cambridge, C.U.P.
- Reboul, A. – Moeschler, J.
 1998 *La pragmatique aujourd'hui. Une nouvelle science de la communication*. Paris, Seuil. /magyarul: Reboul – Moeschler, 2000/
 2000 *A társalgás cselei*. Osiris
- Ricoeur, P.
 1995 *Bibliai hermeneutika*. Hermeneutikai Kutatóközpont
 1998 A szöveg világa és az olvasó világa = *Narratívák II*. Kijárat, 9-42.
 1999 *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris
 2006 *Az élő metafora*. Osiris
- Rickheit, G. – Strohner, H. (sz.)
 1985 *Inference in Text Processing*. Elsevier, Amsterdam.
- Ries, J. (sz.)
 2003 *A szent antropológiája*. Typotex.
- Rohonyi Z. (sz.)
 2001 *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Osiris : Láthatatlan Kollégium
- Rónay Gy.
 1960 Az olvasó naplója = VIGILIA 1, (25. évf.) 51-54.
 1971 Iskola a határon = *Olvasás közben*. 253-259.
- Rónay L.
 1971 Ottlik Géza = VIGÍLIA 7. 464-469.
 (1975 (újra)közlés) = uő: *Hűséges sáfárok*, Szépirodalmi, 362-376.)
 1987 Kegyelemtan. Ottlik Géza = ÚJ AURÓRA 1, 84-101.
 (1990 (újra)közlés) = uő: *Társunk az irodalom*, Szépirodalmi, 159-181)

- Rorty, R.
1998 *Megismerés helyett remény*. Jelenkor, Pécs.
- Rosch, E.
1978 Principles of Categorization = Rosch - Lloyd (ed) *Cognition and Categorisation*. Erlbaum, Hillsdale, 27-48.
- Rosengren, K.E.
2000 *Communication*. London, Sage /magyarul: Rosengren, 2004/
2004 *Kommunikáció*. Typotex.
- Rudas J.
1990 *Delfi örökösei*. Gondolat.
- Ryle, G.
1969 *The concept of Mind*. Hutchinson and Co. /magyarul: Ryle, 1999/
1999 *A szellem fogalma*. Osiris
- Saussure, F. de
1915 *Cours de linguistique générale*. Paris, Payot /magyarul: Saussure, 1997/
1997 *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina
- Schank, R. C. – Abelson, R. P.
1988 Forгатókönyvek, tervek, ismeretek = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. 367-377.
- Scheler, M.
1979 *A formalizmus az etikában és a materiális étika*. Gondolat.
- Sebeok, Th. A. (sz.)
1986 *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Berlin, N.Y., Amsterdam, Mouton de Gruyter
- Sperber, D.
2000 Metarepresentations in an Evolutionary Perspective = Sperber (ed.) *Metarepresentations*. N.Y. OUP.
1996 *Explaining Culture*. Oxford, Blackwell /magyarul: Sperber, 2001/
2001 *A kultúra magyarázata*. Osiris.
- Sperber, D. – Wilson, D.
1996² *Relevance*. Blackwell, Oxford.

Sümegei I.

2002 *Ontológiai töredékek*. Savaria U. P., Szombathely

2006 *A boldogság íze*. Jelenkor, Pécs

Szántó Gábor András

1998 A regény mint „új, s inkább újszövetségi műfaj” = IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK, 1-2. 67-90.

Szegedy-Maszák M.

1994 *Ottlik Géza*. Pozsony, Kalligram.

Szent Biblia. Magyar nyelvre fordította Károli G. Magyar Biblia-Tanács, 1988.

Szentírás a neovulgáta alapján. Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 1997.

Tandori D.

1981 A rendezetlen dolgok még ismeretlen, valószínűbb rendje = *ÚJ ÍRÁS* 8, 92.

Taubes, J.

2004 *Nyugati eszkatológia*. Atlantisz

Tengelyi L.

1998 *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz

Terestyéni T.

2006 *Kommunikációelmélet*. AKTI-Typotex

Tillich, P.

1978 *Rendszerezés teológia*. Osiris

Tolcsvai Nagy G.

1996 *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó.

Török G.

2005 *A politikai napirend*. Akadémiai.

Turner M. – Fauconnier G.

1995 Conceptual Integration and Formal Expression = *Metaphor and Symbolic Activity* 10 no. 4 pp. 183–204.

Van Dijk, T. A.

1988 A történet felfogása = *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. 309-339.

Veres A.

1994 Az irodalmi mű és az olvasó = *LITERATÚRA*, 3. 267-276.

- Watzlawick, P. - Beavin, J. H. - Jackson, D.
1968 *Pragmatics of human communication*. [S.l.], [S.n.]
- Weber, M.
2005 *Vallásszociológia*. Helikon
- Wimsatt, W. K. – Beardsley, M. C.
1954 *The Verbal Icon*. Louisville, Kentucky.
- Wittgenstein, L.
1989a *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai.
1989b *A bizonyosságról*. Európa
1992 *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz
- Zeffass, Rolf
1995 *Nevedet hirdetem*. Budapest
- Zemplényi F.
1982 “Regény a határon. Megjegyzések Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről” = *IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK* 4, (86. évf.) 473-485.